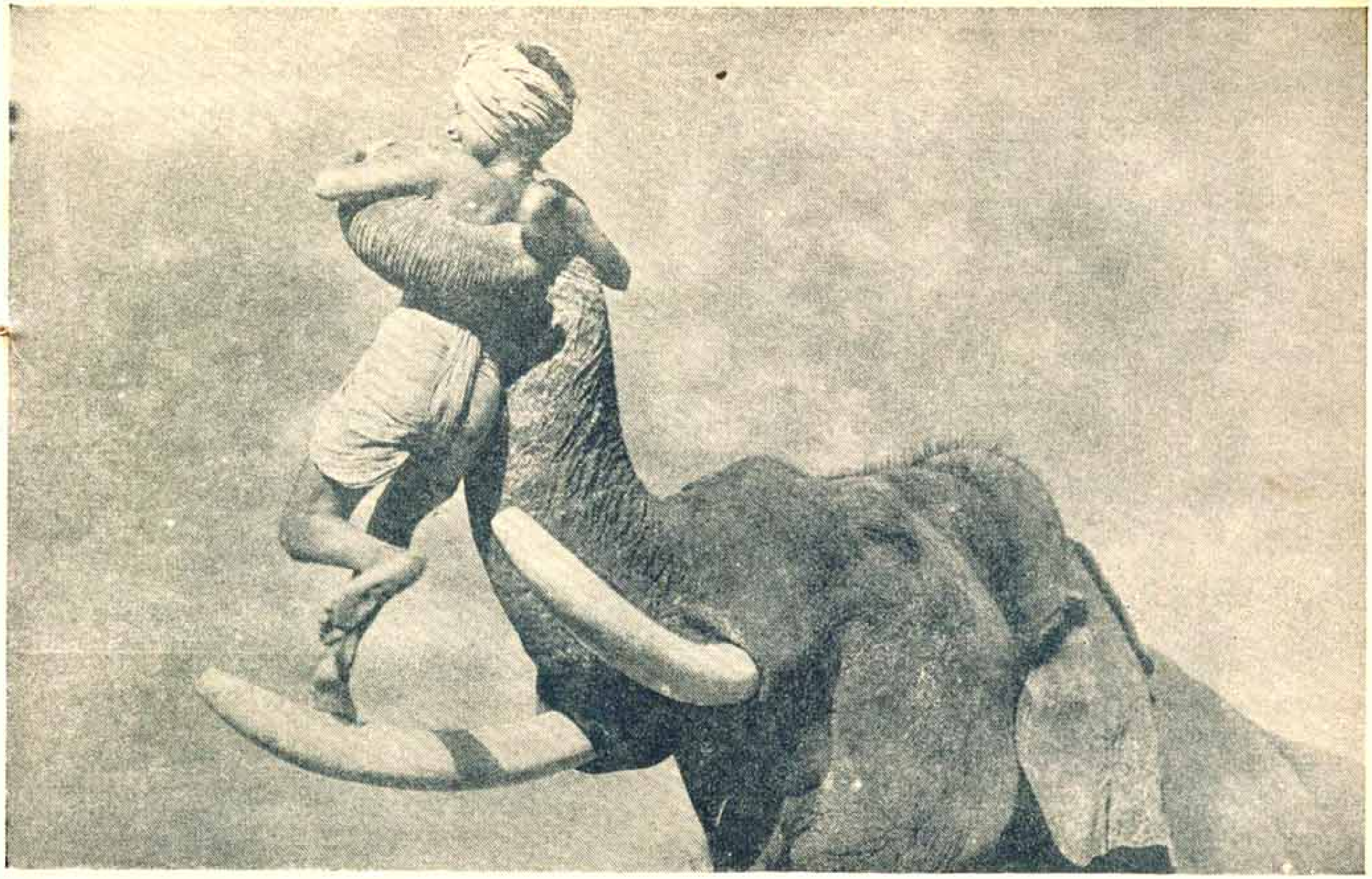
દક્ષિણના આ અદના છોકરા 'સબુ'ને સીનેમા ફિલ્મની કામગરીએ મ્હૈસુરના હાથીખાનાને કોઇ અજાણ્યે ખૂણેથી ઉચકી જગતની નામનાના આકાશમાં ઉછાળ્યો છે.

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

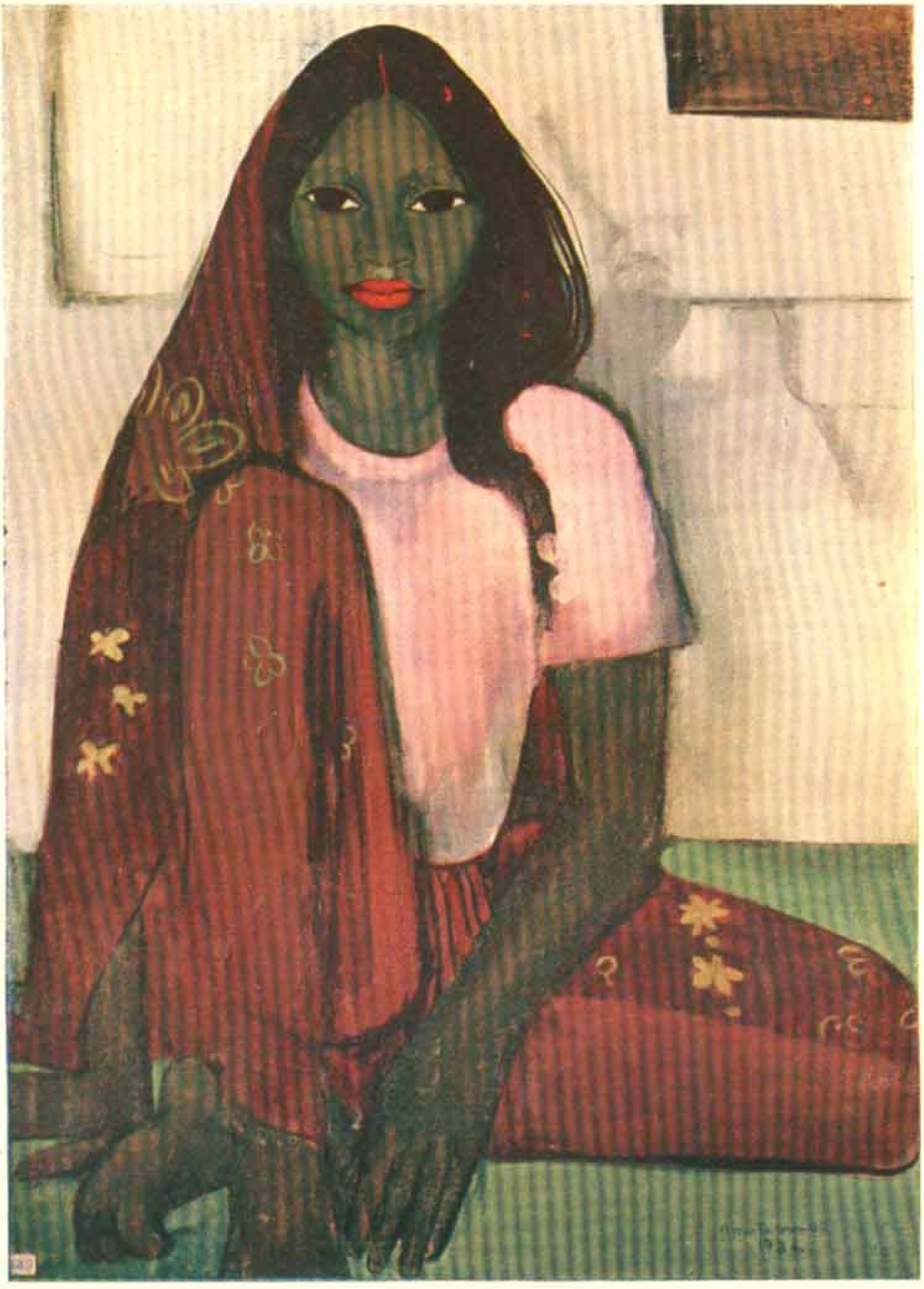
તંત્રી · રવિશંકર રાવળ · · સંપાદક · બચુભાઇ રાવત · વર્ષ તેરમું · અંક ચોથો · · ચૈત્ર · ઓગણીસ સો ત્રાણુ

કુમાર
ચૈત્ર ૧૯૯૩
અંક ૧૬૦

તારીજ

ગુજરાતને તેમ ગુજરાત અને તેની બહારના વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓનો પરિચય કરાવવાની 'કુમારે' હમેશાં ફરજ માની છે ને તેની પૂર્તિ તરીકે આ અંકમાંનો 'ચિત્રલેખા અમૃત શેર-ગિલ' પરનો લેખ જોશો. અત્યારે હિંદમાં સૌથી વધુ ઉહાપોહ મચાવનાર એમની ચિત્રશૈલીનો જ એમાં પરિચય નથી, આપણી કલાનજરના મર્મના યે એમાં સુરેખ આંકણી છે. ❚ બંગાળી સાહિત્યમાં આજે દેખાતી અસ્મિતાના જનક તરીકે બાબુ બંકિમચંદ્ર ગુજરાતના નર્મદ દક્ષ્માણના ચિપળૂણકર કે હિંદુસ્તાનના હરિશ્ચન્દ્રની હારોહાર બેસે; પણ હિંદને તેમનો સાચો વારસો તો એમણે પ્રાંતપ્રાંતની દિવાલો ભેદી, બધા હિંદવાનોને એક જ માતાનાં ફરજંદ હોવાનું ભાન કરાવ્યું ને એ ભાન સદોદિત જાગૃત રાખતો 'વંદે માતરમ્'નો જીવનમંત્ર આપ્યો એ જ છે; એટલે આ અંકમાંના એમના જીવનચરિત્રને યે એક વાઙ્મયદ્રષ્ટારૂપે નહિ પણ રાષ્ટ્રદ્રષ્ટારૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ❚ ગંભીર ગણાતા વિષયને હળવી છણાવટમાં રજૂ કરતો 'માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ' એ સંસ્કૃતિઓના અસ્તોદયની માત્ર સૂકી તવારીખ નથી. એમની જિજીવિષા, વિજીગિષા અને મુમૂર્ષા ત્રણેનાં રંગરોમાંચ એમાં ભર્યાં હોઈ, એ વાંચવાનું રખે ચૂકતા. ❚ પરિસ્થિતિની વાડ વટાવીને પ્રકૃતિ તો આપણો જીવનમાર્ગ સાફ કરવા હમેશાં તૈયાર જ હોય છે. 'મારી સફર'નો ત્રીજો હપતો એની પ્રતીતિ રૂપે છે. અને જીવનનું પરોઢ પણ એનું અનુભૂત રંગનાવીન્ય ટકાવી રહે છે. ❚ એના કડવા વિલાપધ્વનિથી ભલે આપણું હૃદય વીંધાઇ જતું આપણે માનીએ, પણ સ્વરની એ દારુણતા અને ભંગીકર્મને યોગે શિયાળને આપણે કેટલું અવમાનિત કર્યું એનો કયાસ કાઢવો હોય તો 'વનવગડાનાં વાસી'નો આ હપતો વાંચી જજો. ❚ વાર્તા આ અંકમાં એક જ છે, પણ નવા શરૂ થએલા વિભાગો અને જૂના વિભાગોમાં આવેલા નાવીન્ય ઉપરાંત બીજી યે જે વિવિધ છતાં સમૃદ્ધ સામગ્રી આ અંકમાં અપાઇ છે તેને મુકાબલે તમને એ ખોટ મુદ્દલ નહિ સાલે.

મુદ્રક · બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; ૭ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઇના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

રંક કન્યા

ચિત્રલેખા • કુ. અમૃત શેર-ગિલ

પહેલવહેલી

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે તારલાની ટોળી રે
કોણે આકાશે રમવા મેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે ગેબમાંથી કાઢી રે
કોણે ધરતી દાબી અહીં ઠેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે સાતે સાગરને રે
કોણે આવીને પ્રાળી બાંધેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે ધરતીને ખોળે રે
કોણે નદીઓને વહેતી મેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે કોકિલને કંઠે રે
કોણે સંતાઇ સૂરરેલ રેલી રે પહેલવહેલી
પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
પેલા ઘેલા ચકોરનણા ચિત્તે રે
કોણે ચંદરની પ્રીતડી ભરેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
પેલી વાછડીને ખીલડેથી છૂટતાં રે
કોણે ધાવવાની વાત શીખવેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
નનાં બાળકાંને માત સામું જોઇ રે
કોણે હસવાની વાત પઢવેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો શહીદતણે હૈયે રે
કોણે કુરબાનીને કોતરેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

સુન્દરમ્

જાપાની કલાકાર કાત્સુતા જે હિંદમાં શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ત્યાં વસી ગયા હતા

ચિત્રકાર કાત્સુતાને ઘેર

● ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રી મિ. સકાઇએ જુદી-જુદી સંસ્થાઓની મુલાકાતો માટે ગોઠવણ કરી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તેમાં પ્રથમ તેમણે મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશન જોડે ઓળખાણ કરાવી તેમનું કાર્ડ અપાવ્યું. એ કાર્ડ અમારી પાસે છે એમ જણાવતાં કોઇપણ સંસ્થા અમને આવકાર આપશે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક ઠસાવ્યું હતું, પણ અમને એ વખતે ખાત્રી થઈ નહોતી. પછીથી જ્યારે અમારો દર્શક મિ. આમાનો ટેલીફોન વડે ટોકીઓની શાળા, હુન્નરશાળા કે કૉલેજને અમારી ખબર આપી વખત માગતો કે તુરત અમને સમય મળતો અને સામેથી તેઓ જણાવતા કે તેમના પર એ બાબતનો એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરનો સક્યુંલર આવી ગયો છે! અજાણ્યા પરદેશીઓને આવી તત્પરતા અને ચોકસાઇભરી સગવડતા મળે તેથી કેટલું સાનંદાશ્ચર્ય થાય? બેચાર શાળા ને કૉલેજો જોવાની યોજના કરવામાં મિ. સકાઇએ જે ટેલીફોન-સંદેશા ચલાવ્યા, તેમાં મારા માટે કોઇ કલાકારની મુલાકાત કરાવી દેવા પણ તે બહુ ઇંતેજાર જણાયા; પણ વૅકેશન હોવાથી ઘણા તો બહારગામ ગયાના ખબર મળતા. આખરે દસ વાગ્યે તેમનો ટેલીફોન આવ્યો કે પોતે જાતે એક આર્ટિસ્ટને ત્યાં સાથે આવશે અને પછી બીજી યોજના થઇ રહેશે. હિંદુસ્તાનમાં આવી ગએલા એ કલાકાર જોડે મને મેળવવામાં તેમણે ખાસ હેતુ વિચાર્યો હશે એમ મને સમજાયું, કેમકે એથી હિંદુસ્તાનથી આવનાર આ પરદેશી કઇ કક્ષાનો માણસ છે એ સહજમાં જાણવાનું બને. સુભાગ્યે પાછળથી હું સમજ્યો કે તેમની તુલનામાં તેમને નિરાશ થવું પડ્યું નથી. લગભગ દસ વાગ્યે એ મને તેડવા આવ્યા તે વખતે વરસાદ પડતો હતો, છતાં તેમણે મારી સાથેનાં ચિત્રો લઈ આવવા કહ્યું. મોટી ભારે પેટી ઉપાડવામાં તેમણે પોતે સામેથી હાથ આપ્યો. જાપાનમાં ઊંચા દરજ્જાના માણસો પણ જરૂર પડતાં બોજો ઉપાડતાં કે મદદ કરતાં શરમાતા નથી એ મેં ઘણી વાર જોયું હતું, અને પચાસ વર્ષના મિ. સકાઇ, વિદ્યાર્થીના ઝનૂનથી પેટી ટૅક્સીમાં મૂકતાં અને ઊતારતાં વાર ન લગાડતા એ જોઈ મને પણ ક્ષોભ થતો.

વરસાદ એટલો બધો હતો કે ક્યાં યે જવાનું મન જ ન થાય. એ વખતે અમારી ટૅક્સી ટોકીઓના કોઇ પરાની ટેકરીવાળા રસ્તા ચડતીઊતરતી એક બગીચાવાળા બારણા આગળ જઇ ઊભી. ટૅક્સીવાળાને તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપ્યું કે પછી તેની જ ફરજ કે ઠેકાણાસર ઊભી રાખે. આ મુલાકાત વેળા તેને બેત્રણ ઠેકાણે ટૅક્સી ઊભી રાખી પોલીસને પૂછવું પડ્યું અને રસ્તા પર ચોડેલો નકશો જોવો પડ્યો. મને આગળ આવી ગએલા એકબે હિંદી મિત્રોએ કહેલું કે ટોકીઓમાં ખુદ ટૅક્સીવાળાઓને પણ બીજા લત્તામાં જઈ પૂછવું પડે એટલું વિસ્તારવાળું એ શહેર છે. અને આખું ટોકીઓ ખૂંદી વળેલા ટૅક્સીવાળા તો ઘણા થોડા; છતાં ટૅક્સીના નકશા એટલા સંપૂર્ણ કે તેના આધારે તે ક્યાંય પણ જવા તૈયાર થાય.

કલાકાર મિ. કાત્સુતાના ઘર આગળ અમે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ટૅક્સી ચારેક માઇલ દોડી હશે, છતાં અમે માત્ર ૭૦ સેન—લગભગ છ આના જ ચૂકવ્યા!

ટપકતા વરસાદ નીચે છત્રીએ ઢાંકેલી ચિત્રપેટી લઇ અમે તો મિ. કાત્સુતાના ઘરના ઊંચા ઉંબરા આગળ ઊભા રહી ઘંટડી દાબી. મિ. સકાઇએ પોતાના બૂટ ઉતાર્યા. મેં પણ ઊતાર્યા; ત્યાં બારણું ઊઘડ્યું અને બીજી જ પળે તો એ ઘરનાં બાઇ પોતે ઘૂંટણે પડી માથું નમાવી આવકાર આપતાં દેખાયાં. મિ. સકાઇએ તરત બહુ જ ભાવપૂર્વક સામું નમન કર્યું અને 'નામદાર ચિત્રકાર ઘરમાં છે કે?' એમ હલકથી પૂછી અમારાં કાર્ડ આપ્યાં. તે લઇ બાઇ અંદર ગયાં એટલે મિ. સકાઇએ મને હળવેથી કહ્યું, 'જાપાનમાં આવા ચિત્રકારોને મળવું બહુ મુશ્કેલ હોય છે.' વેપારી આલમનો આ ભોમીઓ, લખપતિઓને રોજ મળનારો, ચિત્રકારના પદને આટલું અગમ્ય અને દુર્લભ ધારે એ મારે મન નવાઇ જ હતી. પણ મને વિચાર કરવાની તક મળે તે પહેલાં તો બાઇ પાછાં આવ્યાં અને વિવેકથી જણાવ્યું કે આપની જ રાહ જોવાય છે; અંદર પધારો.

જાપાની ઘરની ખંચાળી જેવી ચાલમાંથી અમે પાછળ બગીચાની બાજુના ખંડમાં ગયા. ત્યાં રિવાજ મુજબનો સાદો ઓરડો અને ચિત્રગોલક તેમજ બગીચા તરફની આખી બાજુ ખુલ્લી. બધું પૂરૂં જાપાની ઢબનું. બહારની હવા અને વરસાદથી બચવા માત્ર કાચનાં મોટાં ચોકઠાં આડાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

અમે જરા વાર બેઠા. મારાં ચિત્રો બહાર કાઢી મિ. સકાઇએ પ્રદર્શન માફક ગોઠવી દીધાં. તેમણે પણ અહીં જ

કલાકાર મિ. કાત્સુતાને ઘેર લેખક ગુજરાતી કલાકારોનાં ચિત્રો બતાવે છે. 'હોચી' પત્રે પ્રકટ કરેલી છબી

પહેલીવાર એ જોયાં અને મારો કયાસ કાઢવાની તેમને ઠીક તક મળી. એટલામાં પરવારેલા મિ.કાત્સુતા ત્યાં આવ્યા. વિવેકોપચાર થયા. અહીં તો જાપાની શિષ્ટાચારમાં એક પણ ભૂલ ન થાય તેની સકાઇ પણ ખૂબ કાળજી રાખતા—જાણે જાપાની સંસ્કૃતિના રક્ષક કોઇ દેવને પરીક્ષા આપતા ન હોય! મેં ટૂંકામાં પણ ભાવપૂર્વક મારો વિવેક પૂરો કર્યો એટલે મિ. સકાઇએ મને બેસવાની ખાસ જગ્યા બતાવી. મહેમાનને એ લોકો બરાબર બારી સામે દેખાય એવી રીતે જગ્યા આપે છે. ઘરધણી તેની જમણી બાજુ બેસે છે. મિ. કાત્સુતા અંગ્રેજી સમજશે એમ કહેતાં મેં મારા વિષે અને ચિત્રો વિષે કહેવા માંડયું, પણ સામેથી તેમના પ્રશ્નો જવાબો કે ચર્ચાની આશા ઊડી ગઇ. જાપાનીઓ પરદેશ જાય ત્યારે જેવુંતેવું અંગ્રેજી શીખી તો લે છે, પણ જાપાનમાં આવતાં ભૂલી જાય છે. સમજે પણ કોક. પણ મિ. કાત્સુતા ઘણું બોલતા અને પૂછતા એટલે મને લાગતું કે મારા કામમાં એમને ખૂબ રસ પડે છે.

અરધો ક્રમ હું સમજાવી રહ્યો એટલામાં બીજા બે જાપાની ગૃહસ્થો મૉડર્ન પોશાકમાં આવી પહોંચ્યા. એ ક્યાંથી, એવી અજાયબી મિ. કાત્સુતા ઉપર મેં જોઇ; પણ મિ. સકાઇએ તેને અને મને જુદીજુદી ભાષામાં સમજાવ્યું કે અમે નીકળ્યા ત્યારે તેમણે 'હોચી' પત્રની ઑફિસમાં ટેલીફોન કરેલો કે એક હિંદી કલાકાર જાપાની કલાકારને મળવા જાય છે; તમારા રીપોર્ટરને મોકલવો હોય તો મોકલો. એ બે પૈકી એક જણ રીપોર્ટર હતો અને બીજો ફોટોગ્રાફર હતો. રીપોર્ટરે તો પાધરી નોટબુક હાથમાં લીધી અને મિ. સકાઇ મારફત મને કેટલાક સવાલ જવાબ પૂછ્યા. દરમ્યાન મિ. કાત્સુતા બધાં ચિત્રો બારીકીથી જોતા બેઠા. એટલામાં તો પ્રકાશનો ઝબકારો થયો અને ખૂણામાં ઊભેલા ફોટોગ્રાફરે છબી પાડી લીધી એમ મેં જાણ્યું. જાપાનમાં આવી રીતે સચિત્ર રીપોર્ટો લેવાનો બહુ શોખ. અને મહિમા વધી પડયો છે તેનો મને આ ત્રીજી વાર અનુભવ થયો. આ પ્રસંગે તો મને પાછળથી બહુ રમૂજ ઉપજાવી હતી તે આગળ જણાવીશ.

ઘણી વાતો-કરતાં જણાયું કે મિ. કાત્સુતાએ હિંદમાં કલકત્તાનો જ પ્રવાસ કરેલો. મુંબાઈની બાજુથી તે સાવ અજાણ હતા. પશ્ચિમ હિંદનો હું એકલો અને પહેલો ચિત્રકાર જાપાનમાં આવ્યો છું એમ તેમણે કબૂલ કર્યું. પછી વાતમાં મેં જણાવ્યું કે છતાં મેં તો તેમનાં ચિત્રો 'રૂપમ્' પત્રમાં જોયાં હતાં. અપ્સરાઓ, રામ-અયોધ્યાગમન, સીતા વગેરે નામો આપ્યાં ત્યારે એ ખૂબ ખુશ થયા. વધુમાં મેં જણાવ્યું કે તેમનું 'સીતા' નામનું ચિત્ર તો અમદાવાદમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇને ત્યાં છે અને તેનું રીપેર કામ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો, ત્યારે તેમને મારામાં બહુ રસ પડયો. છેવટે તે ઊઠ્યા અને બાજુના રૂમમાંથી શ્રી અવની ટાગોરનું એક નાનું આઠેક ઇંચનું ચિત્ર લઇ આવ્યા. ઝીણી ફ્રેમમાં જડેલું એ નાનકડું રત્ન સમું ચિત્ર જોઇ મને આનંદ થયો. જોકે જાપાનનાં મોટાં

મૅડમ સેઇકો યોશીમુરા

ચિત્રપટો આગળ તે એક ઍમેટરની કૃતિ જેવું લાગતું હતું. હું ઘણું પૂછવા–કહેવા ચાહતો હતો, પણ બને બાજુ ભાષાની દીવાલો નડતી હોવાથી વખત અને મહેનત બહુ ખર્ચાતાં. તોયે ઠીકઠીક કલાક વીતી ગયો. મિ. કાત્સુતાએ છેવટમાં એક વાકય કહ્યું એ કદી ભૂલી ન શકાય એવું હતું 'હિંદુસ્તાનમાં હજુ ચિત્રકારને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી.' જપાનને એમ કહેવાનો અધિકાર છે એમ મને પણ લાગ્યું

આ બધી મુલાકાત દરમિયાન મિસિસ કાત્સુતા એક વાર હિંદી ચા બનાવી લાવ્યાં; પછી વળી સોયાબીનની મિઠાઈ પીરસી ગયાં; પણ મિ. કાત્સુતા તો જાણે તેની ખબર જ ન હોય તેમ. જેનું કામ જે કરે એવી તટસ્થતા રાખતા જણાયા. મિ. કાત્સુતાની કૃતિ જોવા મેં ઇચ્છા બતાવી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે તેમનાં ચિત્રો તુરતાતુરત અમેરિકનો ખરીદી જાય છે, પણ હાથ પરનું એક બિલાડીનું ચિત્ર તેમણે બતાવ્યું તે પરથી તેમની પ્રાણી–ચિત્રકાર તરીકે અદ્ભૂત પીછી જોઇ હું આફરીન થઇ ગયો. એ પરદેશી ચિત્રકારે હિંદી ચિત્રો ચીતરવામાં ઘણી શક્તિ અને સચોટતા બતાવ્યાં હતાં

મિ. કાત્સુતાને મળવાથી ટોકીઓની કળા વિષેની મારી આતુરતા જરાયે શમી નહોતી અને હજુ કંઈક તાત્ત્વિક અને વધુ ખ્યાલ આપે એવી મુલાકાતની ઝંખના રહી હતી. એક બે સ્ટોરમાં ભરાએલાં પ્રદર્શનો જોયાં. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ જોવાની હતી, પણ વરસાદની ઝડીઓ ઉત્સાહ અને પ્રવાસ ઠંડો કરતી હતી. વધુમાં મુશ્કેલી દર્શકની રહેતી. કોબેમાં તો જાપાની–અંગ્રેજી કે જાપાની–હિંદી વ્યવહાર કરનાર કોઇ ને કોઇ સાથી મળી રહેતા, પણ અહીં તો નાનાભાઇનો દર્શક આમાનો હોય તો જ રસ્તો થાય. એવામાં, અગાઉ કોબેથી એક ઓળખાણ પર પત્ર લખેલો તે મૅડમ યોશીમુરાનો પત્ર આવ્યો કે તે બીજે દિવસે સવારે કામાકુરાની બાજુના ગામમાંથી ખાસ મને મળવા આવે છે. તેમનો પુત્ર બીમાર હતો એટલે તે જલ્દી મળી શક્યાં નહોતાં. ચાલો, હવે એક ઓળખાણ એવી મળે છે કે જે વધુ છૂટથી બધે ભેગાવી શકશે. તેમના પત્રો અંગ્રેજીમાં આવતા એટલે મને સીધી વાતચીતની સરળતા મળશે એમ ખાત્રી થઇ.

બીજે દહાડે સવારે દસેક વાગ્યાના શુમારે મારી હૉટેલને તળીએથી રૂમમાં ફોન આવ્યો કે મૅડમ યોશીમુરા લિફ્ટમાં ઉપર આવે છે. હું બારણા બહાર ધસ્યો ત્યાં ફ્રેંચ ઢબે માથું ઓળેલાં આધેડ ઉમરનાં મૅડમ યોશીમુરા લિફ્ટમાંથી માળ પર ચાલી આવતાં દેખાયા. તુરત નમનોની આપલે કરી મારા રૂમમાં તેમને આવકાર આપ્યો; ચાનો ઓર્ડર આપ્યો. બહાર ચોમાસું જ હતું, પણ મૅડમ યોશીમુરાના આનંદમગ્ન ચહેરાએ તથા મને મદદ કરવાની ઇંતેજારીએ મને જોમ આપ્યું. તેમણે પહેલું જ પૂછ્યું કે તમે અહીંના કોઈ આર્ટિસ્ટને મળ્યા કે નહિ? મેં મિ. કાત્સુતાની વાત કહી. તેમણે કહ્યું ફિકર નહિ. એમ કહી ટેલીફોન હાથમાં લઇ ટોકીઓનાં બેચાર ઠેકાણાં ખખડાવ્યાં. તેમના પોતાના ગુરુ એક મહાન ચિત્રકાર હતા, તે પણ બહારગામ! બીજા, તે પણ બીમાર હોવાથી નહિ મળી શકે; જોકે તે એક મોટી ખાનગી આર્ટ સ્કૂલ ચલાવનારા હતા. ત્રીજા મિ. રાકુતેન ટોકીઓના સુપ્રસિદ્ધ કટાક્ષ-ચિત્રકાર, જેમને ત્રણ કંપનીએ સીન્ડીકેટ કરેલા એમનો જવાબ આવ્યો: 'હા; ઘરમાં જ છું તમારા મિત્રને તાબડતોબ મોકલો. કાલે તો હું બહારગામ જવાનો છું, પણ તેને મળવા હું પણ ઇંતેજાર છું.'

મૅડમ યોશીમુરાને કંઈક સંતોષ મળ્યો કે એકાદ ચિત્રકાર તો મેળવી આપ્યો. તેમણે ચા પીધી ને ટૂંકામાં પોતાની હકીકત કહી. પોતે સારાં ઘરોમાં કળાનાં ટ્યૂશનો આપે છે. નવ વર્ષનો છોકરો છે, તેને મોટો કરવા પૂરતો ઘરમાં સ્વાર્થ છે. પતિનું એટલું સંભારણું અને પોતાની કળા એ જ તેમના જીવનનાં બંધન; સિવાય કોઇ જ ભાવ તેમની નજરમાં નહોતો.

તેમના કહેવાથી હું તુરત તૈયાર થઇ ગયો. દર્શક આમાનો તો નાનાભાઇ સાથે નીકળી ગયો હતો. સોબતની ખાતર મેં ભાઇ છગન પુરોહિતને સાથે ઉપાડ્યા. આ ભાઈ જાપાનમાં અભ્યાસ કરવા આવેલા, પણ કૉલેજ ઉઘડવાની વાર હતી એટલે અમારી હૉટેલમાં આવી ભેગા થઈ ગએલા. મૅડમ યોશીમુરાએ નીચે આવી ટૅક્સી ઠરાવી આપી ને તેને સરનામું આપ્યું. ક્યાં જવું છે, કોને મળવું છે તેનો કશો પૂરો ખ્યાલ કર્યા વગર અમે તો ઊપડ્યા. મૅડમ યોશીમુરાએ ટોકીઓના સ્મરણમાં એક નવી રેખા ઉમેરી.

કટાક્ષચિત્રકાર મિ. રાકુતેન

● આ ટોકીઓના ટૅક્સીવાળાઓને તો હજારો ધન્યવાદ હજો! ચાર છ માઇલનાં આડાંઅવળાં ચકરડાં લઇ કોઇ એક પરામાં અમને એક થાંભલા પરનું બોર્ડ બતાવતો એ ઊભો રહ્યો. બરાબર એ જ રાકુતેનનું ઘર! અમે જઈ ઘંટડી બજાવી. ઘરની દાસીએ બારણું ઉઘાડ્યું અને મુલાકાતના ખંડમાં બેસાડ્યા. અહીં પહેલી જ વાર ખુરશીઓવાળો ઓરડો જોયો. પછી ખબર પડી કે રાકુતેન અગિયાર વર્ષ યુરોપમાં અભ્યાસ માટે

ડાબી બાજુ : જાપાની કલાકાર શકુતેન કીતાઝાવાએ લેખકનો કરેલો સ્કેચ • ઉપર : લેખકે મિ. શકુતેનનો કરેલો પેન્સિલ સ્કેચ

જઈ આવ્યા છે ને તેથી થોડુંઘણું અંગ્રેજી ને ફ્રેંચ ભરડી જાણે છે. કલાકાર સાથે સીધી વાત કરવાની લિજ્જત અને માનવતાસંસ્પર્શ મને બહુ જ આનંદ આપવા લાગ્યો.

મિ. શકુતેન બાંધી દડીના, હસમુખા, ફ્રેંચ કટની મૂછ-વાળા પ્રૌઢ સજ્જન છે. ચિત્રો વગેરે તેમને પણ બતાવ્યાં. પછી તે અંદર પોતાના સ્ટુડિયોમાં મને લઇ ગયા. ત્યાં ચા, ફળો, નાસ્તો વગેરેથી તેમણે આદર કર્યો. તેમનો સ્ટુડિયો બહુ જ મોટો જોઈ તેનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે દરરોજ રાત્રે બધા મળી લગભગ ૧૮૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમના સ્ટુડિયોનો લાભ લે છે. મૉડેલ પરથી ચીતરે છે. ધંધાર્થી કલા, પ્રેસ આર્ટ વગેરે શીખે છે. કેટલાકો, દિવસે કળાના જ ધંધામાં નિર્વાહ કરે છે. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ માટે કૂપનો કરેલી. એક યેનમાં પાંચ કૂપનો આપતા. વિદ્યાર્થી જે દિવસે કલાસમાં આવે તે દિવસે એક કૂપન આપીને બેસે. તેમણે મને બહુ આગ્રહ કર્યો કે એક-બે રાત તેમના કલાસમાં મારે હાજરી આપી વિદ્યાર્થીઓને પરિચય આપવો; પણ સાથ અને વાણીવ્યવહારના સાધનની અકળામણ એટલી હતી કે રાત્રે એટલે દૂર આવવાનો વિચાર પણ અગ્રાહ્ય લાગ્યો. મેં આભાર માની છેવટમાં તેમનો સ્કેચ કરવા માંડ્યો, એટલે તેમણે પણ દાસી પાસે પીંછી રંગો મંગાવી મારૂં વ્યંગચિત્ર લેવા માંડ્યું. અમે ખરેખર એક-બીજાના પ્રેમી બની ગયા એવો આનંદ આવ્યો. આ ભાવ માત્ર કલ્પના નથી એની પ્રતીતિ પછીથી તેમણે લખેલા પત્રમાં મળી હતી. છગન પુરોહિતને તેમણે એકદમ એક પોપટ ચીતરી આપ્યો અને કહ્યું કે 'લે, તારા ભણવા માટે આ આદર્શ સાચવજે;' અને એટલું કહીને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

મિ. શકુતેન ઘણા પ્રકાશકો અને સચિત્ર પત્રો સાથે પણ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા લાગ્યા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણી સારી જગ્યાએ ચિત્રશિક્ષકો અને આર્ટિસ્ટો થઈ રહ્યા છે એ મેં જાણ્યું અને તેમની લાગવગથી ઘણી બાજુઓ જોવાનો ખ્યાલ કરી નાખ્યો. તેમના રાતના વર્ગમાં એકવાર તો જવું એવો નિશ્ચય કર્યો, પણ પછીથી ટોકીઓમાં સંજોગોએ એવું રૂપ લીધું કે તેનો અમલ ન જ થયો.

ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ ઍકેડેમી

● ઘેર આવતાં મિ. સકાઇનો ટેલીફોન મળ્યો કે ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ કૉલેજ કાલનો જ દિવસ ખુલ્લી રહેશે: પછી વૅકેશન પડે છે, માટે આપણે સાથે જ ત્યાં જવાનું છે. આ એક નવાઈ જ હતી કે મિ. સકાઇ જેવા ધંધાની બાજુ વધારે સંબંધ ધરાવનારા પણ મારી જોડે આવે ઠેકાણે આવવામાં વધુ રસ લેતા હતા. અમે બીજે દિવસે આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા ત્યારે ખરેખર શાળાની પરીક્ષાઓ ચાલતી હતી તેમજ કેટલાક પ્રોફેસરો કે જેમના પર મેં ભલામણો આણેલી તેઓ હવા માટે કે આરામ માટે પહાડો પર કે દરિયાકિનારે ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં મિ. સકાઇએ અમારી ઓળખાણ કરાવી, એટલે પ્રિન્સિપાલે અમને આદર આપ્યો અને બધા વિદ્યાર્થી-ઓને બોલાવી, મારા ચિત્રસંગ્રહ પર મારી પાસે વાત કરાવી તરજૂમો કરી દરેક વિષય સમજાવ્યો. આ તો મારૂં પ્રદર્શન થવા લાગ્યું તે જોઈ હું ચિત્રો બતાવવાનું મિ. સકાઇ પર છોડી, બીજા પ્રોફેસરને લઈ વર્ગો જોવા ચાલી નીકળ્યો. ટોકીઓની આ આર્ટ કૉલેજ એક મોટી યુનિવર્સિટી જેવી છે. તેમાં અસલ જાપાની કળાનો સંપૂર્ણ આદર અને શિક્ષણનો પ્રબંધ છે; તે સાથે યુરોપીઅન કળાઓ માટે પણ એટલો જ જોરદાર સ્ટાફ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૧૮૫મે)

એકલા રાજકારણપટુઓ કે અર્થશાસ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કદી કરી શકતા નથી. એ ઘડતર થવા પહેલાં પ્રજાની કલ્પનામાં એનો આદર્શ ખડો થવો અનિવાર્ય છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ઘડતર પાછળ એવી કોઇ વિભૂતિ ઊભી જ હોય છે. એ પ્રમાણે હિંદમાં પણ એક વિભૂતિ થઇ ગઇ. એણે માતા ભારત માટે હિંદવાનોનાં દિલ સળગતાં બનાવ્યાં. વિભિન્ન જાતિઓ ને પંથોને એક જ માતાનાં ફરજંદ હોવાનું ભાન કરાવ્યું. 'વન્દે માતરમ્'નું અમર ગીત આપી હિંદી હૃદયમાં માતા ભારતીની એણે પ્રતિષ્ઠા કરી. પરંતુ એકલી રાષ્ટ્રીયતા ગાઇને જ એણે સંતોષ ન માન્યો; પોતાનું જીવન જ રાષ્ટ્રીયતાના સ્રોત સમું એણે બનાવ્યું. 'વર્તમાન યુગના માનસની પુરોગામી સૂચના માત્ર નહિ, પણ તેનું યથાર્થ દર્શન' એણે કર્યું હતું.

આ વિભૂતિ તે બંગ સાહિત્યની રંગદર્શી હીલચાલના આદ્ય જનક અને હિંદી રાષ્ટ્રધર્મની પ્રથમ વ્યાખ્યા બાંધનાર બાબુ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય.

પાશ્ચાત્ય જગતમાં, મશિયાવેલી, એ રાષ્ટ્રીયત્વ અને વતનફરોશીનાં સૂત્રોનો પયગંબર ગણાય છે. તેના સરખું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર કોઈ હિંદીનું નામ આપણે જોવા જઇએ તો બાબુ બંકિમચંદ્રનું નામ નિઃશંક મૂકવું પડે. એમનો રાષ્ટ્રધર્મ મશિયાવેલીથી યે ઉદાર હતો. રાજકારણનો મુખ્ય પાયો એમને મન સ્વદેશભક્તિ હતો. એટલા ખાતર જ નહિ, એ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ રાજકારણી ફિલસૂફ તરીકે મશિયાવેલીથી એમનું સ્થાન ચડે એમ છે. એ ફ્લૉરેન્ટાઇન મહાપુરુષનું તો કહેવું હતું કે 'જ્યારે એક દેશની સહીસલામતી જોખમાય ત્યારે યોગ્યાયોગ્ય, હિંસા-અહિંસા, પ્રશસ્ય કે નૃશંસ, કશાની ગણત્રી ન હોવી જોઇએ. જે વડે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષી શકાય, એ સિવાયના બધા માર્ગોની ત્યારે ઉપેક્ષા કરવી ઘટે !' પરંતુ બંકિમબાબુનો આદર્શ જુદો જ હતો. એમના અમર મનાતા ગ્રંથો 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'ધર્મતત્ત્વ'માં એમણે પોતાના આદર્શનો સ્ફોટ કર્યો છે. સ્વદેશભક્તિથી દેશનું હિત રક્ષાય છે એટલા ખાતર એની મહત્તા એ ન સ્વીકારતા. એ માનતા કે એથી જગતને સેવા આપવાનો રાહ પણ ખુલ્લો થાય છે.

ઈ. ૧૮૩૮ના જૂનની ર૭મીએ ગંગાકિનારે આવેલા કાંટાલપાડા ગામમાં એમનો જન્મ થએલો. તેમના પિતા યાદવચંદ્ર જેવા પ્રતિભાશાળી અને ઉદાર હતા, તેવાં જ તેમનાં માતા દયાળુ અને શાંત સ્વભાવી હતાં. પાંચ વર્ષની વયે તેમને શાળામાં બેસાડવામાં આવ્યા ત્યાં પહેલે દિવસે જ તેમણે આખો કક્કો શીખી લીધો.

આવી કુશાગ્ર બુદ્ધિને લઇ, બાર જ વર્ષની વયે એ હૂગલી કૉલેજમાં દાખલ થયા. જ્ઞાનની તેમની તરસ એટલી તો પ્રબળ હતી કે કૉલેજના પુસ્તકાલય-માંથી અનેક વિષયનાં પુસ્તકો લાવી તે વાંચી નાખતા. કૉલેજનાં પુસ્તકો પાછળ બહુ ઓછું ધ્યાન એ આપતા, છતાં તેમનો જે ઊંચો વર્ગ રહેતો તે તો શિક્ષકોને પણ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવતો. પરીક્ષા નજીક આવે ત્યારે જ તેઓ કૉલેજનાં પુસ્તકો વાંચવા માંડતા.

એ કૉલેજમાં સિનિયર સ્કૉલરશીપની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી અને કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો; પણ એવામાં (૧૮૫૨) બી.એ.ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. બંકિમબાબુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઊંચો મૂક્યો અને માત્ર બે જ માસના પરિશ્રમે વીસ વર્ષની વયે બી.એ.ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી. તે વખતના બંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે તેમની આ પ્રતિભાથી મુગ્ધ થઇ તેમને ડેપ્યુટી મૅજિસ્ટ્રેટના હોદ્દા પર નીમ્યા.

બંકિમચંદ્રને એક મહત્ત્વાકાંક્ષા ખૂબ સતાવી રહી હતી અને તે પત્રના સંપાદક બનવાની. તે વખતે 'સંવાદ પ્રભાકર' અને 'સાધુરંજન' પત્રો બંગાળમાં નીકળતાં અને તેમાં પોતાના લેખો અને કાવ્યો એ મોકલતા. સા-હિત્યનું આ વ્યસન છેવટે ખૂબ વધી પડ્યું ને ફુરસદની એકેએક ક્ષણ તેઓ સાહિત્યસેવામાં ગાળવા લાગ્યા.

અગિયાર વર્ષની નાની વયે તેમનો વિવાહ થયો હતો, પણ પાંચ છ વર્ષ બાદ તેમનાં પત્નીનું અવસાન થતાં એકવીસ વષની વયે તેમણે બીજું લગ્ન કર્યું. બીજી વારનાં આ પત્નીએ બંકિમબાબુનું ચારિત્ર્ય ઘડવામાં મહત્ત્વનો હિસ્સો આપ્યો હતો એમ એમણે પોતે કબૂલ કરેલું છે અને તેમને 'નીતિગુરુ' તરીકે સંબોધ્યાં છે. તેમની સાથેના સહજીવને બંકિમચંદ્રને સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બનાવ્યા અને એ જ સંપર્કે તેમની પાસેથી ઉચ્ચારાવ્યું કે 'સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દૈવી મૂર્તિઓ છે.'

બંગ સાહિત્યની રંગદર્શી હીલચાલના આદ્ય જનક અને હિંદી રાષ્ટ્રધર્મના પ્રથમ મંત્રદ્રષ્ટા

કવિતા જેવા, વ્યવહારૂ જીવન સાથે ભાગ્યે જ સંબંધ ધરાવતા સાહિત્યના એક પ્રકાર પાછળ બંકિમચંદ્ર બીજાઓની જેમ પોતાની બધી શક્તિ વેડફતા રહે એ 'પ્રભાકર' પત્રના સંપાદક તેમના મિત્ર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ન ગમ્યું. તેમણે બંકિમચંદ્રને કહ્યું, 'તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે તો, કવિતા ન લખતાં ગદ્ય જ લખ્યા કરો.' અને બંકિમબાબુએ એ સૂચનાનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો, જેનું ફળ તેમની અનેક કૃતિઓમાં નજરે ચડે છે.

બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

એ વખતમાં, હિંદુસ્તાનમાં હજુ તાજી જ શેહ બેસાડતા ગોરાઓમાં તુમાખીનો પાર ન હતો. અનેક બહાને એ દેશીઓને સતાવતા. ઘણા ભદ્ર પુરુષો એ તુમાખી મૂગે મોઢે સહી લેતા, પણ બંકિમબાબુ ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા. અનેક ગોરાઓની એમણે ખબર લઇ નાખી હતી. એમની જિંદગી જ સાહસ ને મનોબળથી ભરેલી હતી. પ્રૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરના રસ્તામાં તેમને સતાવનાર કર્નલ ડફરિન પર માંડેલા કેસે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. એ વખતમાં એક ગોરાને આરોપીના પીંજરામાં ઊભો કરવો એ કંઇ જેવીતેવી વાત ન હતી. છેવટે એ ગોરાએ ન્યાયાધીશ બેન્બ્રિજ સાહેબની સૂચનાથી ભરી સભામાં બંકિમચંદ્રની માફી માગતાં કહ્યું, 'બાબુ સાહેબ, તમારો જે હાથ પકડીને મેં બળજબરીથી પાછા હઠાવ્યા હતા તે જ હાથ પકડીને અત્યારે તમારી માફી માગું છું.' ત્યારે જ એમણે એ કેસનું રાજીનામું આપ્યું.

ઇ.સ. ૧૮૬૦માં એમની બદલી પાંચમી શ્રેણીના મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે ખુલના મુકામે થઇ. એક બાજુ ગળીની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો ઉપદ્રવ અને બીજી બાજુ ચોર લુંટારાઓનું પ્રમાણ વધતાં ત્યાં ઘોર અરાજકતા વ્યાપી રહેલી. ગળીવાળા ગોરા સાહેબોએ જમીન પણ ઓછી નહોતી પચાવી પાડી. કૃષ્ણનગરના હિલ્સ સાહેબને એકલાને જ ત્રણ લાખ વીઘાં જમીન હતી. તેનો ત્રાસ પણ ખૂબ જ હતો. ધોરણસર પોતાનું સૈન્ય રાખી, એ પોતાને રાજા મનાવતો હતો. દેશીઓમાંથી જે લોકો ગળીની ખેતીમાં જોડાવા ના પાડે તેમના પર ગોરાઓનું આ સૈન્ય તૂટી પડતું ને પૂરી ઘાતકતા ચલાવતું.

આ બધા ગળીવાળા સાહેબોએ સને ૧૮૬૧ની આખરમાં સરકાર પાસે મુકદ્દમો રજુ કર્યો કે જેસોર અને નદિયા જિલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવું બંધ કરી દીધું છે. સરકારે તપાસ કરવા કમિશન નીમ્યું અને કમિશને તપાસ બાદ તારણ કાઢ્યું કે 'ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા, ભલા માણસો છે. તેમણે કદી પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી. કોઇપણ પ્રકારનો

અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બંગાળી પ્રજાનો જ છે.' આ બધા નિઃસ્પૃહી (!) સાહેબોના ટોળામાં એક મૅરેલ નામનો ગોરો હતો. તે વખતના ગવર્નર સર જે.પી. ગ્રાન્ટે તેને આદર્શ ગળીવાળો ગણાવ્યો છે. તેની એ આદર્શયુક્તતા આપણે જોઇએ.

આ મૅરેલે મૅરેલગંજ નામનું એક પોતાનું નગર વસાવ્યું હતું ને પોતે તેનો રાજા ગણાતો. તેની પાસે લાઠી,બંદૂક, કુહાડી વગેરેની હથિયારધારી પાંચ--છસોની એક સેના રહેતી, તેનો સેનાપતિ ડેનિસ હેલી કરીને હતો. પહેલાં તો તે યોમનરી ઘોડેસવાર ટુકડીમાં સાધારણ પગારદાર હતો, પણ એ નોકરીમાં માણસો-ની હત્યા કરવાની સગવડ ન હોવાથી એણે મૅરેલ સાહેબના લાઠીધરોની સરદારી સ્વીકારી હતી.

૧૮૬૧ના નવેંબરની ૨૬મી તારીખની સવાર હતી. બડખાલી ગામના કિનારા પર લાઠી, બલ્લમ ને બંદુક-ધારીઓથી ભરેલી હોડીઓ ગોઠવાઈ ગઇ હતી. ગળીની ખેતી કરવા માટે એ ગામના લોકોને અણગમો હતો એટલે મૅરેલ સાહેબ વતી તેમને પાંસરાદોર કરવા હેલી સાહેબ નીકળેલા. બાર હોડીઓમાં ત્રણસો વીસ લાઠીધારીઓ તેમણે ખડકેલા.

બંકિમચંદ્ર અને જિલ્લાની પોલીસને આ દંગાની બાતમી પહેલેથી જ મળી ગઇ હતી. એમણે સફલીઆ ગામ પર હુમલો થવાનું ધારેલું, ને પોલીસ પણ ત્યાં પહોંચી, પરંતુ દંગાખોરો રાત્રે જ છુપાઇને બડ-ખાલી જતા રહ્યા.

સવાર થતાં વેંત બડખાલી પર હુમલો થયો. ગામ-લોકોમાં ઐક્ય ખૂબ હતું, એટલે તેઓ પણ ટોળે વળીને સામના માટે ઊપડ્યા. સાહેબના માણસો પ્રમાણમાં ઘણા હતા એટલે સૌનાં હૈયાં ધબકવા લાગ્યાં; છતાં કોઇ પાછું તો ન જ ફર્યું. રહીમુલ્લા નામનો પઠાણ લાઠી લઇને આગળ વધ્યો. તરત હેલીનું ટોળું તેના પર તૂટી પડ્યું, પણ રહીમુલ્લા અડગ રહ્યો. તેની લાઠીથી કેટલાયે હથિયારબંધ હુમલાખોરો જમીન પર ઢળી પડ્યા. હેલીથી આ ન જોવાયું. એટલે તેણે બંદૂક ચલાવી ને રહીમ ઘાયલ થયો. તે છતાં એ હિંમત ન હાર્યો. ચાલતા જ ઘેર પહોંચી એણે ઘા પર પાટા બાંધ્યા. પરંતુ એ જ વખતે ખૂની હેલી પણ ત્યાં પહોંચ્યો ને તેને ગોળીથી ઠાર કર્યો.

રહીમ એ ગામનો મુખી હતો: તેના મરતાં લોકો ડરીને જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દૃશ્યનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. ગોરા માલિકોના એ લાઠીબંધ લોકો ઉલ્લાસપૂર્વક ગામને લૂટવા ને સળ-ગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂટી શકાયું એટલું લૂટ્યું; જે ન લઇ જઇ શકાય તેને આગમાં ફેંક્યું ને જે ન સળગી શકે તેને પાણીમાં ડુબાડ્યું. જે વસ્તુ સામે આવી તેનો નાશ કર્યો, જે માણસ સામો થયો તેને ઠાર કર્યો ને જે સ્ત્રી હાથ આવી તેને પકડી કેદ કરી. રહીમની તો સ્ત્રી કે બ્હેન કોઇને તેમણે ન છોડ્યાં. લૂટ, સ્ત્રીઓ અને રહીમની લાશ સાથે મૅરેલના માણસો પાછા ફર્યા.

બંકિમ બાબુને આ ખબર પડી ને તેઓ તરત મૅરેલગંજ ઊપડ્યા.પણ ત્યાંથી તો થોડાઘણા લાઠીધારી-ઓ જ પકડાયા, જેમાંથી એક દોલત ચોકીદારને ફાંસીની સજા થઇ ને બાકીનાને જન્મભર દેશનિકાલની. મૅરેલ ને તેના ભાગીદાર લાઇટફૂટ તો વિલાયત નાસી ગયા. હેલી પણ પોતાનું નામ તથા વેશ બદલી નાસી છૂટ-વાનો હતો ત્યાં મુંબાઇમાં પકડાઇ ગયો. ઘણા દિવસ સુધી તેણે કેદખાનાની હવા ખાધી, પણ એને ઓળ-ખાવનાર કોઇ ન મળી આવતાં ત્રણ ચાર મહિના બાદ એને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

આવા ઉત્પાતો જેસોર જિલ્લાના બીજા કસ્બા-ઓમાં તો ચાલુ થયા કરતા; પણ બંકિમ બાબુના પ્રયાસથી ખુલ્ના તદ્દન શાંત રહ્યું હતું. આથી ખુશ થઇ જૅન્ગ્રિજ સાહેબે સરકારમાં તેમનાં વખાણ લખી મોકલ્યાં અને એથી માત્ર સાડી ચોવીસ વર્ષની જ વયમાં પગારમાં સો રૂપિયાનો વધારો મેળવી તેઓ ચોથા શ્રેણીના મૅજિસ્ટ્રેટ બન્યા.

ગળીવાળા સાહેબો ઉપરાંત ચાંચીઆઓને પણ ઠેકાણે લાવવામાં એમણે ઓછો ભાગ નહોતો ભજવ્યો. નવાઇની વાત તો એ છે કે ગળીવાળા સાહેબો સાથે જ્યારે ઝગડો ચાલતો ને ચોમેર ચાંચીઆ ને બદ-માશો તેમને મારવા ફરતા ત્યારે બંકિમ બાબુ તો સ્થિર ચિત્તે 'દુર્ગેશનંદિની'ની નવલકથા લખ્યે જતા હતા.

પોતાની જે એકની એક મહત્ત્વાકાંક્ષા રહેલી એ પણ પૂર્ણ કરવાનો અવસર છેવટે બંકિમચંદ્રને હાથ આવી

નીરાંતની વેળા

ચિત્રકાર · અનુપચંદ શાહ

ઊંઘને ખોળે

ફોટો · સોરાબ ખારેગાટ

લાગ્યો અને ૧૮૭૨ના વૈશાખમાં 'બંગદર્શન' માસિક એમણે શરૂ કર્યું. એ વખતે બંગાળી ભાષાક્ષેત્ર બીલકુલ અણખેડ હતું. બંગાળનો શિક્ષિત વર્ગ એ માતૃભાષા તરફ કટાણે મોંએ જોતો રહેતો એટલું જ નહિ; તેને એ ભાષા બોલવામાં પણ શરમ લાગતી. ખુદ રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા પણ તેમાં અપવાદરૂપ ન હતા. પરંતુ 'માધવી કંકણ' અને 'રાજપૂત જીવન સંધ્યા' જેવાં પુસ્તકોના એ લખનારને બંકિમ બાબુએ છેવટે બંગાળીમાં લખવા પ્રેર્યા, અને અંગ્રેજીમાં વિચારવામાં જ મહત્તા માનનાર માઇકેલ મધુસૂદન દત્ત જેવામાં પણ એમણે માતૃભાષાનો પ્રેમ સળગાવ્યો. માતૃભાષાનું મહત્ત્વ વધારવા સુશિક્ષિતોએ જ કંઇ કરવું જોઇએ એ બંકિમચંદ્રની દૃઢ માન્યતા હતી. અને એટલે જ પોતે અંગ્રેજીમાં લખવા માંડેલી **Rajmohan's wife**ની નવલકથા પડતી મૂકી 'દુર્ગેશનંદિની' લખવા માંડી હતી.

એ 'દુર્ગેશનંદિની'ના લેખનકાળે હિંદમાં નવી જ અસ્મિતા જાગતી હતી ને ભાષાપ્રેમથી તેનો પાયો રોપાતો હતો. તેના આદ્ય દ્રષ્ટા બંકિમબાબુ. એમની એ દૃષ્ટિએ પર પ્રાંતના પણ અનેક સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપી છે ત્યાં બંગાળીઓનું તો પૂછવું જ શું. ખુદ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર એ વિષે 'સાધના'માં લખે છે કે 'અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાએલી હતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચડાવીને આજ તેને વીણાનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે. તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે એ વાત પણ જો કોઇને સમજાવવાની જરૂર હોય તો એથી મોટું દુર્ભાગ્ય બીજું હોઇ શકે નહિ.'

અન્યાયનો પ્રતિકાર, અણખેડ ભાષાનો ઉદ્ધાર, એ મહદ્ ગુણો તો છે જ. પરંતુ બંકિમચંદ્રની હિંદને સર્વોત્તમ ભેટ તો રાષ્ટ્રીયતાનો તેમણે ચણેલો ધાર્મિક પાયો જ છે. હિંદના બધા એ દેવોના પ્રતીક તરીકે તેમણે ભારતમાતાની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાન કરી 'વંદે માતરમ્' દ્વારા એ મૂર્તિનું સુશ્લિષ્ટ આલેખન કર્યું છે. આજ તો એ 'વંદેમાતરમ્' પાશ્ચાત્ય દુનિયામાંના રૂસોના 'સામાજિક કરાર' જેટલું જ હિંદી બિરાદરનું માનીતું થઇ પડ્યું છે. 'તેમણે આપેલ એ જીવનમંત્ર હજારો ને લાખોના માનસ ઉપર જાદુની પેઠે વશીકરણ કરી રહે છે અને લાખો માનવોને તે મંત્ર વડે જીવનની ભાવિમહત્તાનાં, ઉચ્ચતાનાં, ગૌરવનાં અને નવજીવનનાં દર્શન થયાં છે.' જે નવલકથામાં તેમણે એ ગીત મૂક્યું છે, એ 'આનંદમઠ'ને તો આપણે સ્વદેશભક્તિના બાઇબલ સમું ગણી શકીએ. 'ઊંચી કલ્પનાશક્તિ અને આર્ષદર્શન વ્યવહારિક સત્યની કેટલાં સમીપ જઇ શકે તેનો પુરાવો 'આનંદમઠ' પૂરો પાડે છે.'

પ્રિન્સ બિસ્માર્કે આખા જર્મનીને લશ્કરી બનાવવાની ઝુંબેશ જ્યારે ઉપાડી હતી ત્યારે બાબુ બંકિમચંદ્રે પણ હિંદના દરેક શહેરી માટે આ યોજના તૈયાર કરેલી: હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે દરરોજ વ્યાયામ. બધી જાતનાં હથિયારો વાપરવાનું શિક્ષણ, સવારી, કુસ્તી, તરવું; ઉપરાંત ટાઢ, તાપ, ભૂખ ને તરસને પણ સહન કરવાની શક્તિ. 'દેવી ચૌધરાણી'માં તેમણે એવા શિક્ષણની હિમાયત કરી છે. અહિંસામાં તેમને શ્રદ્ધા ન હતી. દેશની ખાતર હથિયાર ન લેવાય એને તેઓ મનુષ્યની કર્તવ્યચ્યુતતા ગણતા.

જીવનપર્યંત કોઇની ખુશામદ ન કરનાર, કડક શિસ્ત અને રાષ્ટ્રચેતનાના અગ્રેસર અને હિંદની વતનિયતના એ પહેલ મંત્રદ્રષ્ટાનું ૫૬ વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૮૯૪માં અવસાન થયું.

બાબુ બંકિમચંદ્રનું માનસ પૂરેપૂરૂં સમજવું હોય તો એમના એકેએક ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું જોઇએ. તેઓ પાકા બુદ્ધિવાદી હતા, ને એ જ નજરે જગતપુરુષ શ્રી કૃષ્ણને તેમણે ચીતર્યા છે. કાર્લ માર્ક્સનું 'ડાસ કૅપીટલ' જ્યારે અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત પણ નહોતું થયું ત્યારે પોતાના 'સામ્ય' નામના નિબંધમાં એમણે સામ્યવાદનો પાયો ચણ્યો છે. એમણે લખ્યું છે: 'શૂદ્રોને પડતા મૂકવાથી જ હિંદનું અધઃપતન થયું છે. ત્રણ વર્ણો કરોળિયાની જેમ પોતપોતાની આસપાસ જાળાં રચતા ગયા તેનું જ આ પરિણામ આવ્યું છે.' રામમોહનરાય જેટલા જ એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી હતા. ભારતને નંદનવન બનાવવાનો એક જ રસ્તો એમણે સૂચવ્યો છે અને એ તે દિવસે મૂર્ત થશે, 'જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને ભારતવર્ષનો નિષ્કામ ધર્મ બંને એકત્ર થશે!'

આપણે ઇચ્છીએ કે ભારતવર્ષ એમની એ આશા વહેલી પૂરી પાડે.

અશોક હર્ષ

શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલ એ આ દેશના વર્તમાન યુગના અગ્રણી ચિત્રકારો પૈકીની એક વ્યક્તિ છે. તેમનો જન્મ ૧૯૧૩માં હંગેરીમાં થયો હતો. તેમના પિતા એક શીખ જાગીરદાર છે અને માતા હંગેરીનાં છે. બાળપણમાં પાંચ સાત વર્ષની ઉમરે તેણે ચિત્રકળા માટે વૃત્તિ પ્રકટ કરી હતી, જે બાળગાથી પારીસમાં જઇ વિકસિત કરી. લ્યુસીઅન સાયમન નામના પ્રસિદ્ધ કલાકાર પાસે તેણે Ecole Des beaux Artsમાં તાલીમ લીધી. પણ એ સંસ્થાનો અભ્યાસ પુરો કર્યા બાદ શાળાની અસરમાંથી મુક્ત થવાને જાતે સ્વતંત્ર કામ કરવા માંડ્યું, હિંદમાં આવતાં જ તેમને લાગ્યું કે પોતાનું ખરૂં ક્ષેત્ર અને પ્રેરણા તો માદર વતનમાં જ છે. અને તેમાં પણ પરદેશી નહિ, પરંતુ હિંદી માનસ તરફ તેમનું સ્પષ્ટ વલણ હતું, એથી તેમનાં પાત્રોમાં પૂરેપૂરૂં હિંદી વાતાવરણ વ્યાપેલું રહે છે. હિંદમાં તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેમાં તેની Post Impressionist હથોટીનો અંશ પણ આવતો નથી. કળામાં તેણે પ્રવીણતા મેળવી છે તે સાથે તેમની સંસ્કારિતા પણ ઉચ્ચ પ્રકારની રહી છે અને સાતેક ભાષાઓ તે ખૂબીબંધ બોલી જાણે છે.

ક્રાંતિકારિણી ચિત્રલેખા અમૃત શેર-ગિલ

હિંદની છેલ્લાં વીસ વર્ષની કળાની કારકીર્દિ પર નજર નાખનારને એક વાત સૌથી પહેલી નજરે પડે છે તે એ છે કે અજંતા—બાઘની પ્રાચીન ગુફાઓની ચિત્રકળા કે હિંદુ યા મુગલ સમયની પંદરમા સૈકાની તસ્વીરી કળા જે ૧૮મા સૈકામાં તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ, તેના નમૂનાઓમાંથી હાલના ચિત્રકારોએ વખતોવખત કંઇ ને કંઇ માર્ગદર્શન મેળવવા યત્ન ચાલુ રાખ્યો છે. ભૂતકાળની એ કળાઓની પ્રેરણાએ કેટલી કૃતિઓમાં સાચો પ્રાણ પૂર્યો છે અથવા કેટલે દરજ્જે તે પુનર્જીવિત થઇ છે એ એક મોટી ચર્ચા થઇ પડી છે; એટલું જ નહિ પણ બીજી પરદેશી અસરોમાં જાપાન, ચીન, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાઓએ પણ પોતાનો થોડોવધુ ફાળો આપ્યો જ છે.

આજે હિંદી કળામાં કેટલીક સર્વોત્તમ ગણાતી, બંગાળાની સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકૃતિઓમાં તેનાં ઉદાહરણ મળી શકે તેમ છે. છતાં યુરોપમાં કાફે ગ્યુરબોઇમાં ચિત્રકાર બેનેટની મંડળીએ અનેક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓના સખત વિરોધો ખમીને પણ જે નવી કળાનો પ્રચાર કર્યો તેનાથી તો એ સાવ અળગી જ રહી છે. માત્ર શ્રી ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરે હિંદી ભાવનાઓ અને ઊર્મિઓ ચીતરવામાં ફ્રાન્સના ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ અથવા પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ કે ક્યુબિસ્ટ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જોકે તેમાં તેમને ખરી સફળતા મળી નથી. તેમનાં ચિત્રો માપમાં નાનાં અને વસ્તુકલ્પના વિશાળ, એટલે પરસ્પરનો વિગ્રહ થાય; અને માત્ર તરંગી સૃષ્ટિમાં સાવ લ્હેરથી વિહરવાની તેમની ટેવ એ પણ મોટી આફત થતી. કમનસીબે તેમને વ્યાધિ એવો થયો, જેથી એ અદ્ભુત પ્રયોગ આગળ લેવાનું અટકી ગયું. પણ તેમણે એક નવી દિશા ઉઘાડી દીધી અને નવો પ્રદેશ નજરમાં આણ્યો. ધીમેધીમે સૌને એમ પણ જણાયું કે અજંતાની અને હિંદના દેવશિલ્પની કળામાં જે આધારભૂત સિદ્ધાન્તો હતા તે જ સિદ્ધાન્તો

સામે: શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલ. ઉપર—ડાબી બાજુ: મુંબાઇ ટાઉનહૉલના આ વર્ષના પ્રદર્શનમાં સુવર્ણચન્દ્રક મેળવનાર કુ. શેર-ગિલનું ચિત્ર 'ત્રણ બ્હેનો' જમણી બાજુ: એમની લાક્ષણિક શૈલીનું એક બીજું ચિત્ર 'જનતાના પુત્રો'

ફ્રેંચ પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ (ભાવછાયાના આલેખકો)ની કૃતિઓમાં વ્યાપ્ત હતા. છતાં એ નવી કળાની અસર હિંદી ચિત્રકારો ઉપર તો હમણાંથી જ પડવા લાગી છે અને કુ. અમૃત શેર-ગિલ તેમાં સૌથી આગળ છે.

શીખ પિતા અને હંગેરીઅન માતાનાં એ સંતાન છે. તેમણે કળાનું શિક્ષણ પારીસમાં મેળવ્યું છે અને ત્યાંના ગ્રાન્ડ સૅલૉં (મુખ્ય ચિત્રધામ)નાં સભાસદ છે. કળાનો અભ્યાસ ત્યાં કર્યો હોવા છતાં તેમનું માનસ ખસૂસ હિંદી છે. એટલે જેવાં તે હિંદમાં આવ્યાં કે તરત મોટા કૅનવાસપટોમાં પોતાની સબળ સફળ પીંછીથી તેનો પરિચય કરાવ્યો અને મુલકભરમાં તેની જ ચર્ચા થવા લાગી. અહીં કરેલાં તેમનાં ચિત્રોમાં તેમણે મેળવેલી પહેલાંની શાળા—શૈલીની છાંટ પણ તે દેખાવા દેતાં નથી; પણ તેમની સફળ આલેખના પારીસની આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગુજારેલાં વર્ષોને જ આભારી છે.

તે હમેશાં તૈલરંગોથી જ ચીતરે છે. મોટેભાગે હિંદી ચિત્રકારો તે રંગો વાપરતા નથી. પણ તામ્રવર્ણા ગ્રામીણોનાં સચોટ આલેખનો માટે, યોગ્યરીતે વપરાય તો એ કેવું ઉત્તમ સાધન છે તે કુ. શેરગિલે બરાબર સાબિત કરી આપ્યું છે. ગરીબ અને દુઃખી જનતાનાં ચિત્રો તે દોરે છે એ પરથી એ આમવર્ગનાં ચિત્રકાર છે એમ સમજવાનું નથી. અલબત્ત, તેમનાં ચિત્રો તો સાધારણ તથા ગ્રામવર્ગનાં જ હોય છે, પણ તેમાં તેમના ચહેરાઓ પરની એક પ્રકારની માનસદર્શક છાપ તેમને આકર્ષે છે. વળી તેમનાં શરીરના ઘાટ અને પોશાકમાં પણ એક એવી કલ્પનાપૂર્ણ તાલમેળતા હોવાથી, તેમના કલાકાર માનસને સૌંદર્યદર્શન થાય છે. હિંદનાં ક્રોટચાનકોટી માનવોનાં વદન પર એકસરખાં દેખાતાં ચાનરીગી ને નરમાશ એમના જેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક હજુ કોઇ હિંદી ચિત્રકારે ચીતર્યાં નથી. આથી જ, તેમની જેટલી પ્રશંસા થાય છે એટલી જ કચકચ પણ સંભળાય એ સ્વાભાવિક છે. વિક્ટોરીઅન સમયમાં જે મીઠડાં મોં દોરવાની અને ચાવળી રેખાઓ કરવાની રીત પ્રચલિત હતી તેનાથી એમનાં ચિત્રો સાવ નિરાળાં રહે છે. યુરોપી ધોરણે ભણેલો આજનો હિંદી તો કલાની સમજમાં હજુ વિક્ટો-

રોમન યુગનો જ છે અને પોતાના દેશના ખજાનાથી બીનવાકેફ રહ્યો છે.

કુ. શેર-ગિલનાં ચિત્રોએ જે ખળભળાટ ઉપજાવ્યો તેનું એક કારણ તો વળી બીજું પણ છે. તેમણે પોતાની કળામાં જરા ક્યૂબિઝમન છાટ સાથે પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિઝમની જોરદાર છાયા ઉતારી છે. મને તો અજબ જેવું એ લાગે છે કે હિંદીવાનો આ નૂતન પ્રણાલીની કળા કેમ સમજી શકતા નહિ હોય! યુરોપની આજની કળાનો જરા પણ પરિચિત થયો હોય તેવો કોઇ પણ યુરોપી પ્રવાસી ઇલોરા અને અજંતાના, તાદૃશતાથી નિરાળા લાગતા પણ ભવ્ય શિલ્પ સામે મંત્રમુગ્ધ થઇ ઠરી જાય છે; જ્યારે હિંદના અનેક કેળવાએલાઓ વાન ગફ (Van Gogh) કે હબસી શિલ્પના બાગરીન મોઝીલિયાની (Modgiliani)ની ઊર્મિપ્રદ કૃતિઓ સમજવામાં પણ હતપ્રાય: બની રહે છે. ચિત્રનું વસ્તુ સાદા ઘાટમાં ઉતારવું તે સાથે કેવળ કલ્પનાસ્વરૂપ ન થવા દેવું અને સાદામાં ખપે એટલે અંશે કુરૂપતાથી બચાવી તાદૃશતા સાચવવી એ તેનો સ્પષ્ટ પ્રયાસ છે. કુ શેરગિલની કૃતિઓ આંખને આંજી દેતી નથી. એવો તેનો હેતુ પણ નથી હોતો, છતાં એ ચિત્રોમાંથી શક્તિમત્તાનો પ્રભાવ છૂટતો લાગશે જ. તેમની સૃષ્ટિમાં પાલવોના છેડા ઉછાળતી મદભર પ્રેમનેનાંવાળી ગોપિકાઓ નથી યા તો પ્રેમાલાપ કરી રહેલા ગોપગણો તે ચીતરતાં નથી; તેમજ ઉન્નત કૈલાસ અને તેના સ્વામીને ચીતરવાનાં કોડ તેમની કલ્પનામાં જાગ્યા નથી. રોજની સાદી જિંદગી ગુજારતા માનવસમુદાયને જેવો ને તેવો રજૂ કરતી તેમની કળામાં નથી આદર્શ લાવવાનો હેતુ કે નથી જીવનની પામર દશા રજૂ કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન. તેમનું આ 'રંકકન્યા'નું ચિત્ર જુઓ તો ઘેરા લીલા રંગની સુરખી વાળા મુખની કાળી આંખો અરધી બેપરવાઇથી જરા નજર ફેરવતી કોઇને પણ જોવાને રોકે એવી છે અને ધ્યાન ખેંચે છે, પણ તેમાં બાળલગ્નના રિવાજ ઉપર કોઇ કટાક્ષ ઉપજાવવાનો ઇરાદો આગળ નહિ પડે. ઉપદેશકનું કાર્ય ઉપાડી લેનાર ચિત્રકારને એવું પ્રચારકાર્ય ભલે મુબારક રહે.

શ્રી શેર-ગિલની કળાનું બીજું ધ્યાન ખેંચતું લક્ષણ એ છે કે તે છાપ પાડવાને ચિત્રના વિષય ઉપર જ નિર્ભર રહેતી નથી. ફ્રેંચ કળાના નિકટ પરિચયને લીધે તેમનામાં એવી સમજ ચોક્કસપણે ઊતરી છે કે ચિત્રને વસ્તુના જેટલું મહત્ત્વ આપનારાં સુરચના (design) અને રંગાવટ (colour) જોઇએ જ. વધારેમા રંગયોજનાનો સાથ એ જ સુરચનાનો પ્રધાન અંશ છે. તેમની રંગપાટી સુરમ્ય છે; પણ છાંટણાં સમી નથી. ઉજાસભર્યા રંગની ચુંદડી ચીતરવામાં તે પોસ્ટર (ભીંતચિત્ર)ના જેવા રંગભડકા નથી ઉડાડતી. કોઇ ચતુરાઇથી આસપાસની રંગભૂમિ સંભાળીને હિંદી રમણીનાં વસ્ત્રોની મુલાયમ મનોહરતા અને ઉજાસ તે સાચવી લે છે. વસ્ત્રોની પસંદગી અને યોજનામાં તેઓ ખાસ કરી વધારે સફળતા બતાવી શકે છે. એમ છતાં તેમનાં પાત્રોમાંથી નક્કરપણું અને દળ કમી થતાં નથી આથી જ તેમનાં સર્વ ચિત્રોનાં પાત્રોમાં ઘડતરનું સંગીનપણું ભાસે છે.

ભાતભાતનાં લટકાં-વળાંક જોવાને ટેવાએલી નજરવાળાને એમની આ મક્કમ ચિત્રશૈલીની કડકાઇની કદર કરતાં મુશ્કેલી લાગે, પણ આવું કડક રૂપવિધાન જ પ્રાચીન શિલ્પમાં કેટલું ગૌરવભર્યું બન્યું છે? આ નવીન ક્રાંતિકારિણી ચિત્રલેખાને મન ફ્રેંચ કલાકારો સીઝેં અને ગોગાં રંગમલ્હારથીઓ છે: તે પોતે એમના દેશમાં ભણ્યાં છે માટે નહિ; જેઓ પ્રાચીન હિંદી ચિત્ર ને શિલ્પને ખરૂં સમજ્યા છે અને તે પર પ્રેમ કરે છે તે સૌનો સહજ ને સકારણ મત એ જ થઇ જાય છે.

શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલની કળા નવા યુગના ઉંબરે છે. એવી પણ માન્યતા થતી જાય છે કે બંગાળ--કલાશ્રેણીના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોએ નંદલાલ બોઝ જેવા કલાસ્વામીને આગળ આણ્યા; પણ એ સિદ્ધાંતો અને આદર્શો ઊતરતી પંક્તિના કલાકારોના હાથમાં આજે જીવ વિનાની પ્રણાલી બની ગયા છે. આછા રંગોને રંગનો સંયમ કહેવામાં આવે છે. માત્ર રેખાની સફાઇ સાચવી એટલે રેખા બલવતી નથી બની જતી. ભાવનાને બદલે પ્રેમલાપણું વધ્યું છે અને સુરચનાને સ્થાને ભભકભર્યા અલંકારો ઠસ્યા છે. જ્યારે કલ્પના પ્રબળ અને વેગવતી ન હોય ત્યારે શિવ, કૃષ્ણ અથવા વૃંદાવનની ગોપીઓ અર્થહીન ઢીંગલાં જ લાગે અને તેની પીંછી કલાકારની વાચા બનવાને બદલે કારીગરનું મામૂલી ટાંકણું જ બની જાય.

કાર્લ જે. ખંડાલાવાળા

તલેસ્માતી તાવીજ

ઝગઝગાટ મારતું એનું પાનું હજુ નીચું નહોતું ઊતર્યું એ પહેલાં તો એનો હાથ પાછળથી અદ્ધર જ જકડાઈ ગયો.

બુખારાનાં આબાદ મેદાનો પર મંગોલોને તુર્કમાણો ફરી વળેલા એ, ઈશુની ૧૫૬૫ની સાલ ચાલતી હતી ત્યારે સમરકંદની એક મસ્જિદને ઓટલે બેસી બે શખ્સ વાતો કરી રહ્યા હતા. એક હતો અરબનો શેર અહમદ બેગ ને બીજો હતો શામ (સીરિયા)નો ઇસાક બીન હાદીન. બન્ને જેટલા માલદાર હતા તેટલા જ દુનિયાના ખાધેલા હતા.

એમની એ ગુફતગો ચાલુ હતી ત્યાં શહેરનો સૂબો કારાખાન ત્યાંથી ઘોડે ચડી નીકળ્યો. શામીએ તેને ઝૂકીને સલામ કરી. અરબ માત્ર તિરસ્કારથી જમીન પર થૂંક્યો. આ એ બંને વચ્ચેનો તફાવત. 'ગૉડ'ને માનનારા શામી અને અલ્લાહપરસ્ત અરબ બંને પરદેશીઓના આક્રમણના તો સરખા વિરોધી હતા; છતાં શામી ભયની બહુ દરકાર રાખનાર હતો, જ્યારે અરબ તેથી બીલકુલ બેપરવા અને પોતાની જાત ઉપર ગરૂર ધરાવનાર હતો.

સૂબો પસાર થઈ જતાં ઇસાકે બીતાં બીતાં શેર અહમદના ઘૂંટણ પર હાથ દબાવ્યો. 'દોસ્ત, તેં સારૂં ન કર્યું. જોયુંને, આખી વાટ એ કેવો કતરાતો ગયો? એની આંખોમાં બુરાઈ સળગતી હતી. લોકો એને 'શિયાળ સવાર'ને નામે ઓળખે છે.'

'બરાબર છે!' અરબે જવાબ આપ્યો; 'એનું દિલ સેતાન જેટલું જ શિયાળ છે. હું કોઈ મંગોલ કુત્તાનો ઇતબાર નથી કરતો.'

'છતાં એ આ જમીનના માલિકો છે, શેર અહમદ! મારાં સખૂન યાદ રાખજે. આપણે જેલમાં ઠોકાઇશું અને પછી . . .' ઇસાકે ખભા ધુણાવ્યા '. . . પછી આપણું નામોનિશાન મટી જશે.

પણ અરબ એ સાંભળવાને બદલે પોતાના જ વિચારોમાં ગુંથાયો હોય એમ લાગ્યું. 'હવે અહીં વેપારની મજા નથી ઇસાક!' એ વિચારોનો તોડ આણતો હોય એમ તે બોલ્યો: 'એક વખત આ શહેર સારી આલમમાં દોલતમંદ ગણાતું.'

'એટલે જ હું એ તજી દેવાનો ઇરાદો રાખું છું. કારાખાનની યે બીક લાગે છે.'

'અને ક્યાં જઈશ?'

'મગ્રિબ તરફ. બર્બરો બધા ઉત્તર અને પૂર્વમાંથી જ આવે છે. ને હવે તો ઠેઠ બોસ્ફરસ સુધી એ પહોંચ્યા હશે. છતાં બહરે ખિઝર (ભૂમધ્ય સાગર)ના કિનારા પર હજુ મોકો છે. એશિયાનાં જવાહેરાત ને મઘમઘતાં અંત્તરો પર આફરીન થનારાં દોલતમંદ શહેરો ત્યાં છે.'

'દૂર ત્યાં યે શક!' અરબ બોલ્યો. 'હું પણ આ શહેર તો છોડી જાઉં છું, પણ કારખાનની કે કોઇની બીકે

યંત્રોએ દરિયાની છાતી ચીરીચીરીને એનો બધો ધડકાટ ઓસારી નાખ્યો ન હતો એ આજથી સદીઓ પહેલાંના જમાનામાં એના રંગમસ્ત હૈયા પર બનેલો એક કિસ્સો

નહિ. કારણ, ઇસાક, મારા અંગ પર એક કરામાત એવી છે કે બધા ખતરામાંથી મને બચાવી લે'–કહેતાં એણે ગળે બાંધેલું પંજા આકારનું સોનાનું તાવીજ કાઢ્યું. તેના પર કંઇ વિચિત્ર લખાણ કોરેલું હતું. જોવા માટે ઇસાકના હાથમાં એ મૂકતાં એણે પૂછ્યું, 'ઇસાક, પહેલાં કદી તેં આવું તાવીજ જોએલું ખરૂં?'

ઇસાક તો એ અનિમેષ આંખે જોઇ જ રહ્યો. તે નામી ઇલ્મી પણ હતો, છતાં આ વખતે તો એને યે માથું ધુણાવવું પડ્યું. 'શેર અહમદ બેગ ! કહે તો ભલા, એ ક્યાંથી મેળવ્યું?' તેણે સામો સવાલ કર્યો.

'ઓહ! એના પર તો કેટલી યે સાલ ગુજરી ગઇ. હું ત્યારે કેથે (ચીન)માં હતો. જબરદસ્ત મુલક છે. જોકે અલ્લાહ અને તેના રસુલમાં મને પૂરો ઇતિમાદ (વિશ્વાસ) છે, પણ આ જહાંમાં તલેસમાત જેવું પણ કંઇ રહ્યું હોવાનું હું માનું છું અને આ તાવીજે તો બેહિશ્તમાં બતાવેલા મોજેઝા (ચમત્કાર)ની યે વાત મારે કાને આવી છે.'

'ગલત વાત!' શામીએ કહ્યું: 'શેર અહમદ બેગ, તમે ઇસ્લામીઓ તો 'લાઇલાહા ઇલ્લિલાહ'નો કલમો પઢો છો, તો યે એટલી વાત નથી સમજાતી કે ખુદા સિવાય કોઇથી મોજેઝા થઈ જ ન શકે?'

'પણ આ તાવીજે એક જાન તો મારી નજરોનજર બચાવ્યો છે. ઇસાક, એની ફૂંકથી જ હું કારાખાન પર થૂકી શકું છું. ખેર, એ વાત જવા દે; દોસ્ત, આવતી કાલે હું યે મારા રેગિસ્તાન તરફ ઊપડી જાઉં છું.

એક અઠવાડિયા બાદ સમરકંદ છોડી, બે કારવાંઓએ પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ માંડ્યું. વચ્ચેથી જ ઇસાકે તો છૂટા પડી તહેરાનનો રસ્તો લીધો, પણ શેર અહમદે એથી જુદો રાહ પકડ્યો. બગદાદ થઇ, આમુ દર્યા (યુફ્રેટિસ)ની ખીણ ઓળંગી, અલેપ્પો થઇ તે સ્મર્ના પહોંચ્યો. શામીની કારવાંમાં સો ઊંટ હતાં, જ્યારે બેગની પાસે બસો; ને એ બસો યે બસો વેપારી ખરાજાતથી લદાએલાં. આખો રસ્તો વેચવાણ, ખરીદી ને સાટાની સોદાગરી કુનેહ અજમાવતા જઇ એણે ખૂબ નફો કર્યો હતો; પણ એ નફાને બધી મૂડીના સાટામાં યે કોઇ તેને તેના દિલકશ તાવીજથી તો અળગો ન જ કરી શકે.

એ સ્મર્ના શહેરમાં જ શેર અહમદ બેગે વેનીસ નગરની રંગબેરંગી વાતો સાંભળી. એ દિલફરેબ શહેરના એશઆરામી જીવને એના મગજ પર અજબ પરિબળ જમાવ્યું. એણે બધાં ઊંટ વેચી નાખ્યાં; એક બગલો (ઊભો મહોરો, પહોળો સથો ને પહોળી વાંદારવાળું વહાણ) ખરીદ્યો, ને પોતાની બધી અસકામત તેમાં ભરી તે ફેત તરફ ઊપડ્યો. પણ ખુદાનું કરવું તે, હજી ટ્રિપોલી પણ નહોતું લંઘ્યું ત્યાં તો બર્બર ખાજીરના વહાણનો એને ભેટો થઇ ગયો.

શેર અહમદ બેગની જુવાની તો વીતી ગઇ હતી, પણ કુવ્વત હજુ નહોતી પરવારી. છતાં આ વખતે તો એ લાચાર નીવડ્યો. પછીતના પવને પૂર ઝડપે આગળ વધતા ખાજીરના વહાણનું તુતક એણે હથિઆરબંધ માણસોથી ઊભરાતું જોયું. કાળી દાઢી લફાવતો પડછંદ ખાજીર તો એની લાંબી તેગથી કોઇ જલ્લાદ જેવો જ લાગતો હતો. એનો આખો કમરપટો છરા ને પિસ્તોલોથી ખચેલો હતો.

આરબને થયું કે આવી બન્યું. કશી પેરવી હવે નકામી હતી. શરણાગત સ્વીકારતો હોય તેમ પોતાની તેગ તેણે દરિયામાં ફેંકી દીધી. થોડી વારમાં તો ખાજીરના વહાણનો મોરો ફરી તેના બગલાની બગલમાં દબાઇ ગયો ને તેથી યે થોડી વારમાં તો તે સાંકળોમાં બંધાઇ ગયો. બધો માલ અસબાબ ગયો ને એ ગુલામ બન્યો. ગુલામને વળી મજલીનનાં કપડાં શાં? ખાંગાની એક લૂંગી એને આપવામાં આવી. એટલું જ નહિ, એનું દિલચશ્પ તાવીજ પણ ખાજીરને ગળે લટકી ગયું.

એ ચાંચીઆ ખાજીરનું નામ હતું મરૂચ. ખલાસીઓ એનાથી કાંપતા રહેતા. ને હલેસાં પર બેઠેલા ગુલામો તો તેને મલેકુલ–મોત જ સમજતા. શેર અહમદ બેગને યે હવે તો બંદીવાન હાલતમાં હલેસાં પર બેસવું પડ્યું. ન્યૂબીઅન પડઘમચી પડઘમ શરૂ કરે ને જેના હાથ ન ચાલે તેના ચામડા પર મરૂચનો જોરબંધ ફરી વળતો. દરિયાઇ તવારીખનો એ કાળ કરુણમાં કરુણ ગાળો હતો. ઇન્સાન ત્યારે ઇન્સાનને ગુલામ બનાવતો ને મનાવતો. ચાહે તેવી જફાકેશી એના ઉપર ગુજારવાની એને ત્યારે છૂટ રહેતી ને એને પરિણામે કુતરાથી યે બદતર હવાલ પામી ઇન્સાન

પોતાની રૂહ છોડતો.

પણ વહાણમાંના ગુલામો કરતાં યે શેર અહમદ બેગ પર અસીમ જોરતલબી ગુજરતી. ઉમરમાં એ બધાથી મોટો હતો, છતાં સીતમની કશી અસર તેના ચહેરા પર નહોતી જણાતી.

એક દિવસ ભઠ્ઠી જેવો આફતાબ સળગી રહ્યો હતો ત્યારે મરૂચ તેની પાસે આવ્યો ને તેના ખભા પર બેઠો. પેલું સોનેરી તાવીજ કાઢી એણે અરબને પૂછ્યું: 'આ શું છે ? ને આ લખાણ શાનું છે ?'

અરબ માત્ર હસ્યો: 'અગર હું એ જાણતો હોત તો પણ તને તો ન જ કહેત.' એટલા શબ્દો એના મોંમાંથી સર્યા ન સર્યા ત્યાં તો જેરબંધની સાત શેડ તેની પીઠ પર ઉપસી આવી !

'પરવા નહિ, સુવ્વર! હું જાણું છું કે એમાં કંઇ મોજેજો ભર્યો હોવો જોઇએ' કહેતા ખાજીરે વિદાય લીધી. પીઠમાંથી લોહી નીંગળવા છતાં અરબ તો હસતો જ રહ્યો; કારણ ખાજીરે જાણ્યું એ તો અર્ધસત્ય હતું; એક વખત એનો જીવ એ તાવીજ જરૂર બચાવે, પણ પછી તો એની બદદુવા ઉતારે કે તોબા!

એમ ને એમ હલેસાં મારતાં એક પછી એક એમ દિવસો વીતતા ગયા. પણ એક દિવસે એનું ઠેકાણું બદલાયું ત્યારે છતેડીના એક ખૂણામાં લટકતો વીંઝણા જેવો નાનો શો છરો અરબે આથમતી સાંજે સેરવી લીધો ને લૂંગીની અંદરની ગાંઠમાં સંતાડી દીધો.

આટલા સહવાસમાં શેર અહમદ બેગને એટલી તો ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે હલેસાં પર બેઠેલા બધા ગુલામો આઝાદ થવાની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. એની રગ પણ હવે એમની સાથે ઠીક મળી ગઇ હતી. એક દિવસ લાગ જોઇ એણે પોતાની યોજના એમની આગળ મૂકી: અને એની આ યોજનામાં તાગુસથી તે નાઇલ સુધીના વતની બધા ગુલામોએ સંમતિ આપી.

રાત પર રાત શેર અહમદ બેગ પોતાની કારી લડાવતો ગયો. છરાનું લોઢું બહુ સખત હતું, એટલે ભરતરની સાંકળો પર તેને કાનસ તરીકે એ અજમાવવા લાગ્યો. એના માટે જેટલી સબૂરી જોઇએ એટલી એણે પકડી રાખી ને છેવટ એ ફતેહમંદ થયો.

ચાંદ હજુ આકાશના ઓજલમાંથી પૂરો બહાર પણ નહોતો નીકળ્યો એવી એ ફતેહમંદીની મધરાતે છૂટો થતાં જ તે બિલ્લીપગે સરક્યો. સઢના ઓછાયા નીચે ઊભી જાંચ કરતાં સુકાની ને એના મદદનીશ સિવાય ઉપર કોઇ ન દેખાયું. એમની નજરમાંથી છટકાય તો જ કામ બને. પહેલી તકે મરૂચને ખત્મ કર્યા સિવાય બીજો ઉગાર નહોતો. આખરે મામલો મુકદ્દર પર છોડી એ ઘુંટણભેર આગળ સરક્યો.

વહાણ પશ્ચિમમાં ગતિ કરતું હોઇ, સઢનો ઓળો આખા વહાણ પર ફરી વળ્યો હતો. કપ્તાનની ખોલી પાસે પહોંચી કાન દીધો તો કોઇ ઘસઘસાટ ઘોરતું હોવાનું જણાયું. હાથમાંના છરાની પક્કડ એણે સજ્જડ કરી ને બીજા હાથે હળવેક રહીને બારણું ઉઘાડી તે અંદર ઘૂસ્યો.

સુખડના ખાટ ઉપર, સોના રૂપા ને મહોગનીના રાચરચીલા વચ્ચે, જરિયાન પથારી પર મરૂચ મીઠી ઊંઘ લઇ રહ્યો હતો—ગુલોની બિછાત પર આળોટતા સાપની માફક. અરબ ખાટ નજીક પહોંચી પોતાના શિકારને અનિમેષ નજરાવી રહ્યો. ઘડીભર પોતાને ખુજ છૂટતી હોય એમ એને લાગ્યું. નાનામોટા જંગોમાં તો અનેક આદમીઓ એણે વધેરેલા, પણ આ રીતનો તો એનો એ પહેલો જ મોકો હતો.

પણ બીજી જ ઘડીએ એના હોઠ પરથી કંપ ઊડી જઇ સુરકેરાટ તરી આવ્યો. એને તો માત્ર સામાન્ય ઇન્સાફ જ ચૂકવવાનો હતો ને? તેનો છરાવાળો હાથ હવામાં તોળાયો.

એનો ઘા મરૂચનું કલેજું જ સોંસરૂં ચીરી નાખત, પણ ઝગઝગાટ મારતું એનું પાનું હજુ નીચું નહોતું ઊતર્યું એ પહેલાં તો એનો હાથ પાછળથી અદ્ધર જ જકડાઇ ગયો. ખોલીનો દરવાજો પાછો બંધ કરવાનું એ ચૂકી ગયો હતો ને એટલી મોડી રાતે અચાનક ખુલેલા દરવાજા પર સુકાનીની નજર જતાં, જોડીદારને સુકાન સોંપી તે ત્યાં આવી લાગ્યો હતો.

કટોકટીનો વખત હતો. શેર અહમદ બેગે પોતાનો હાથ એક ઝટકે છોડાવી લીધો ને એક ચોટે તો સુકાની દૂર ખૂણામાં જઇ પડ્યો. પણ જ્યાં સામે નજર ગઇ કે આ બધા દખાથી જાગી ઊઠેલા મરૂચને ઓશીકા નીચેથી પિસ્તોલ સેરવતો એણે જોયો. મિનિટો નહિ પણ સેકંડોમાં જ એ હતો ન હતો થઇ જાત. પણ જમાનાનો ખાધેલ અરબ સમયસૂચક હતો.

એ બચેલી સેકંડોમાં જ સળગતી મીણબત્તીવાળી હાંડી એણે નીચે પાડી ખોલીમાં અંધારૂં પાથરી દીધું ને મરૂચ કે સુકાની કંઇ કરી શકે તે પહેલાં તો બહાર નીકળી ગયો. છેલ્લી તકે એની નજર મરૂચના ગળામાંના તાવીજ પર પડી. એ પામી ગયો કે મરૂચના બચાવનું કારણ પોતાની ગફલત નહિ પણ એ તાવીજનો તલેસમાત જ હતો.

હવે એ સીધો દોડ્યો સથા ઉપર. મરૂચની બૂમે સુકાન સંભાળનારે તરત પિસ્તોલ ખેંચી હતી, પણ એ કામગરી બજાવે એ પહેલાં તો અરબનો છરો તેના કલેજામાં હૂલી ગયો ને એ મૂરની લાશ નીચે પડી. બીજી જ પળે ધામણને પીઠ દઈ તે પાછો ફર્યો. ન ફર્યો હોત તો એ જ ક્ષણમાં ત્યાં આગળ જ તેનો ફેંસલો થઇ જાત, કારણ મરૂચ હાથમાં ખંજર સાથે આવી લાગ્યો હતો. એનું ખંજર હાથમાં જ રહ્યું ને એની દાઢી પર અરબનો એવો તો સજ્જડ મુક્કો પડ્યો કે ધમ્મ કરતો તે નીચે પડ્યો. તેના હાથમાંથી ખંજર વછૂટી ગયું. એ સાથે જ, બિલાડી ઉંદર પર જે સાવધતા ને ઝડપે કૂદે એમ એ કૂદ્યો ને ખંજર સાથે મરૂચના ગળામાંનું તાવીજ પણ ખેંચી કાઢ્યું તાવીજ આવતાં જાનના જોખમની તેની ફિકર ટળી ગઇ અને હવે એક હાથમાં છરો ને બીજા હાથમાં ખંજર સાથે આવતી પળો માટે એ હોશિયાર બની ઊભો. એની સામે જ માણસો સાથે મરૂચ ઊભો હતો: 'એ સુવ્વરને જીવતો જ પકડી લો. હું એની બરાબર વલે કરીશ.' તે બરાડતો હતો.

વિચારવાની બહુ થોડી પળો રહી હતી. મરૂચના હાથે પોતાની વલે થવા દેવા કરતાં બેગે દરિયાનું જ શરણું લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું. એ ન ડૂબાડે ત્યાં સુધી તર્યા કરવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો. દુશ્મનને પીઠ દેખાડવામાં તેને અરબ તેખમની નામોશી તો જણાઇ, પણ હવે એ ક્યાં જાહોજલાલ શેર અહમદ બેગ રહ્યો હતો? અત્યારે તો એ ખાજીરનો ગુલામ હતો. ને ગુલામોને નામોશી કે વગરનામોશી શી જોવાની?

ત્યાં તો ક્ષિતિજ પરના ચંદ્રના અજવાળામાં ત્રણ સઢવાળું એક વહાણ એ બાજુ આવતું એની નજરે પડ્યું. અચાનકનો એ સહારો મળતાં જ એણે ખંજર દરિયામાં પધરાવી દીધું, છરો ભીડ્યો દાંત વચ્ચે ને તાવીજ લૂંગીમાં ખોસી કૂદી પડ્યો પાણીમાં. બીજા કોઇ વખતે તો ખાજીર કદાચ એને એમ ને એમ જવા ન દેત, પણ એણે યે એ આવતું વહાણ જોયું હતું. મોટા વહાણની તો ચાંચીઆઓને વધુ દરકાર રાખવાની, એટલે એના ત્રણ સઢના કાંગરા જોતાં જ ખાજીરે શેર અહમદ બેગને એના મુકદ્દરના હવાલે કરી વહાણની બત્તીઓ બુઝાવી નાખવાનો હુકમ કર્યો.

એ આવતું વહાણ હિસ્પાનીઓ (સ્પેનિયાર્ડ્ઝ)નું હતું. એના કપ્તાન ડૉન વાઇસેન્ટ કૉર્ડ્રાસના કહેવાથી શેર અહમદને વહાણ ઉપર લઇ લેવામાં આવ્યો. એણે પોતાનો અથેતિ ઇતિહાસ કૉર્ડ્રાસને જણાવતાં હિસ્પાની વહાણે પહેલાં કરતાં પણ વધુ ઝડપે ખાજીરના વહાણની પૂંઠ પકડી.

માહતાબે પોતાનું મોં સંતાડ્યું ને દરિયાની છાતી અંધારી બની ત્યાં તો ખાજીરનું અંધારૂં વહાણ પકડાઇ ગયું. કૉર્ડ્રાસના બખ્તરધારીઓ, ખાજીરના મૂરો અને ન્યૂબીઅનો પર તૂટી પડ્યા. મુલકે મુલકનાં પાણી ડોળનાર એ હિસ્પાનીઓ આગળ ખાજીરનાં માણસો નાકૌવત પુરવાર થયા. બધાના જાન ગુમાવવા કરતાં શરણું સ્વીકારવાની સન્મતિ રહીરહીને પણ ખાજીરને સૂઝી આવી.

બધો મામલો થાળે પડતાં હિસ્પાની કપ્તાને શેર અહમદ બેગને પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને એનો બધો અસબાબ ઓળખી કાઢવા કહ્યું. એ પત્યું. અરબનો માલ એને હવાલે થયો ને બાકીનો બધો માલ ને કેદીઓ કૉર્ડ્રાસે પોતાના વહાણમાં ખડકાવ્યા. અરબની આજીજીને વશ થઇ હલેસાં પરના ગુલામોને પણ એણે આઝાદ કર્યા ત્યારે શેર અહમદ બેગનું અંતર આભારથી ફરી ઊઠ્યું ને તે બોલ્યો: 'જનાબ, હું આપને કાફર ગણતો હતો. પણ ઇન્સાનની તરાહવાર જિંદગી તેને કંઇ અવનવા સબક પઢાવે છે. હવે મને ખાત્રી થાય છે કે ગોરી, કાળી કે પીળી ચામડી નીચે યે કોઇ પણ ઈન્સાન સાચી ઈન્સાનિયત બતાવી શકે છે.'

ડૉન કૉર્ડ્રાસે સર ધુણાવ્યું.

'અને, જનાબ, આ લ્યો!' અરબે લૂંગીમાંથી સેરવેલું તાવીજ તેને આપતાં કહ્યું: 'એ બેકીમત છે. ગમે તેવા ખતરામાંથી એ તમારો જાન બચાવશે.

રસુલિલ્લાહ, મારા સુદ્ધાં ચાર આદમીના જાન એણે બચાવ્યા છે; કોઇ રોજ તમારો યે બચાવશે. પણ સંભાળજો! એક વખત જાન બચ્યા બાદ એનાથી તરત છૂટકારો મેળવજો. નહિતર એ જ તાવીજ પછી તમારા ઉપર ખતરો ઉતારશે.'

હિસ્પાની કપ્તાન ઉપર એની કંઇ અસર થઇ કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પણ અરબની એ ભેટ એણે હસતાં હસતાં સ્વીકારી લીધી ને ખાજીરના વહાણનો કબજો એને સોંપી તે પોતાના વહાણ પર ઊપડ્યો. અરબ શેર અહમદ બેગે પણ, અહેસાનનો બદલો પોતે બરાબર વાળ્યો હોવાની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એને સલામી આપી ને પછી આઝાદ બનેલા ગુલામોના મસ્ત ટોળા વચ્ચે સંતાઇ ગયો.

(સૂચિત) **અશોક હર્ષ**

પ્રાર્થના વિ૦ કર્તવ્ય

સુખમય જીવન જીવવા માટે કદિ પણ પ્રાર્થના કરતા નહિ; ફક્ત શક્તિશાળી બનવા માટે જ પ્રાર્થના કરજો. તમારાં સુખને અનુકૂળ હોય એવાં કાર્યો કરવા માટે કદિ પણ પ્રાર્થના કરતા નહિ; પરંતુ તમારાં કર્તવ્યોને અનુકૂળ થઇ પડે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂર પ્રાર્થના કરજો.

એમ કરવાથી તમારૂં કાર્ય ભલે અલૌકિક ન દેખાય, પરંતુ તમે પોતે તો જરૂર અલૌકિક બની જશો.

ત્રિભુવન વીરજીભાઇ હેમાણી

જીવનની સાર્થકતા

ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુઓ તમારી પાસે છે: શ્વાસ તમારા નાકમાં, પ્રકાશ તમારી આંખોમાં, પુણ્ય તમારે ચરણે, કર્તવ્ય તમારા શિર પર અને ન્યાયપથ તમારી સન્મુખ. આટઆટલી સાધનસામગ્રી હોવા છતાં તમે આકાશ સામે શા માટે મીટ માંડી રહો છો? તમારાં રોજનાં કર્તવ્યોને ફત્તેહમંદીપૂર્વક પાર પાડવા માટે એ સામગ્રી કંઇ ઓછી નથી. માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજવા જેવી વાત તો એટલી જ છે કે હમેશનાં કર્તવ્યોનું પાલન તથા પેટપૂર્તિ—એ બેમાં મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા અવશ્ય છુપાએલી છે.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

મારી નજરે (અનુસંધાન પાછળ પાન ૧૭૩થી)

છે. દરેક પ્રોફેસર જાપાની છે પણ તેણે યુરોપની મોટી ઍકેડેમીમાં પાંચ દસ સાલ કાઢી નાખી પાકો અનુભવ અને શક્તિ મેળવ્યાં હોય છે. ટોકીઓ આર્ટ ઍકેડેમી દરેક વિદ્યાર્થીને ગ્રૅજ્યુએટ બનાવે છે અને છેલ્લી ડિપ્લોમા મેળવે ત્યારે જ તે કોઇ શાળા કે સંસ્થામાં ચિત્રશિક્ષક થાય છે.

આ આર્ટ ઇન્સ્ટીટયૂટની બાજુમાં બે મોટાં રાજમહેલો જેવાં મકાનો છે. તે ખાસ વાર્ષિક પ્રદર્શનો માટે જ બંધાવ્યાં છે. લગભગ ૫૦૦૦ જેટલાં નવાં વીણેલાં ચિત્રો ત્યાં દર વર્ષે ગોઠવાય છે અને ખુદ શહેનશાહને હાથે એ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાય છે. જાપાની તેમજ આધુનિક કળાના મહારથીઓ એ ઉત્કૃષ્ટતા માટે એટલી તીવ્ર હરીફાઈ ચલાવે છે કે ઘણી વાર કોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું તે અધિકારીઓને મુશ્કેલ લાગે છે. મૉડર્ન આર્ટમાં પણ જાપાને નામ કરી બતાવ્યું છે. ખુદ ટોકીઓમાં આર્ટિસ્ટો સામે ચિત્ર માટે બેસનારાં models (માનવપાત્રો) અઢીસો છે. હું જ્યારે ચિત્રના ખંડો જોતો હતો ત્યારે ડિપ્લોમાના વર્ગમાં ચાર સ્ત્રીપાત્રો નવસ્ત્રા દેહે pose (બેઠક) આપી રહ્યાં હતાં. નવસ્ત્રાપણા માટે જાપાનીઓમાં સાધારણરીતે કંઇ પણ કુતૂહલ છે જ નહિ, પણ એ ખંડમાં મારા સાથીદારોને દાખલ ન કર્યા. હું આર્ટિસ્ટ છું એ બાબતે જ મને એ વર્ગમાં પ્રવેશવાનો હક્ક અપાયો. પાછળથી આ બાબત પર ચર્ચા કરતાં નાનાભાઇએ એક ઘણો સરસ દાખલો આપ્યો: તેમણે એક અંગ્રેજ સર્જનને પૂછેલું કે તમે અનેક માનવ સ્ત્રી—પુરુષોના દેહને જેવા ને તેવા રૂપમાં સંપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જુઓ છો ત્યારે તમને શું લાગે છે? તેનો જવાબ તેમણે આપેલો કે ઓપરેશનના રૂમમાં તો અમે ચામડાં હાડકાં અને રોગનો જ વિચાર કરી શકીએ છીએ. બહાર નીકળીએ ત્યારે જ સ્ત્રી—પુરુષોની સૃષ્ટિનાં અમે પણ પાત્રો બની જઇએ. ઓપરેશન રૂમમાં અમારો હાથ માત્ર વસ્તુઓને સ્પર્શે છે; નહિ કે લાગણી યા હૃદયનાં સ્પંદનોને.

ટોકીઓ ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ ઍકેડેમીની વિશાળતા અને સાધનસંપન્નતા એક યુનિવર્સિટી જેટલી છે. તેના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને કળાના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં ખંતથી શિક્ષણ આપવાની તૈયારી અને તત્પરતાવાળા છે. બીજા કોઇ ક્ષેત્રમાં ભાષાની દીવાલ રહે તે કરતાં ચિત્રકળા, શિલ્પ, લાખરસની કળા કે જાપાની ચિત્રકામ શીખવામાં પરદેશીને ઓછી તકલીફ નડે. મુંબાઇના વસવાટમાં જે ખર્ચ થાય એટલા જ ખર્ચે અહીં વિદ્યાર્થીઓને કળાનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ યુરોપની હારમાં મૂકે એવું મળી શકે છે. હિંદી વિદ્યાર્થીને માત્ર સ્ટીમરનો લાંબો પંથ કરવો પડે એટલું જ વધારે.

આવી જ મોટી કળાસંસ્થા છોકરીઓ માટે છે; તે 'ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ કૉલેજ ફૉર ગર્લ્સ' કહેવાય છે. પણ ત્યાં જવાનો વિચાર કરૂં તે પહેલાં ઓસાકાની એક મીજબાનીએ અમારાં સુકાન વાળી લીધાં. **ર. મ. રા.**

(હવે નાટકો, દુકાનદારી, જલસા વગેરે એક સાથે જ લઇશું)

માનવસંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ

સામાન્યરીતે માત્ર મોટાઓ કે અભ્યાસીઓને જ જાણીતા એવા આ અત્યંત રસમય અને ઉપયોગી વિષયનો, અત્યંત ટૂંકામાં, અને છતાં, તેનો કસ કે રસ જરા પણ કમી થવા દીધા વિના સમગ્ર ખ્યાલ આપતો આ લેખ વાંચ્યા વિના રહેતા નહિ.

એમાં તથા સામેના નકશામાં આલેખેલું, જગતસંસ્કૃતિઓના ઉગમ અને સંઘર્ષોનું બયાન એ કેવળ બયાન જ નથી; પ્રગતિ ને પછાડોના એ આલેખની પાછળ દર્દ પણ છે, ને ખુમારી પણ છે.

કાળના સતત વહેતા પ્રવાહમાં માનવજાતે કરેલી સહેલગાહનો હૂબહૂ ચિતાર, જાણે ચિત્રપટના પડદાની માફક, આ સાથેના ચિત્રમાં આપણી આગળ ખડો થાય છે. એમાં આપણા ડાબા હાથ તરફ સ્મૃતિની અંધારી ખીણોમાં ડૂબેલો ભૂતકાળ છે અને જમણા હાથ તરફ એવો જ અગમ્ય ભવિષ્યકાળ આપણી કલ્પના પર અંધારપછેડો ફેલાવી રહ્યો છે. એ અંધકારમય ભૂમિકા પર, આકાશમાં જેમ વીજળી ચમકે એમ, છ હજાર વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં માનવસંસ્કૃતિની તેજરેખાઓ ચમકી, ઝાંખી પડતી, અદૃશ્ય થતી ચાલી જાય છે.

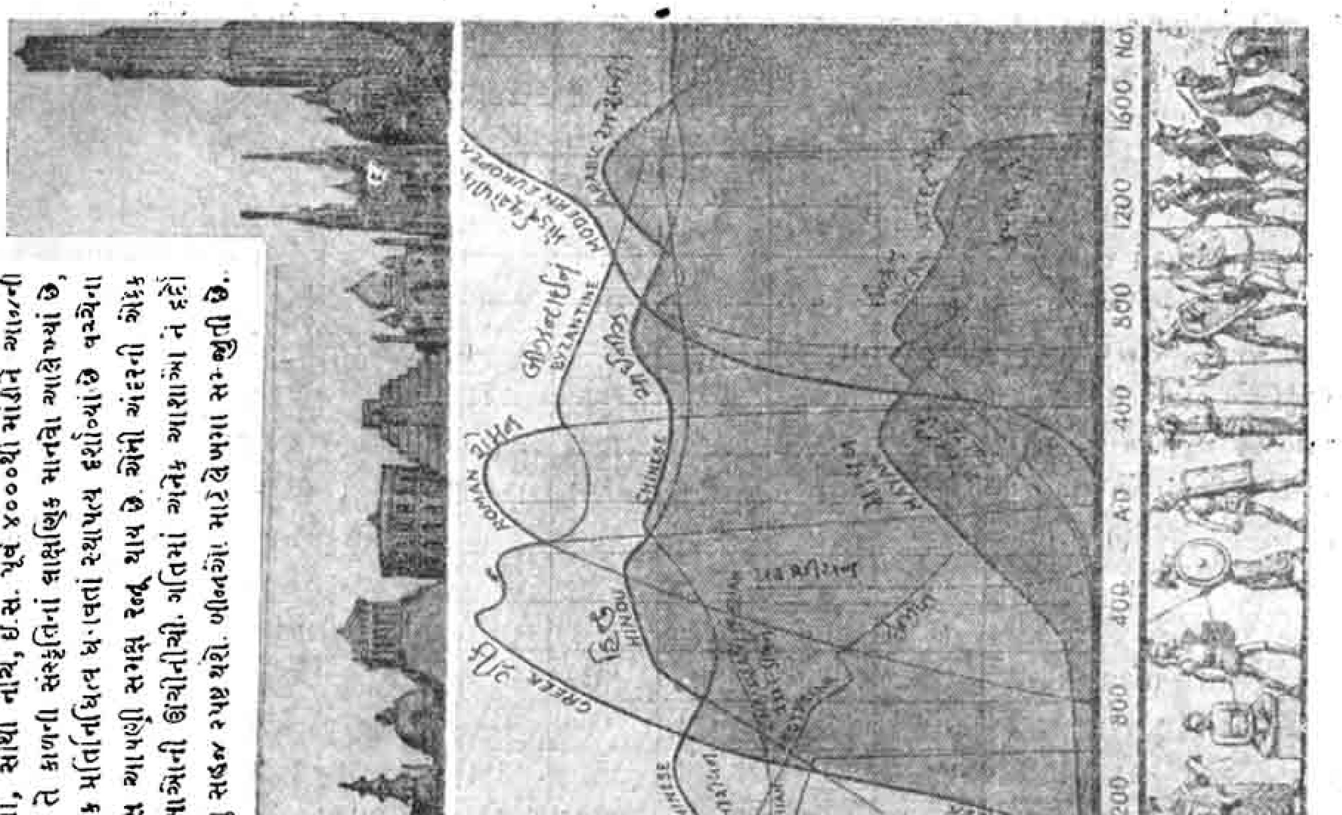
વળી એ ચિત્રપટની ઉપર–નીચે બંને તરફ બે પટ્ટીઓ ચીતરી છે. ઉપરની પટ્ટીમાં તે તે સંસ્કૃતિએ સ્થાપત્યની દિશામાં કરેલી પ્રગતિની વિજયપતાકા સમું એકાદું જીવતું સ્મૃતિચિહ્ન છે; અને નીચેની પટ્ટીની ડિઝાઇનમાં તે તે સંસ્કૃતિની એકાદ વ્યક્તિનું લાક્ષણિક ચિત્ર નજરે પડે છે. આપણાં ઘણાં યે જૂનાં પરિચિતોને આપણે એ બંને ડિઝાઇનોમાં પિછાની શકીએ છીએ. નીચેની ડિઝાઇન અને વચલા ચિત્રપટ વચ્ચે છ હજાર વર્ષનું માપ બતાવનાર ગજ આલેખેલો છે, અને એ નીઓલિથિક યુગથી શરૂ કરી, ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ આસપાસમાં સંસ્કૃતિના ઘડતરના પડેલા પહેલા પાદચિહ્નથી માંડી, ઇ.સ.ની શરૂઆત ઓળંગી, વર્તમાન સુધીના સમયને ચચ્ચાર સૈકાના ગાળામાં આપણને વહેંચી આપે છે.

હવે વચલા ચિત્રમાંનો જુદીજુદી રેખાઓવાળો આલેખ જોઇએ. એમાં, ડાબી તરફના ભૂતકાળમાંથી જુદીજુદી ઊંચાઇએ જતી પાંચ રેખાઓ આપણી દૃષ્ટિના ક્ષિતિજમાં દેખાય છે. એ બધી ક્યાંથી આવી એ પ્રશ્ન આપણે નહિ પૂછીએ, કેમકે એટલી આંખો ખેંચીને પણ આપણે બહુ સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ તેમ નથી. આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ, આપણા પુરાતત્ત્વવિદો, આપણા ઇતિહાસકારો, એ અંધકારમાં પણ કાંઇક જોવા યત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દંતકથાઓની એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જોવાની વસ્તુઓ એટલી છૂટી વેરાએલી છે, અને એના ઓળા એવા તો વિચિત્ર પડે છે, કે શું જોયું એ વિષે એ બધા એકમત થઇ શકતા નથી.

વારૂ. એ રેખાઓ કયી કયી છે? સૌથી નીચે હિંદુ સંસ્કૃતિ છે, અને તેની ઉપર અનુક્રમે ક્રેતન, ચિનાઇ, મિસરી (ઇજિપ્શ્યન) અને સુમેરૂ (સુમેરિયન) સંસ્કૃતિઓ છે. એ બધી સંસ્કૃતિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થાન, અનુક્રમે, હિંદુસ્તાનના શિવાલિક પર્વતોની આજુબાજુનો પ્રદેશ, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલો ક્રેતનો ટાપુ, ચીન, મિસર અને પશ્ચિમ એશિયા છે. એમાંની હિંદી, ચીની અને સુમેરૂ સંસ્કૃતિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો એશિયાનાં છે, ક્રેત યુરોપનું અને મિસર આફ્રિકાનું છે.

પણ ચિત્રકારે એ રેખાઓને એમ ઉપરનીચે શા માટે ચીતરી છે? કારણ સ્પષ્ટ છે. એ ઊંચાઇથી એની સંસ્કારિતાનું પ્રમાણ સૂચવાય છે; એટલેકે એ રેખા જેમ વધુ ઊંચી એમ એ વધુ વિકસિત સંસ્કૃતિ બતાવે છે.

આ હિસાબે, એ વખતે ચિત્રકારની ગણતરી પ્રમાણે હિંદુ સંસ્કૃતિ બાકીની બધી કરતાં ઊતરતી કક્ષાની હતી. પણ હિંદુ સંસ્કૃતિની એ રેખાની પ્રગતિ બહુ ધીમી છે. અને એવી રીતે ભવિષ્ય તરફ જતી રેખાઓને ભૂતકાળમાં પાછી હડસેલીએ તો બીજી બધી કરતાં તે વધુ ઊંડા ભૂતકાળમાં જશે એમ લાગે છે. એની સાથે સ્પર્ધા કરે એવી એક માત્ર રેખા ચીની સંસ્કૃતિની છે. બીજી બાજુ, એ બધી રેખાઓની ઊંચાઇ વધતી જાય છે, એ બતાવે છે કે એ બધી સંસ્કૃતિઓ ચડતીમાં છે. એ આખા આલેખ ઉપર આડીઊભી લીટીઓનાં

એક અમેરિકન ભેજાંબાજ જ્યોર્જ રિચાર્ડ્ઝે તૈયાર કરેલા આ નકશામાં, સૌથી નીચે, ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી માંડીને આજની ઘડી સુધીના ૬૦૦૦ વર્ષના પંદર સરખા ગાળા પાડીને તેમાં તે તે કાળની સંસ્કૃતિનાં લાક્ષણિક માનવો આલેખ્યાં છે, ને મથાળાની પટ્ટીમાં એ જ સંસ્કૃતિનાં એ કાળનાં એવાં લાક્ષણિક પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં સ્થાપત્ય દર્શાવ્યાં છે વચ્ચેના ગાળામાંની રેખાઓમાં એક રીતે માનવ સંસ્કૃતિનો આખો ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. એની અંદરની એકેક રેખા એ આખી માનવ મહાકથાનું એકેક પ્રકરણ છે, અને એ રેખાઓની ઊંચીનીચી ગતિમાં અનેક આશાઓ ને દર્દો છૂપ્યાં છે. આવા નકશા (Graphs) વાંચવા ટેવાએલાઓને એ બધું સહજ સ્પષ્ટ થશે. બીજાઓ માટે લેખમાં સમજુતી છે.

ચોરસ ખાનાં આંકેલાં છે. એમાં ઝાંખી ઊભી લીટીઓ બબ્બે સૈકાનાં અંતર બતાવે છે, અને એવી રીતે બબ્બે સૈકામાં થએલી પ્રગતિના હિસાબે પ્રત્યેક સંસ્કૃતિની વધતી જતી એની ઊંચાઈ પ્રમાણસર દર્શાવી છે. જોઇ શકાશે કે હિંદુ સંસ્કૃતિ ઇ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ સુધી બહુ ઓછી પ્રગતિ કરી શકી છે. પણ ત્યાંથી આગળ, એની ઉપર તરફ થની ગતિ વધારે ઝડપ કરે છે અને દસેક સૈકામાં તો તે અસાધારણ ગતિ કરી નાખે છે.

પણ અહીં એક પ્રશ્ન સહજ થશે કે આ બધી સંસ્કૃતિઓની સંસ્કારિતાનું ધોરણ શું છે? એકબીજીની સંસ્કારિતાની તુલના કરવા માટે આપણી પાસે કયું માપ છે? આ એક પ્રશ્ન પર આખા નકશાનો આધાર

છે. અને જો આ બાબતના નિર્ણયમાં મતભેદ પડે તો એ બધી રેખાઓના આકાર તેમજ એકબીજીની અપેક્ષાએ તેમનાં સ્થાન બદલાઇ જાય. આ ચિત્રમાં ચિત્રકારે બન્યું છે ત્યાં સુધી મનુષ્યની ઉપયોગી શક્તિઓના વિકાસનો સરવાળો આપવા યત્ન કર્યો છે. 'અને શંકા પડતી બાબતોમાં સામાજિક વ્યવસ્થા તથા ભૌતિક પ્રગતિને મહત્ત્વ આપ્યું છે.' એટલે, વાસ્તવિક રીતે એક આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાની સ્થાપના અર્થે તે તે સંસ્કૃતિએ મેળવેલી સિદ્ધિ તેમ જ એ કાર્યમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી બીજી સફળતાઓ આ નકશામાં રજૂ કરાઇ છે. અને જોકે ચિત્રકારે એ વિષયના નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો મેળવીને સંસ્કૃતિઓનાં મૂલ્યાંકન નક્કી કર્યાં છે, તેમ છતાં એ સંસ્કાર, બીજાં પરિમાણો જેવું, માપી શકાય એવું પરિમાણ ન હોવાથી એ મૂલ્યાંકન હમેશાં ઓછેવત્તે દરજ્જે વિવાદગ્રસ્ત તો રહેવાનું જ. જેમકે હિંદુ પુરાતન સંસ્કૃતિના ચાહકોને નકશામાં દેખાતું એનું નમ્ર સ્થાન નિરાશ કરશે. એ લોકોને તો એ રેખા, હિંદુ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના કેટલાક આંકડા (જેવાકે, વેદનો કાળ–ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ, મહાભારતનો કાળ–ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મોના વિકાસનો કાળ--ઇ.સ. પૂર્વે ૭૦૦વર્ષ વગેરે) સાથે બંધબેસતી નહિ લાગે. વળી ચીનમાં ચાલતો સંવત્સર પાંચ આંકડા વટાવી ગયો છે એ સમાચારને સાચા માનવા માટે તો અહીં સ્થાન જ રહેતું નથી. પણ ખ્યાલમાં રહે કે નકશો દોરનારે સંસ્કૃતિનું માપ ધાર્મિક, બૌદ્ધિક કે આધ્યાત્મિક નહિ પણ સામાજિક રાખ્યું છે. અને કદાચ વેદ અને મહાભારતના કાળની સામાજિક વ્યવસ્થાને માટે એ સ્થાન કબૂલ રાખવા કોઇ નાખુશ હોય તો પણ આજના ઇતિહાસની નજરે એ કાળ કેવો લાગે છે એનું આ રેખાચિત્ર તો છે જ.

હવે, નકશામાં ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની સાલ જોઇએ અને ઉપરથી નીચે જોતા આવીએ. ચીનની સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે છતાં જોમભરી પ્રગતિ કરતી બધી સંસ્કૃતિઓની ટોચે આવે છે અને હવે તેની પ્રગતિ કાંઇક સ્થિરતા મેળવે છે; કેમકે એ પછીની એની મુસાફરીમાં તે કદાચ ઊંચે ચડે છે તો પાછી થોડે વખતે એવી જ નીચે આવી જાય છે. એટલે જાણે એટલી ઊંચાઇએ એની શક્તિનું માપ આવી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ પણ થોડી આગળ જતાં લગભગ સરખી ઊંચાઇએ આવી હાથ મિલાવે છે, અને પછી એ બંને—અને માત્ર એ બે જ–પોતપોતાનું સંભાળતી આખા ચિત્રપટ સોંસરવી નીકળી જાય છે. બીજી તરફ મિસર, આસીરિયા અને ક્રેત જાણે થાકયાં હોય એમ ઝોક ખાય છે; અને નીચે ગ્રીસ અને મય પોતાનાં માથાં ઊંચાં કરી રહ્યાં છે.

પણ આગળ ચાલતાં પહેલાં એક ઉપયોગી વિચારણા કરી જોઇએ. અદૃશ્ય ભૂતકાળમાંથી આવેલી સુમેર સંસ્કૃતિ અનુક્રમે અકાડીઆ, બાબીલન, આસીરિયા, ખાલ્ડીઆ અને પર્શિયા(ઇરાન)માં સંક્રાન્તિ પામતી આવે છે એ માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક સૂચક પ્રકરણ છે. મોટે ભાગે તો સંસ્કૃતિઓ કાં થાકથી અથવા મારથી જ નાશ પામતી આવે છે, અને તેથી ઘણુંખરૂં એમ લાગે છે કે વિરુદ્ધ સંસ્કૃતિઓના સમાગમમાં એક જમીનદોસ્ત થાય છે અને બીજી જીવતી રહે છે. પણ એ સામાન્ય વલણમાં આ રેખા એક અપવાદ છે અને ભવિષ્યની માનવતા માટે દિશાનિર્દેશ કરે છે. પિતાનો વારસો પુત્રને મળે એમ, એક થાકેલી સંસ્કૃતિ બીજી ચેતનવંતીને જન્મ આપી પોતે અદૃશ્ય થાય અને એ ક્રમ પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહે તો એવી રીતે માનવતાને મળેલી સિદ્ધિઓ કેટલી હદે પહોંચે?

અને છતાં એ જ અરસાનો ગ્રીસનો ખુમારીભર્યો વળાંક કાંઇ ઓછો રોમાંચક નથી. હવે બે સૈકા આગળ ચાલો, અને યૌવનભરી સંસ્કૃતિઓની સ્પર્ધામાં ન જીવી શકતું ક્રેત જમીનદોસ્ત થાય છે.

આવી રીતે સડસડાટ નીચે ઊતરતી રેખાઓ ઇતિહાસનાં કરુણમાં કરુણ પ્રકરણો છે. ધર્મનાશનાં કે રાજ્યની ફનાગીરીનાં, જાનમાલના જોખમનાં કે બુદ્ધિ, કલ્પના કે શરીરને સહવા પડતા અનેક પ્રકારના બળાત્કારોનાં છૂપાં રૂદન એવી સીધી પછાડમાં ભર્યાં હોય છે.

પણ આપણે એ દર્શ પર આંસુ સારવા નહિ બેસી શકીએ, કેમકે જીવન એવું જ છે. જીવનની એક બાજુ એવી કરુણ છે ત્યારે બીજી બાજુ એવી જ આશાભરી, ચેતનવંતી, ઉત્સાહપૂર્ણ છે એ સત્ય આપણને ગ્રીસની સૌંદર્યરેખામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. મદભરી જતી એ રેખા મિસરને છેલ્લો શ્વાસ લેવા પૂરતી છૂટ આપી થકવી સુવાડે છે, અને ઇરાનને પગ તળે

કચડે છે.* પણ એના ગર્વમાં એના જ પગ પાસે ઊગતી રેખા 'રોમ'નો એને ખ્યાલ રહેતો નથી. એ રોમ એકધારી ગતિથી આગળ વધતાં ગ્રીસ નમતું આવે છે; અને ઇ. પૂ. ૮૦૦નું દૃશ્ય ઈ.સ.નો આરંભકાળ આવતાં તો ઉલટાસુલટું થઇ જાય છે.

રોમનો એ સુંદર વળાંક આપણને ઘડીભર આકર્ષી રાખે છે: કાગળ પર એ સુંદર લાગે છે એટલા જ ખાતર નહિ, એ નામ સાથે અનેક મધુર સ્મરણો ઇતિહાસે જડી દીધાં છે એટલા ખાતર પણ નહિ, પણ એવું વિલાસપૂર્ણ જીવન જીવવામાં પણ કાંઈક અજબ ફિલસૂફી સમાએલી છે માટે. ઘણી સંસ્કૃતિઓ ઊગે છે, ડચકાં ખાતી ચાલે છે કે ગરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તરફડીઆં ખાતી મરે છે; પણ રોમનું જીવન કાંઇ જુદું જ છે. એ ચડે છે ત્યારે આવરણોની પરવાહ કર્યા વિના. એની સતત ગતિમાં એક પણ ઝોક નથી, એક પણ પીછેહઠ નથી. અને જ્યારે મૃત્યુનો સમય આવે છે ત્યારે પણ, જાણે કેમ મૃત્યુ પણ એના જીવનના અગાઉથી નક્કી કરેલા ક્રમનું જ એક અંગ હોય એમ, સરલપણે, જરા પણ નમતું આપ્યા વિના, જેવું ઊગે એવું, પાછું માનવતાના મહાસાગરમાં વિલીન થાય છે. અલબત્ત, એટલી ઊંચાઇએથી લેવો પડેલો એવો સીધો ભુસ્કો એને જરૂર નડ્યો હશે. પણ એ મગરૂર જીવન પણ એવા અનેક ભુસ્કા સહન કરવાની તાજગી આપે એવું હતું ને?

અને રોમ મરતાં મરતાં બે કામ કરતું જાય છે. એક તો તે અર્વાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિને જન્માવતું જાય છે; અને બીજું, ખંડિત થએલાં ગ્રીસ અને રોમના અવશેષો બાઇઝેન્ટાઇન સામ્રાજ્યને નામે અરધા યુરોપને પોતાની શેહમાં આણતા થોડા બિનહરીફ સૈકાની જિંદગી માણી લે છે. છેવટે એવી રીતે ઉધાર લીધેલી શક્તિ એને વધુ વખત કામ લાગતી નથી, અને ઝનૂની અરબ તલવાર એનો ઝબેહ કરે છે.

પણ સબુર. આ નીચે કાળા ટેકરા શાના છે? ચિત્રકારે કુલ ત્રણ છાયાઓ નકશામાં પાથરી છે. એની નોંધ પ્રમાણે: 'સૌથી ઘેરી છાયામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાના મૂળ લોકો, વચલી છાયામાં મધ્ય એશિયાના આર્યો જે પાછળથી યુરોપમાં જઇ વસ્યા તે, અને સૌથી આછી છાયામાં એશિયાના બાકીના ભાગના અને ઉત્તર આફ્રિકાના લોકો બતાવ્યા છે.' આમ, નીચાણમાં જે ઘેરી છાયા છે તે નવી દુનિયામાં વસતી જૂની માનવતાની છે. યુરોપવાસીઓ અમેરિકા ગયા તે પહેલાં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં કેટલાં યે માનવકુલો જીવન માટે સંગ્રામ ખેલી ગએલાં. એમાં માયા, ટૉલટેક, ઈંકા અને અઝટેક, એ બધાં સંસ્કૃતિવિનિમય કરતાંકરતાં એક સારી એવી સંસ્કૃતિ જમાવી ચૂકેલાં. અને એ બધાંથી જરા જુદી પ્યૂબાની સંસ્કૃતિ હતી. આપણને આ જૂની અમેરિકન સંસ્કૃતિઓનો બહુ જ ઓછો પરિચય છે. પણ એ જાણવા જેવું છે કે એમાંના એકની જ શાખા પેરૂઅન સંસ્કૃતિમાં રાજ્યવ્યવસ્થા એવી સુંદર હતી કે આપણને ઘડીભર તેની ઈર્ષા આવે. કોઈ પણ બાળક જન્મે એટલે રાજ્ય તરફથી અમુક નક્કી થએલા માપનો જમીનનો એક ટુકડો એને અચૂક હક્ક તરીકે મળે અને એ મરે ત્યારે એ ટુકડો પાછો રાજ્યની મિલકત બની જાય. આવા એક સાદા કાયદાથી એ લોકોએ આજના સમાજવાદીને મૂંઝવી રહેલા રોટીના દુર્ઘટ પ્રશ્નનો નિકાલ આણેલો.

બુદ્ધના જન્મ પછી પ્રાણવાન બનેલી એ સંસ્કૃતિઓમાં આપણા પૌર્વાત્ય (અને ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય) પુરાતત્ત્વવિદોના મત પ્રમાણે ત્યાં ગએલા બૌદ્ધ ભિક્ષુ હુઇશેન અને તેના સાથીઓએ પ્રાણ પૂર્યો. આજ પણ ખોદકામમાંથી બુદ્ધની મૂર્તિઓ ત્યાં મળી આવે છે. અમેરિકાના પુરાતત્ત્વવિદો આ બધી સંસ્કૃતિઓ સંબંધે વધુ જાણવા યત્ન કરી રહ્યા છે. દરમિયાન તો એમાંની છેલ્લી આશાભરી સંસ્કૃતિને યુરોપની બંદુકે એક ભડાકે ઠાર કરી એ કરુણ અને ભયાનક દૃશ્ય બધા ઇતિહાસકારોની આંખમાં આંસુ લાવે છે. એ બધામાંની એકનો છેલ્લો અવશેષ ચેતનહીન સ્થિતિમાં છેલ્લા શ્વાસ લઇ રહ્યો છે.

અને એ યુરોપની સંસ્કૃતિ? ક્રાઇસ્ટની લગભગ

---

* વાચકને ખ્યાલમાં હશે કે એક પ્રતાપી સંસ્કૃતિની છાયામાં બીજી નિસ્તેજ બની તેની પ્રભા ખંડિત થાય એમાં જ પ્રતિભાસંપન્ન સંસ્કૃતિનો વિજય સમાયો હોવાથી સાંસ્કૃતિક વિજયો રાજકીય વિજય અવશ્ય નથી હોતા. અને તેથી ચિત્રકારે નકશામાં તેમજ મેં સમજૂતીમાં રાજકીય વિજયોને ખાસ મહત્ત્વ નથી આપ્યું, સિવાય કે તેની ખાસ અસર કાંઇ હોય.

સાથે જન્મેલી એ સંસ્કૃતિ ઝડપભેર આગળ વધતી, વચમાં આંતરવિગ્રહોમાં પ્રગતિ ભૂલી જાય છે. પણ જ્યારથી સોનાની શોધમાં એને અમેરિકા સાંપડે છે અને અમેરિકાની જૂની સંસ્કૃતિઓ કચડાતાં એના પગ ત્યાં મજબૂત થાય છે ત્યારથી એનામાં નવું ચેતન આવે છે, અને માણસજાતે હજુ સુધી સર નહિ કરેલી એવી ટોચે તે (પોતાની અમેરિકન શાખા સહિત) પહોંચે છે. એની એ ગતિની પાછળ ભૌતિક વિજ્ઞાનનું જોર છે. ત્યારે એથી નીચે, થોડા જ સૈકાઓમાં ધર્મ-ઝનૂનના જોરે પગભર થઇ ગએલી અરબ સંસ્કૃતિ એ જૂની સંસ્કૃતિઓની સ્પર્ધા કરતી ઊભી છે. એથી આગળ આપણી દૃષ્ટિ પર ભવિષ્યનો કાળો પડદો પડી જાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે આ બધી રેખાઓ આગળ કઇ દિશામાં જશે? ચિત્રકાર પોતાની ટૂંકી નોંધમાં કહે છે કે 'ગ્રીસ અને રોમ પોતપોતાના જમાનામાં ખૂબ ઊંચે ગયાં હતાં. પણ કાચબાની ચાલે ચાલતાં મિસર, ખાલ્ડીઆ, ચીન અને હિંદની ગતિની સરાસરી કાઢી હોય તો તે દરેક એનાથી વધી જાય. બીજા કોઇ ગ્રહમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રેક્ષકને તો એ બધાંની સરખામણીમાં ગ્રીસ કે રોમને વધુ મહત્ત્વ આપવું કે નહિ તે મૂંઝવનારો પ્રશ્ન થઇ પડે. અને એમાં યે ચીન અને હિંદ તો હજુ પણ એવાં જ સશક્ત છે. તો પછી તાજી જ ઊંચી ગએલી યુરોપીય—અમેરિકન રેખા પણ ગ્રીસ કે રોમના જેવી જ અલ્પાયુષી કેમ ન હોય! ઇ. ૩૦૦૦ની સાલમાં ભવિષ્યનો કોઇ ઇતિહાસકાર આવો નકશો ચીતરે અને એમાં યુરોપીય-અમેરિકન સંસ્કૃતિને ભાગે ગ્રીસ કે રોમના જેવો છતાં જરા વધુ ઊંચો વળાંક આવે અને આજે હાસ્યાસ્પદ બનતી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિઓ એવા તોફાની વાયુઓથી જરા નીચાણના પ્રદેશમાં શાંતપણે, જેવા અગમ્ય ભૂતમાંથી ચાલી આવે છે એવા જ અગમ્ય ભવિષ્યમાં ચાલી જાય તો નવાઈ નહિ!'

પણ આથી આપણે ફુલાઈ શા માટે જવું? ભવિષ્ય માટે બધી જાતની અટકળો કરવાનો સૌને સરખો હક્ક છે. આ બધી રેખાઓનું વિહંગાવલોકન આપણને શીખવે છે કે માનવજાતનું સામાન્ય વલણ આ બધા ધમપછાડામાં પણ ઉપર જવા તરફ છે અને જે સંસ્કૃતિ એ ઉપર જતા વલણ સાથે સુમેળ રાખી નથી શકી એને વહેલામોડાં નીચે જવું જ પડ્યું છે. તો પછી એમ પણ કેમ ન બને કે એ ઉન્નત અર્વાચીન રેખા બીજી બધીને પોતાની દિશામાં ખેંચી જાય? વળી જેટલો ભય ઊંચી રેખાને પોતાની ઊંચાઇના ભારથી ભાંગી જવાનો છે એટલો જ ભય નીચી રેખાને એ ભાર નીચે ચગદાઇ મરવાનો છે. અને અત્યારના જુદાજુદા દૃષ્ટાઓ એ બંને જાતની આગાહી એકસરખા જોરથી ભાખી રહ્યા છે. પણ માનવજાત એ બંને આગાહીને ખોટી પાડી કોઈ નવી જ રેખા દોરે, એમ પણ કેમ ન બને?

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

('પોપ્યુલર સાયન્સ'માં આવેલા મિ. રિચાર્ડ્ઝના લેખ ઉપરથી)

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

જે કદી ભરપાઇ ન કરવું જોઇએ એવું કરજ એક જ છે—અને તે વેર.
ઉદાર થવામાં કશું અયોગ્ય નથી; પણ તે પહેલાં ન્યાયી બનવું જરૂરનું છે.
પોતાના બોલમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી એ જ માણસ સોગન ખાવા લલચાય છે.
આત્મશ્લાઘા ઘણી વખત વ્યક્તિને બહાર આણવા કરતાં વિશેષતર ઢાંકી દે છે.
ઊંડી નદીઓ જ નીરવ વહી શકે છે.
પડેલા ઝાડનું સ્વાગત દુનિયા કુહાડાથી જ કરે છે.
પડતા દુશ્મનને હાથ લંબાવવા જેવી પ્રશસ્ય ઉદારતા દુનિયામાં એકે નથી.
જખમ કરવો જેટલો સહેલો છે એટલો જ રૂઝાવવો દુષ્કર છે.
તારે સમૃદ્ધિ વધારવી જ હોય તો ઇચ્છાઓને ઓછી કરી નાખ.

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો

ટાંકાચ્યા ફેકી

મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ માસિક 'કિર્લોસ્કર'ના તંત્રી શ્રી શંકરરાવ કિર્લોસ્કરે 'ટાંકાચ્યા ફેકી' એટલે કે 'ટાંકની ફેંકાબાજી' એ નામથી એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે. શ્રી શંકરરાવ ચિત્રશાળાના મારા સાહાધ્યાયી હતા અને આજે પત્રકાર તરીકે પણ તેમણે અનન્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, છતાં 'ચિત્રકર્મ' તજી દીધું નથી. પોતાના કામની અનેકવિધ જંજાળમાંથી તેઓ જ્યારે પરવારે ત્યારે કાં તો એકાદ કટાક્ષચિત્ર સરજે અથવા એકાદ 'સૃષ્ટિદૃશ્ય' ચીતરી કાઢે; એ બંનેમાં તેમની કાબેલિયત જાણીતી છે. એમણે 'કિર્લોસ્કર' માસિકદ્વારા મહારાષ્ટ્રમાં કૃતકૃષ, સાહસ, પ્રતિમા અને નવમતનો પ્રબળ પ્રચાર આદર્યો છે અને તેમાં એમનાં આ કાર્ટૂનોએ જબરો ફાળો પૂર્યો છે. એ બધાં કાર્ટૂનોનો સંગ્રહ તે જ 'ટાંકાચ્યા ફેકી.'

એમાં વળી, સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ, મહારાષ્ટ્રના સુપ્રતિભાશાળી વિદ્વાન પ્રો. ફડકેએ દરેક કાર્ટૂન ઉપર પ્રેરક કંડિકાઓ લખી છે. એમણે બહુ સૌજન્યપૂર્વક એ બધાં 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ આપી છે અને 'કુમાર' તે માટે તેમનું હૃદયપૂર્વકનું ઋણી બન્યું છે. 'ટાંકાચ્યા ફેકી'ની બાંધેલી તૈયાર ચોપડી, કિર્લોસ્કર વાડી પ્રેસ મુ. કિર્લોસ્કર વાડી (જિ. સતારા) એ સરનામેથી રૂા. ૧ ની કીમતે મળી શકે છે.

આળસુની સુખનિદ્રા

ગાદી પર તો પડ્યા, પણ તલવાર જોઇ?

(ચિત્રકાર · શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક પ્રો. ના. સિ. ફડકે)

કોઇએ કહ્યું છે કે ઉદ્યોગના ઘરમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ પાણી ભરે છે. પરંતુ જે જન્મથી જ આળસપરાયણ છે તેને તો એમ જ લાગતું હશે કે ઉદ્યોગી માણસ કરતાં પોતે વધુ સુખી છે. જરા યે હાથપગ હલાવ્યા સિવાય ગાદી પર ટાંટીઆ લાંબા કરી રાતદિવસ ઊંઘ ખેંચવાનું મળે તેનાથી વધારે મોજ બીજી કઈ છે? તે મનમાં કહેતો હશે, 'ઉદ્યોગ કરીને છેવટે તો માણસે આરામ અને ચેન જ કરવાનાં ને? તો પછી એટલા માટે ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર શી? ઉદ્યોગી માણસને જે મળવાનું છે તે તો અમે ભોગવી રહ્યા છીએ.'

આળસુ માણસની આ વિચારસરણી કેટલી ભ્રમજનક છે? આંખો બંધ કરીને દૂધ પીતી બિલાડીને એમજ લાગે કે મને કોઇ જોઇ શકતું નથી; પણ પાછળથી એક દંડો પડે ત્યારે સાન ઠેકાણે આવી જાય છે. આળસુ માણસનું પણ એવું જ છે. તે આંખો મીંચીને ગાદી પર પડે છે તો ખરો, પણ દારિદ્રયની નાગી તલવાર તેના માથા ઉપર કાચે તાંતણે સદા લટકતી જ રહે છે એ તેને દેખાતી નથી. અને એ તલવાર પર દુર્લક્ષ્ય કર્યું એટલે કોઈ વાર તે પડીને તેનો સર્વનાશ કર્યા વિના રહેવાની નહિ જ.

સંસારના આપણી નજરે સમાચાર

તા. ૩ જી ફેબ્રુઆરીને રોજ દિલ્હી મુકામે અખિલ હિંદ સ્કાઉટ સંમેલન ભરાયું, જેમાં હિંદભરના ૪૦૦૦ સ્કાઉટોએ ભાગ લીધો હતો. વીસ વર્ષ પછી લૉર્ડ બેડન પૉવેલની હાજરી સંમેલનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હતી.

ઇંગ્લંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે રમાતી આ સાલની મૅચમાં ઑસ્ટ્રેલિયાએ વિજયી થઇ 'ઍશીઝ' મેળવી છે. આજ સુધીમાં એણે ૫૬ ટેસ્ટો (છેલ્લા વિજય સહિત) જીતી છે, જ્યારે ઇંગ્લંડે ૫૪.

કરાચીથી કોલંબો સુધીનો હિન્દ અને સીલોન વચ્ચેનો હવાઇ વ્યવહાર થોડા જ સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવશે.

અખિલ હિંદ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું છવીસમું વાર્ષિક અધિવેશન તા. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯મી માર્ચે મદ્રાસમા ભરાયું, જેના સ્વાગતમંડળના અધ્યક્ષ કવિશ્રી ખબરદાર હતા.

અટક્યા વગર સાઈકલ પર લાગલાગટ પરિભ્રમણ કરી જગતરેકૉર્ડ તોડવાનો પ્રયત્ન તા. ૮મી માર્ચના રોજ અલ્હાબાદ મુકામે શ્રી શિવપ્રસાદ, એન. સી ભદ્ર અને રવિન ચેટરજીએ ત્રણ હિંદી યુવકોએ કર્યો હતો. તેમાંથી શ્રી રવિન ચેટરજી એ તા. ૯મીના સવારે ૧૦–૧૫ કલાકે ૭૪ માઇલ પૂરા કર્યા. આ રીતે છૂટે હાથે અને હાથકડીઓ સાથે તરવાની બે ચૅંપીઅનશીપો ઉપરાંત શ્રી રવિન ચેટરજીએ આ સાઈકલ ચલાવવાની ત્રીજી ચૅંપીઅનશીપ પણ મેળવી છે. આ ત્રીજી ચૅંપીઅનશીપ અત્યાર સુધી મદ્રાસના બાબુરાવ ગણપતરાવ શેવતી ધરાવતા હતા. ચેટરજીએ પહેલી બે ચૅંપીઅનશીપો અનુક્રમે ૧૯૩૫ અને '૩૬માં મેળવી હતી.

જાપાનીઝ સરકારે તાજેતરમાં એવો કાયદો કાઢ્યો છે કે અઢાર વર્ષની ઉપરના દરેક કુમારે દરરોજ પાંચ વાગે ઊઠીને લશ્કરી તાલીમમાં હાજરી આપવી. એ વહેલા ન ઊઠે તો તે માટે માબાપ જવાબદાર ગણાશે.

સીંગાપોર અને પીનાંગ પછી બ્રિટિશે હવે હૉંગકૉંગને પણ લશ્કરી કિલ્લેબંદી કરવાની શરૂઆત કરી છે. હવે પછીથી એ શાહી વિમાની કાફલાનું એક અગત્યનું મથક બનશે.

વર્ધા ખાતે મહાત્માજીએ પોતાના આપેલા નિર્ણય મુજબ આવતી મહાસભા બારડોલી મુકામે ભરાશે.

૧૯૩૫ની સાલનો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાને એમના 'આગગાડી' નાટક માટે આપવાનો ઠરાવ થયો છે.

મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, ગુજરાત તેમજ ઇતર પ્રાંતના વ્યાયામપ્રેમી ભાઇઓ લાભ લઇ શકે તે માટે શ્રી મોડાસા કેળવણી મંડળ વ્યાયામમંદિરની દેખરેખ નીચે તા. ૫-૫-૩૭થી તા. ૪-૬-૩૭ સુધી ખાસ વ્યાયામવર્ગ ચાલુ કરવામાં આવશે દાખલ થવા ઇચ્છનાર ભાઇએ તા. ૩૦-૪-૩૭ સુધીમાં, પ્રેમજી ગોનજી આડેસરા સંચાલક શ્રી મોડાસા કે. મં. વ્યાયામમંદિર મોડાસા (A.P. Ry.) એ સરનામે ડીપોઝીટ રૂા ૨ સાથે અરજી કરવી. વર્ગનું લવાજમ, ભોજન તથા વ્યવસ્થાખર્ચ વગેરે મળીને રૂા. ૧૨) અને પંદર દિવસના રૂા. ૬) છે.

એવો જ બીજો વ્યાયામવર્ગ, શ્રી હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ અમરાવતી—એ યોજ્યો છે. છેલ્લાં બાર વર્ષથી એ મંડળ દર વર્ષે એવો નિયમિત વર્ગ ખોલે છે ને રાષ્ટ્રના ખૂણેખૂણેથી લગભગ ૫૦૦૦ જેટલા જુવાનો તેનો લાભ લે છે.

તા. ૧ લી મેથી ૧ લી જાન્યુઆરી સુધી એ વર્ગ ચાલુ રહેશે ને એમાં કુસ્તી, મલખંભ, ભાલા, લાઠી, લેઝીમ, હિંદી લાઠી, સ્કાઉટિંગ, પ્રાથમિક લશ્કરી શિક્ષણ, હળવો વ્યાયામ અને એના અનુષંગી બધા વિષયો શીખવવામાં આવશે. એ ઉપરાંત વિવિધ ભાષણોનો પણ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આખો કોર્સ ત્રણ વર્ષનો છે ને એ પૂરો કરનારને વ્યાયામવિશારદની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે. એના બીજા વિભાગ તરીકે મંડળને વફાદાર અને વ્યાયામનું કાર્ય આગળ ધપાવી શકે એવા પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને તાલીમ અપાશે. શિક્ષણ માટે કશું લવાજમ નથી. રહેવા-જમવાના ખર્ચ પૂરતા માસિક ૧૬) રૂપિયા માત્ર આપવાના. ઉમેદવારે તા. ૨૫મી એપ્રિલ પહેલાં પોણા આનાના પોસ્ટેજ સ્ટૅમ્પ સહિત, એચ.એ અનસારે સેક્રેટરી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ અમરાવતી એ સરનામે અરજી કરવી.

ભારતનાં કુલદેવી સમાં મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ પર કોઇ અંગ્રેજ લેખક મિ. ફિલિપ કૉકસે 'ઝાંસીની રાણી' નામનું નાટક લખી, તેમના ચારિત્ર્ય પર અનેક આક્ષેપો મૂકયા હતા. પરંતુ એમના વારસદારોએ સર હરિસિંગ ગૌર તરફથી એ પુસ્તકના પ્રકાશક મેસર્સ જ્યૉર્જ ઍલન ઍન્ડ અન્વિન પર નોટીસ મોકલાવતાં તેમણે જવાબમાં સ્વીકાર્યું છે કે: મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ સામે કરવામાં આવેલા આક્ષેપો માટે હિંદુસ્તાનનાં આઠ અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્રોમાં દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવામાં આવશે, વાંધાભર્યું લખાણ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે અને પુસ્તકની સુધારેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવે ત્યાંસુધી હાલની આવૃત્તિનાં પુસ્તકો તથા તેના ભાષાંતરના હક્કો પણ વેચવામાં નહિ આવે.

પત્રવ્યવહાર

૧

ભાવનગરથી ભાઇ નગીનદાસ શેઠ બંધકોશ અને શીર્ષાસન વિષે થોડા પ્રશ્નો પૂછે છે. બંધકોશ વિષે અગાઉ થોડુંક મેં લખ્યું છે. બંધકોશ હોય ત્યારે શીર્ષાસન કરવામાં નુકસાન નથી; તેમ મળનું દબાણ ન હોય તો સવારે દિશાએ ગયા વિના પણ શીર્ષાસન કરી શકાય. પોતાની અનુકૂળતાને અર્થે બપોરે પણ શીર્ષાસન કરવાથી કોઇ જાતની શારીરિક હાનિ થવાનો સંભવ નથી. શીર્ષાસનથી આંખની નબળાઇ દૂર થવાની માન્યતા છે, પણ એનો મને જાતઅનુભવ નથી, એટલે એ વિષે મારો અભિપ્રાય નિરર્થક છે.

ખીલ કેવળ ત્વચાનો રોગ મનાય છે. કેટલાક એને બંધકોશજન્ય ગણે છે, પણ એ બંનેનો સીધો સંબંધ પુરવાર કરવો મુશ્કેલ છે. બંધકોશને પરિણામે લોહી બગડે અને ખીલ થાય એટલું જ કલ્પી શકાય.

૨

'મારું વજન ૧૦૪ રતલ છે. હું ૫' ૬" ઊંચો છું. ખૂબ કાળજીપૂર્વક હું મારું સ્વાસ્થ્ય સાચવું છું. મને કાંઈ વ્યસન નથી. પરંતુ કસરત કરવા છતાં મારું હાડ બંધાતું નથી. મને લાગે છે કે સુંદર બાંધો કસરતથી નહિ પણ વારસામાં મળે છે. આવા વિચારથી કસરત તરફ મને અનેક વેળા અણગમો આવે છે. આપ શી સલાહ આપો છો?'

જંગબાર જેવા દૂરના સ્થળે પણ 'કુમાર'ની પ્રેરણાનો નિયમિત વાચન દ્વારા લાભ મેળવનાર ભાઈ ચંદ્રકાન્ત જોશી ખૂબ ઉત્સાહી અને ચીવટવાળા યુવક હોઇ, 'રૉયલ લાઇફ સેવિંગ સોસાએટી'ના સનદધારી અને ચંદ્રક જીતનાર છે. એમના નિયમિત આહારવિહાર, વ્યાયામ, આરામ, સ્નાન અને નિર્વ્યસની જીવનનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે એમની ઉપર દર્શાવેલી ઊણપનું મને એક જ કારણ લાગે છે: શરીરના સ્નાયુઓની વૃદ્ધિ કરનાર યોગ્ય આહારનો અભાવ. ખોરાકનું બરાબર પાચન થતું હોય અર્થાત્ એનું પૂરતા પ્રમાણમાં લોહી બનતું હોય તો શરીરની વૃદ્ધિ થવી જ જોઇએ.

પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય હોય ત્યાં યુવાવસ્થામાં શરીર વધે એ કુદરતી છે: પણ આવશ્યક આહાર, અને એને અનુકૂળ વ્યાયામ હોવા છતાં શરીર ન વધે, તો એ, કાં તો કોઇ રોગને લીધે કે પછી શરીરની કોઇ વિશિષ્ટ ગ્રન્થીના રસની ન્યૂનાધિકતાને લીધે હોવું જોઇએ. એ તો કોઇ ચિકિત્સક કહી શકે. બાંધો અને શરીરની સ્થૂલતા વિષે હું અગાઉ વિસ્તારથી લખી ચૂક્યો છું.

૩

'(અ) આજકાલ શાળાઓની દૃષ્ટિએ કઇ જાતનો વ્યાયામ શાળામાં દાખલ કરી શકાએ? શાળાઓમાં અન્ય પીરીઅડ પ્રમાણે આનો પણ નિયત સમય રાખે છે, તે અનુકૂળ હોય કે ન હોય, પણ વ્યાયામ કરાવવો એટલે કરાવવો જ. તો આવા સંજોગોમાં કેવા પ્રકારનો વ્યાયામ કરાવી શકાએ?

સાંજના વખતે Mass–Drill રાખીએ તો તેમાં સુદૃઢ શરીર બંધાય એ સંભવી શકતું નથી; અને એકની એક વસ્તુ કરીને વિદ્યાર્થીઓ કંટાળી પણ જાય છે. વળી તેમાં વિવિધતા લાવવા માટે મુંબાઇ જેવા શહેરમાં જગ્યાનો અભાવ. વિદ્યાર્થીઓનો પરદેશી રમતો પ્રત્યે જેટલો ચાહ છે તેટલો આમાં નથી, તેથી ફરજિયાત કરવા છતાં તેમાંથી નાસી જવાની કંઇ ને કંઇ બારી તેઓ શોધ્યા કરે છે. આપ કયા પ્રકારનો વ્યાયામ સૂચવો છો?'

(આ) ખૂબ વ્યાયામ કરીને તરત પાણી પીવાથી નુકસાન થવાનું મનાય છે, પણ રમતના ખેલાડીઓ રમત રમીને હમેશાં સોડા લેમન અને બીજાં પીણાં પીએ છે એનું શું? તરત દૂધ પીવાય?

(ઇ) લોકોના મનરંજન કરવા માટે લાઠી, લકડી અને એવા બીજા 'ફીટ્સ' કરી બતાવવામાં વ્યાયામનો પ્રચાર નથી રહેલો? આજકાલ મુંબાઇમાં તો થાએ-

ટરમા આવા 'શો' કરીને પૈસા કમાવા સિવાય તેનો બીજો ખાસ હેતુ નથી. આપનો શો અભિપ્રાય છે?

(उ) આ સાથે મોકલેલો ફોટો યોગ્ય લાગે તો 'કુમાર'માં છાપશો?

(ऋ) આપ કુસ્તીને બહુ મહત્ત્વ આપો છો. પણ માટીમાં રોળાવાનું આજકાલનો સુધરેલો યુવાન પસંદ કરતો નથી તેથી તેનું સ્થાન જ્યુજુત્સુ લેતું જાય છે અને કુસ્તી જંગલી ગણાઇને તેના પ્રત્યે વધારે ને વધારે તિરસ્કાર કેળવાતો જાય છે. તો શું જ્યુજુત્સુ કુસ્તી કરતાં ચડે તેમ છે? આપણી હિન્દુસ્તાનની કુસ્તી તો અજોડ મનાય છે; તે શું પહેલવાનો પૂરતી જ?'

આ પત્ર આખો ઊતારવામાં મારો વિશિષ્ટ હેતુ છે. એના લખનાર ભાઇ શૈલેન્દ્ર પોપટાણી વીલે પારલેની જી.પી.પી. હાઇસ્કૂલના વ્યાયામ–શિક્ષક છે. કેવળ રગાસથા ગાડા પેઠે ચીલેચીલે ચાલી, સાંજ પડ્યે હાશ કરીને જાતને કૃતકૃત્ય માનનાર વ્યાયામ શિક્ષકોનો જે વર્ગ છે તેમાંના એ નથી, એમ એમના પ્રશ્નો પરથી જણાય છે. એમના વ્યવસાયમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો બુદ્ધિપૂર્વક તોડ કાઢવા છતાં, એમનો શ્રમ સફળ કે સંતોષજનક પરિણામવાળો નહિ થતો હોય એમ જણાય છે. એ જાતે અનુભવી અને વિચારક લાગે છે એટલા પૂરતી એમના પ્રશ્નોની ખાસ મહત્તા છે. એમાંના જે વિષયની ચર્ચા અગાઉના લેખોમાં થઇ ગઇ છે તે છોડી દઇને અવશિષ્ટ ભાગનો અહીં સંક્ષેપમાં જવાબ આપું છું.

મારે આરંભમાં જ કહેવું જોઇએ કે હું વ્યક્તિગત વિકાસ અને શ્રમમાં માનનારો છું, એટલે સામુદાયિક વ્યાયામમાં મને રસ નથી. એવા પ્રયોગમાં આનંદનું તત્ત્વ ભલે હોય, યુવાનોમાં ચપળતા, આરોગ્ય અને શિસ્તપાલન તથા મર્દાનગીનો ઉત્પાદક પણ એ હોય, છતાં શરીરના સંપૂર્ણ વિકાસનો જનક તો એ નથી જ એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. એટલે જ અમદાવાદને આગણે પ્રથમ વાર આવનાર અમરાવતીના ચુનંદા વ્યાયામશીલોનો સંઘવ્યાયામ જોવા કરતાં, પાસેના સરકસમાંની જાપાનીસ હૅન્ડ બૅલેન્સરની જોડીના કે જૅગનરાજ જેવાના રોમન રિંગ્ઝ પરના પ્રયોગો જોવા જવાનું હું વધારે પસંદ કરૂં. તે, અમરાવતીના વ્યાયામવીરો પ્રત્યેના અણગમા કે ઉપેક્ષાવૃત્તિથી અથવા હું બધું જાણી ગયો છું કે એમના કરતાં વધારે નિષ્ણાત છું એવા મિથ્યા ગૌરવ કે ઘમંડને લઇને નહિ, પણ જે ક્રિયા અનેક જણ ભેગા મળી એકસામટી એકીવખતે કરે તેમાં પ્રેક્ષણીય તત્ત્વ ભલે હોય, પણ વ્યક્તિગત કૌશલ્યની પરાકાષ્ઠા તો ન જ હોઇ શકે, એવા વિચારથી. અમરાવતીના પ્રયોગો વિખ્યાત છે. બહુ થોડી વ્યાયામશાળાઓએ એના જેટલી સફળતા કે લાઠી વગેરેમાં નિપુણતા મેળવી છે. છતાં અવ્યાહત પ્રયોગને અંતે દીર્ઘ કાળે વ્યાયામશીલોનો કોઇપણ સમુદાય (કદાચ ગુજરાતીઓ પણ) અમરાવતી જેટલી નિપુણતા કેળવી શકે તો એમાં મને નવાઇ ન લાગે, પરંતુ જૅગનરાજની રોમન રિંગ્ઝ ઉપરની પ્રભુતામાં પ્રતીત થતું વૈયક્તિક તત્ત્વ, એના કૌશલ્યનું તારતમ્ય તો, સતત અભ્યાસને પરિણામે યે કોઇ પામી શકે કે કેમ એની મને શંકા છે. અનેક સબળ મલ્લરાજો છતાં જે વ્યક્તિગત 'કંઇક'થી ગામા એ ગામા ગણાય છે, પરાજિત થયો છતાં જે વ્યક્તિગત કૌશલ્ય અને સામર્થ્યને લીધે જૅક ડેમ્પ્સી 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' બૉક્સર તરીકે દરેક બૉક્સિંગપ્રિય વ્યક્તિના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યો છે તે વ્યક્તિત્વ, તે વ્યક્તિગત સામર્થ્યનું દર્શન તો સામુદાયિક વ્યાયામમાં ક્યાંથી જ થાય? ખરી રીતે તો આવી પ્રવૃત્તિઓને 'વ્યાયામ' નામ આપી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કારણ, વ્યાયામનાં અન્ય અંગો—लाघवं, कर्मसामर्थ्यं, दीप्तोग्निः, मेदसां क्षयः—ભલે એમાં હોય, પણ એના મહત્ત્વના અંગ—विभक्तघनगात्रत्वं—ની તો આવા સામુદાયિક શ્રમ દ્વારા આશા જ શાની રાખવી?

મારો આ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. એના આધારે જ હું આ પત્રની ચર્ચા કરવાનો છું, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. હવે મુદ્દાસર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપું:

अ. કેવળ શરીરવિકાસનો જ હેતુ હોય તો શાળાઓમાં પણ વ્યક્તિગત વ્યાયામની યોજના કર્યા સિવાય છુટકો નથી; અને એમાં પણ જેમને શરીરને કેળવવાની ભૂખ હોય તેમને માટે જ. મને કમને વાંકાચૂંકા વળી, રાઇટ લેફ્ટથી પગ પછાડી, પાંચ પંદર મિનિટમાં સંઘવ્યાયામ, કવાયત વગેરે આટોપી લેવાનું સરળ છે, પણ ઇચ્છા ન હોય એવા વિદ્યાર્થીને સ્નાયુ કેળવવા

બળાત્કારે પ્રેરવાનું તો અશક્ય જ છે. એટલે જ આખું વરસ નિયમિત આખા વર્ગને વ્યાયામ કરાવવા છતાં શરીરવિકાસની દૃષ્ટિએ પરિણામ તો સરવાળે શૂન્ય જ આવે છે; જ્યારે બીજી બાજુ, કોઇ ઉત્સાહી વ્યાયામશિક્ષકની પ્રેરણા ઝીલી વ્યાયામશાળામાં મહેનત કરનાર કતિપય વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર ચાર–છ માસમાં પણ સુંદર સુદૃઢ અને પ્રતિભાસંપન્ન થતાં દેખાય છે.

જ્યાં આવી વૈયક્તિક કેળવણી શક્ય નથી અને 'માથે પડી વિશ્વદેવા' કરી મને કમને પણ શાળાના નિયત સમયપત્રકને અનુસરી સંઘવ્યાયામ કરાવવો પડે છે, ત્યાં તો મારી દૃષ્ટિએ ત્છેકોસ્લોવાકીઆની 'સૉકૉલ' પદ્ધતિનો સંઘવ્યાયામ શ્રેષ્ઠ લાગે છે. એમાં જુદાંજુદાં સાધનોથી વિવિધતા લાવી રસ જમાવી શકાય.

ખરૂં જોતાં તો, આપણા જે કેળવણીકારોએ વ્યાયામનું આ નવું તત્ત્વ આપણા શિક્ષણમાં દાખલ કર્યું છે, તેમનો ઉદ્દેશ પણ વિદ્યાર્થીના શરીરને સુદૃઢ અને સુંદર ઘડવાનો નથી, પણ પશ્ચિમના અનુકરણથી અભ્યાસ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓનો સ્ફૂર્તિ અને સ્વાસ્થ્ય કેળવવાનો છે. જેટલે અંશે વિદ્યાર્થીઓ વધુ રસ લેતા થાય તેટલી વ્યાયામશિક્ષકની અંગત સફળતા.

આવી દશા આપણી એકલાની જ છે એમ માનવાનું નથી. 'શાળાઓમાં વ્યાયામ' સિદ્ધાંતના આચરણમાં અગ્રસ્થાને આવતા અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિઓનો પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાંનો મોટો ભાગ રમતો તરફ ખૂબ આકર્ષાય છે. જિમ્નેશિયમમાં જઇને નિષ્ણાત વ્યાયામશિક્ષક–coach–ના હાથ નીચે તાલીમ લઇ શરીરને કેળવનારા કે જિમ્નૅસ્ટિક્સમાં વ્યક્તિગત નિપુણતા મેળવનારા તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય છે.

વ્યક્તિગત વિકાસમાં અપાર શ્રદ્ધા વાળો છતાં હું સામુદાયિક વ્યાયામની કીંમત ઓછી આંકતો નથી. દુનિયાની અન્ય પ્રજાઓની તેમ આપણા જ પૂર્વજોની સરખામણીમાં આપણાં શરીર અત્યંત નિર્બળ ગણાય. એને સુધારવાની કોઇ પણ તક આપણે જતી કરવી ન જોઇએ. વ્યક્તિનો વિકાસ આપણે બોલીએ છીએ તેટલો સરળ નથી, તેમ એવા વિકાસને અનુકૂળ સંજોગો પણ દરેકને નથી મળતા. એવો શ્રમ કરવાની મનોવૃત્તિ પણ બધાની કલ્પી લેવી એ આશા.વધારે પડતી છે; એટલે પ્રજા તરીકે આપણું યૌવનધન જેટલું દૃઢ થાય એટલું કરી લેવા અર્થે, વ્યાયામના દરેક પ્રયત્ન અને પદ્ધતિનું અવલંબન કરવું જોઇએ. શરીર સુધારણા (એકલો વિકાસ નહિ, પણ સુધારણા યે) 'બલ' રૂપી બ્રહ્મનો મોટો યજ્ઞ કહેવાય. એમા સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે ભોગ આપે. કોઇ નિર્બળતા અને કુરૂપતા હોમે તો કોઇ કેવળ વ્યાધિ હોમે. કોઇકોઈ સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય શક્તિ અને સૌન્દર્ય મેળવે ત્યારે જ જંપે, તો અન્યનો રમત ગમત કે અંગમરોડ દ્વારા નિરામય શરીર રાખવાનો જ હેતુ હોય. સમાજના અસ્તિત્વની નજરે તો જેટલી જરૂર બળની છે, તેટલી જ સ્વાસ્થ્યની છે. એટલે શાળાઓની અંદર કે બહાર વ્યાયામનો કોઇ પણ વૈયક્તિક કે સામુદાયિક પ્રયત્ન અવશ્ય આદરણીય છે. એ પ્રયત્ન ગમે તેવો બાલિશ કે તત્ત્વહીન લાગે છતાં એનું સ્થાન કોઇ નવી પ્રણાલિકા ન લે ત્યાં સુધી એની પૂરેપૂરી સફળતા અર્થે સંચાલકે મથવું જ જોઇએ. આ સંચાલકનું, પોતાનું વ્યક્તિત્વ જેટલું વધારે તેટલી વધારે સફળતા.

(આ) વ્યાયામ કર્યા પછી પાણી પીવા વિષે મેં અગાઉ લખ્યું છે. રમતગમતોની અને શરીરને ખૂબ શ્રમ પહોંચાડનાર વ્યાયામની સરખામણી અઘટિત છે.

(ઇ) થીએટરોમાં જે રીતે આજે થાય છે, એ જાતના લાઠી–લકડી વગેરેના વ્યાયામપ્રયોગોથી તો વ્યાયામનો કદી યે પ્રચાર થવાનો નથી. એ બધા 'વ્યાયામ' નામને જ પાત્ર નથી. એમનું સ્થાન તો, મહોલ્લામાં ખેલ કરનાર બજાણિયા કે કંઇક વધારે વ્યવસ્થિત રૂપના સરકસના ખેલો કરતાં જરા યે વધારે માનપાત્ર નથી. અમરાવતીના ઉસ્તાદ વ્યાયામવીરો ગઇ સાલ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા, પણ તેમની પૈસાની ભૂખને લીધે, બધો કાર્યક્રમ પ્રેક્ષણીય હોવા છતાં, વ્યાયામપ્રચારના હેતુ તરી નિષ્ફળ નીવડેલો.

અને સામુદાયિક પ્રયોગો દ્વારા જ વ્યાયામનો પ્રચાર કરવો હોય તો આપણાં આજનાં વ્યાયામ-સત્રો અને હરીફાઇઓ શાં ખોટાં છે ? ઓલીમ્પીક સંમેલનોના નાના અવતાર જેવાં આ બધાં ઓછાં ઉપકારક કે ઓછાં પ્રેરણાત્મક નથી. માત્ર એમ મોટી ઊણપ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની છે. આપણો દેહ કેળવવો એ કેવળ આપણા આનંદ ખાતર નહિ, પણ

આપણા સમાજના, તે દ્વારા રાષ્ટ્રના વિરાટ દેહની (આપણું શરીર એનું એક અંગ છે તેથી તેની) દૃઢતા અર્થે જ—એવી ભાવના આ સંમેલનોમાં ભાગ લેનારના મનમાં સદોદિત જાગરિત રહેવી જોઇએ. હરીફાઇનું તત્ત્વ જાતે અનિષ્ટ નથી. પણ એ હરીફાઇ, રાષ્ટ્રને અન્ય પ્રજાઓ સમક્ષ ઉચ્ચ સ્થાને મૂકવાના પ્રયત્ન અર્થે નહિ, પણ કેવળ અંગત મહત્તા વધારવા માટે જ કરાય છે ત્યારે એ અકારી લાગે છે. આવું પ્રબળ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ મને કેવળ સૉકૉલમાં જણાયું છે. આપણા વ્યાયામ શિક્ષકો અને વ્યાયામસત્રોના સંચાલકો આવું તત્ત્વ આપણી વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતારી શકે તો કેવું સારૂં.

(ઉ) આખા શરીરનો ફોટોગ્રાફ મોકલો તો વિચાર કરૂં.

(ઋ) આ વિષે આવતા અંકમાં વિસ્તારથી લખીશ.

ફોટોગ્રાફી વિભાગ

ફિલ્મની પસંદગી

ફોટોગ્રાફીનો સામાન પૂરો પાડનારી કોઇ પણ દુકાનમાં તમે જાઓ અને નજર નાખો. લાલ, લીલાં, પીળા, કેસરી, એમ વિવિધરંગી ખોખાંવાળી ફિલ્મો અને પ્લેટોના પૅકેટોથી ભરપૂર કબાટો તમે જોશો. આ બધામાંથી કઇ ફિલ્મ લેવી એ પ્રશ્ન ઘણાને મૂંઝવે છે. કેટલીક વાર દુકાનદાર પોતાને લાભદાયી હોય તે કંપનીની ફિલ્મો વેચવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. અકસ્માત ખરીદેલી અથવા બીજી બાજુ, એકાદ ફિલ્મનું પરિણામ સારૂં જણાવાને લીધે હમેશ માટે તે જ કંપનીની ફિલ્મ વાપરવાનો આગ્રહ રાખવા પણ ઘણા લલચાતા હોય છે. આમ, ફિલ્મ અગર પ્લેટના પ્રકારની સાચી સમજણ વગર ઘણાનાં ગાડાં ગબડતાં હોય છે.

પ્રિન્ટિંગ અને એન્લાર્જિંગ માટે મળતા કાગળોના ઈમલશન (ઉપર ચોપડેલા રસાયણ)માં પણ ઘણા પ્રકારો હોય છે. અને એવી જ રીતે નેગેટિવ ઉપજાવવા માટે વપરાતી પ્લેટો, કટ-ફિલ્મો અગર ફિલ્મોની બનાવટમાં પણ કંપનીઓ અનેકવિધ ઈમલશનો લગાડે છે. જુદીજુદી કંપનીઓની ફિલ્મોનાં ઈમલશનોમાં મુખ્ય તફાવત, પ્રકાશની અસર ઉપજાવવાની શક્તિ—આકૃતિ પકડવાની ઝડપ—Speed of Emulsion to daylight or artificial light અને વિષયના વિવિધ રંગના વર્ણભેદને હૂબહૂ નેગેટિવમાં લેવાની શક્તિ—degree of sensitivity to many and various coloursમાં રહેલો હોય છે.

ફિલ્મની પસંદગીમાં ઘણા ઍમૅટરો ભૂલ કરે છે, કેમકે સામાન્ય રીતે તેમની માન્યતા એવી હોય છે કે અમુક એક જ પ્રકારની એક જ કંપનીની ફિલ્મથી સર્વ પ્રકારની ફોટોગ્રાફી સરસ રીતે કરી શકાય. પણ આ માન્યતા ખોટી છે. જેમ એક કૅમેરા દરેક કામમાં આવતો નથી, તેમ એક ઈમલશન દરેક વિષય માટે અનુકૂળ હોતું નથી. સર્વોત્તમ પરિણામ સહેલાઇથી મેળવવા માટે કામને અનુરૂપ કૅમેરા અને ફિલ્મ વાપરવાં ઘટે.

ઇમલશનની તીવ્રતા જેમ વધારે તેમ ફોટોગ્રાફ સારા આવે એમ પણ ઘણા માને છે અને તે કારણે સૌ વધુમાં વધુ સ્પીડની ફિલ્મો ખરીદવા દોડે છે. પણ અરધા ઉપરાંતનાં એક્સપોઝરો માટે અલ્ટ્રા રૅપિડ પ્લેટ કે ફિલ્મ બીનજરૂરી છે, એટલું જ નહિ પણ તે વાપરવી સલાહભરેલી પણ નથી. ફોટોગ્રાફીના નિષ્ણાતો પણ બને ત્યાંસુધી ઓછી સ્પીડના ઈમલશનવાળી ફિલ્મનો જ ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે.

વળી એક રીતે colour sensitivityનો વિચાર કરતાં અમુક વિષયો પાડવા માટે પૅન્ક્રૉમૅટિક સાધનો વાપરવાં આવશ્યક છે, પણ બધાં એક્સપોઝર તે પ્રકારની ફિલ્મો પર જ લેવાં જોઇએ એમ માનવું તે પણ મૂર્ખાઇ છે. વધુમાં વધુ સંખ્યાનાં ચિત્રો માટે તો ઑર્થોક્રૉમૅટિક ફિલ્મ બસ છે. તે ફિલ્મો વાપરવામાં સુગમ હોવા ઉપરાંત ઍમૅટરો તે વડે સહેલાઇથી સારાં પરિણામ ઉપજાવી શકે છે.

તમારી પાસે એક જ ઝડપનો કૅમેરા હોય (જેમાં કૅમેરાનું ઢાંકણ આપોઆપ ઉઘાડવાસ થતું હોય અને તે રીતની કરામત શટરમાં ગોઠવેલી હોય) તેવા બૉક્સ કૅમેરામાં અલ્ટ્રા સ્પીડવાળી ફિલ્મો વાપરવી સલાહભરેલી નથી. આપણા દેશમાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ તીવ્ર હોય છે અને બૉક્સ કૅમેરામાં ઘણી મોટી સ્પીડવાળી ફિલ્મ એક્સ્પોઝ કરવાથી નેગેટિવો ઓવર એક્સ્પોઝરવાળી આવે છે અને ચિત્રો બગડે છે.

ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો બનાવનાર કોઇપણ મશહૂર કંપનીની ફિલ્મો તમે ભલે વાપરો; પરંતુ દરેક કંપનીની ફિલ્મોમાં ત્રણ પ્રકાર અચૂક હોય છે (૧) બહુ જ ઝડપી અને દરેક રંગને સ્પર્શે તેવી super-sensitive panchromatic, (૨) બહુ જ ઝડપી પરંતુ પીળા લાલ અને લીલા રંગોને ઓછી અનુરૂપ એવી orthochromatic અને (૩) ધીમી ઑર્થોક્રૉમૅટિક ફિલ્મ અગર પ્લેટો. આ ક્રમવાળી કોડાક કંપનીની ફિલ્મો આ નામની મળે છે: કોડાક સુપરસેન્સિટિવ ફિલ્મ; કોડાક પૅનૅટૉમિક; કોડાક ઑર્ડીનરી

આગફા કંપનીની ફિલ્મોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: આગફા આઇસોપાન, આગફા આઇસોક્રોમ અને આગફા ઑર્ડીનરી.

તે ઉપરાંત સૅલો, ઇલ્ફર્ડ, ગ્રાઈસ એમ જુદી જુદી બનાવટની ફિલ્મો બજારમાં વેચાય છે. કંપની કંપનીની ફિલ્મોમાં કોઇ ચડિયાતી કે ઊતરતી હોતી નથી. દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખે છે. એટલે સારો માર્ગ એ છે કે જે કંપનીની ફિલ્મ ઉપર પોતાનો હાથ બેસે તે જ કંપનીની ફિલ્મને હમેશાં વળગી રહી તેની જ ફિલ્મો વાપરવી એથી સારાં પરિણામો નીપજાવી શકાશે.

આગફા અને કોડાક કંપનીની ફિલ્મો વચ્ચે તફાવત પાડવો અને કોઇને સારીખોટી કહેવી એ ધૃષ્ટતા છે, પરંતુ મારા અનુભવે દેખાએલો ભેદ આ રહ્યો: આપણા દેશની આબોહવા અને ગરમીના પ્રમાણને અનુરૂપ ઇમલશન આગફાનું હોવાથી, ડેવેલપમેન્ટમાં આગફાનું ઇમલશન મને વધારે સ્ટિફ જણાયું છે. એટલે કે એક જ દિવસે આગફા અને કોડાકની ફિલ્મો બરફ વિના ડેવેલપ કરીએ તો આગફા ફિલ્મને ફ્રિલ થવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણાંખરાં એક્સપોઝરો માટે ઓછી સ્પીડના ઈમલશનનો ઉપયોગ કરવો એ સલાહભર્યું જણાય છે. તે દૃષ્ટિએ કોડાક પૅનૅટૉમિક ફિલ્મની વપરાશ વધારવી જોઇએ. આ બધું છતાં એમ કહેવું જોઇએ કે કોઈના અંગત અભિપ્રાયને વળગ્યા વગર જાતઅનુભવથી જ ઇમલશનના ગુણદોષ સમજી પોતાને ફાવે તે, પણ એક જ કંપનીની ફિલ્મ વાપરવી એ હિતાવહ છે.

આ માસનું પરિણામ

ચાલુ માસની હરીફાઈમાં આવેલો સંગ્રહ નિરાશાજનક છે. છતાં 'કુમાર'ના વાચકોને આ વિભાગમાં રસ હોવાથી અને તે અંગ ચાલુ રહે એ હેતુથી પરિણામ નીચે મુજબ આપીએ છીએ: પહેલા અને ત્રીજા ઇનામને લાયક ફોટો-ચિત્રો નથી. બીજું ઇનામ: 'બીધેલું'—ભાઈ કસ્તુર શાહ. (અમદાવાદ); નોંધપાત્ર: (૧) અમારો મોતીઓ' ભાઇ હિંમતરામ મહેતા (કરાચી); (૨) 'ગોદોહન' ભાઇ અશોક હર્ષ (અમદાવાદ).

નવાં પુસ્તકો

બુધાકાકા: લેખક-રમણલાલ પી. સોની, **ભૂતેરગલ્પ**: લેખક-મોંઘીબેન, **ગધેડાનાં પરાક્રમો**: લેખક-ગિજુભાઇ, **આપણી લોકકથાઓ**: લેખક—કમળાબેન, **ટેકરીની વનસ્પતિ**: લેખક ગિજુભાઇ, **છ મૂર્ખાઓ**: લેખક-મોંઘીબેન, **ટારઝન**: લેખક-શંકર શાહ, **ગિરીશભાઇની વાર્તાઓ**: લેખક-ગિરીશભાઈ, **ઋતુના રંગો**: લેખક-ગિજુભાઇ, **તારા અને ગ્રહો**: લેખક-મગનભાઇ પટેલ, કીમત દરેકની પાંચ આના; **કૈકેયી મંદોદરી**: લેખક-નાનાભાઇ, ૦-૪-૦; **ખજાનાની શોધમાં**: અનુવાદક- મૂળશંકર મો. ભટ્ટ, ૦-૧૨-૦, બધાંનું પ્રકાશન સ્થાન- શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર; **વાચન પ્રવેશ પોથી** (પહેલી અને બીજી): રચનાર-રતિલાલ રા. અધ્વર્યું, નાગોરીશાળા રતનપોળ અમદાવાદ, દરેકની ૦-૧-૬; **સુબોધ પુષ્પ વાટિકા**: અનુ- ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન, પ્રકાશક-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ભદ્ર અમદાવાદ, ૦-૪-૦; **ચિડિયાઘર**: લેખક- પં. હરિશંકર શર્મા, સિવિલ લાઇન્સ આગ્રા, ૧-૦-૦; **કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો**: લેખક-પ્રકાશક— કરીમ મહમદ માસ્તર જૂનાગઢ, ૨-૦-૦; **પ્રિયા આગમન** લેખક-કોલક, પ્રકાશક—સી જમનાદાસની કંપની મુંબાઇ, ૦-૨-૦; **વિજ્ઞાન સૃષ્ટિ**: લેખક-પ્રકાશક—રેવાશંકર ઓધડભાઇ સેમપુરા, શિહોર, ૧-૦-૦; **ભારતી (પ્રથમ ક્લાસ)**: લેખક-વાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ, પ્રકાશક-નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ તથા મુંબાઇ, ૦-૪-૦; लिपिकला तथा लिपिकलाका परिशिष्ट: લેખક-સુલેખાચાર્ય પં. ગૌરીશંકર ભટ્ટ, પ્રકાશક-અક્ષરવિજ્ઞાન કાર્યાલય, મસવાનપુર કાનપુર, દરેકની ૦-૪-૦; **ગુજરાતનાં ભાંગતાં ગામડાંમાં**: પ્રકાશક—ગ્રામ સેવા સમિતિ બારડોલી; **સમરાંગણની સુંદરી અથવા મોગલ સમ્રાટની હિંદુ ધર્મભગિની**: લેખક-પ્રકાશક—કમળાશંકર વિશ્વનાથ રાજગુરુ, રાજપીપળા, ૧-૮-૦; **ગુજરાતી સાહિત્ય, એનું મનન અને વિવેચન**: લેખક-પ્રકાશક— રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ, દાહોદ, ૨-૦-૦; **મારી જીવનકથા** (જવાહરલાલ નેહરુ): ગુજરાતીમાં ઉતારનાર-મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઈ, પ્રકાશક— નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૩-૦-૦; **યૌવન તરંગ**: લેખક-પ્રકાશક—મહાવીરપ્રસાદ શિવદત્તરાય દાધીચ, સાંતાક્રુઝ મુંબાઇ, ૦-૮-૦; **જાપાનની કેળવણી**: અનુવાદકર્તા—જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી બી. એ., પ્રકાશક-પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ વડોદરા, ૦-૮-૦; **જનપદ**: લેખક-મનુભાઇ જોધાણી, પ્રકાશક-ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ અમદાવાદ **કુતૂહલ**: લેખક-પદ્મકાન્ત ર. શાહ, પ્રકાશક-અશોક પ્રકાશન મંદિર સુરસાગર વડોદરા, ૦-૨-૦; **મુંબાઇ**: સંપાદક-પ્રકાશક—નાગરદાસ ઈ. પટેલ, મલાડ મુંબાઇ, ૦-૩-૦; **મનન અને મન્તવ્યો**: લેખક-પ્રકાશક—રતનલાલ વિ. ખાંડવાળા, વાડી ફળિયા ખાંડવાળાની શેરી સુરત, ૦-૮-૦; **સપ્તસરિતા** (ભારતીય સાહિત્ય પુસ્તકમાળા નાં. ૨): મૂળ લેખક-કાકા કાલેલકર, અનુવાદક-હૃષીકેશ શર્મા, પ્રકાશક —ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સસ્તા સાહિત્ય મંડળ દિલ્હી ૦-૪-૦; **પદાર્થ પ્રવેશિકા**: ૧-૪-૦, **પૂર્વ મીમાંસા-પ્રવેશિકા**: ૧-૮-૦, લેખક-પ્રકાશક—જયદત્ત શાસ્ત્રી, શારદા સદન, રાજપુર સિદ્ધપુર ઉ. ગુજરાત.

• શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન ફાગણ અંકના પૃ. ૧૫૬થી]

પંદરમો દિવસ : ચતુષ્પદી શબ્દો અને શબ્દસમૂહો

નિયમો

[૮૩] ચાર અથવા વધારે પદોના બનેલા જે શબ્દો બોલતી વખતે સ્વતંત્ર રીતે ઉચ્ચારાતાં બે ચરણોમાં વહેંચાઇ જતા હોય, તેનો પૂર્વાર્ધ લખી એ પૂર્વાર્ધના અંત્ય વ્યંજન વચ્ચે ઉત્તરાર્ધનો પહેલો વ્યંજન કાપ પાડીને લખાય છે; અને પછી એ ઉત્તરાર્ધનો બીનજરૂરી લાગતો ભાગ જતો કરાય છે.

[૮૪] ઉપર મુજબ લખતી વખતે કોઈ ચતુષ્પદી શબ્દના પહેલા ચરણને અંત્યાક્ષર લોપવાનો નિયમ ૮૧ લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે એ પાડવાનો કાપ પહેલા ચરણના લખાએલા અંત્ય વ્યંજનની વચ્ચે નહિ પણ છેડા તરફ પડે છે.

[૮૫] મિશ્ર ભાવો બતાવવા યોજાએલા સમાસો કે સંયુક્ત શબ્દોને, તેમ જ ઉલટા સુલટા બબ્બે શબ્દોના બનેલા દ્વિરુક્તિ બતાવતા શબ્દોને, ચતુષ્પદી શબ્દોના નિયમો ૮૩, ૮૪ લાગુ પડે છે.

[૮૬] કોઇ પણ શબ્દ ઉપરાઉપર એક કરતાં વધારે વખત બોલાય ત્યારે એ વધારાના દરેક ઉચ્ચાર વખતે તેની નીચે એક નાની આડી રેખા કરાય છે; અથવા વિકલ્પે એ શબ્દ કુલ જેટલી વખત બોલાયો હોય તેનો સંખ્યાંક તે શબ્દ પછી લખાય છે.

[૮૭] ઉપરના નિયમ મુજબ પુનરુક્તિ લખવા જતાં કોઈ શબ્દના પુનરુક્તિ વચ્ચે કોઇ પ્રત્યય કે બીજો કોઈ શબ્દ આવતો હોય તો એ શબ્દ કે પ્રત્યય પુનરુક્તિ માટેની રેખાને સ્થાને લખાય છે.

[૮૮] એક શબ્દનો અંત અને તેના પછી આવતા શબ્દની શરૂઆત એક જ વ્યંજનથી થતી હોય, ત્યારે એ પુનરાવર્તન પામતો વ્યંજન એક વખત જ લખી એ બંને શબ્દો જોડીને લખાય છે.

સૂચનાઓ

(૮૩) ચાર પદોના બનેલા શબ્દો જેવા કે 'અહોરાત્ર', 'રાજીનામું', 'બલિદાન', 'નુકસાન' વગેરે. વધારે પદોના બનેલા શબ્દો જેવા કે 'આગ્રહપૂર્વક', 'આવકારદાયક', વગેરે. સામાન્ય રીતે આવા બધા શબ્દો બોલતી વખતે બે ટૂકડે વહેંચાઇ જાય છે, જેમકે 'રાજી–નામું', 'આવકાર–દાયક' વગેરે. આવા શબ્દોનો પૂર્વાર્ધ લખવામાં અગાઉ આવી ગએલા યોગ્ય નિયમો કામમાં લેવાય. પણ તે બની શકે એટલો સંપૂર્ણ લખાય એ ઇષ્ટ છે. એ પૂર્વાર્ધને અંતે સ્વર આવતો હોય તો પણ પછીનો વ્યંજન તો એ સ્વર પહેલાંના વ્યંજન ઉપર જ કાપ પાડીને લખવો જોઇએ. ઉત્તરાર્ધનો કેટલો ભાગ લખવો એને માટે ખાસ નિયમ નથી. ઓછામાં ઓછું જેટલું લખવાથી એ ઉત્તરાર્ધ પૂર્વાર્ધના અનુપ્રાસે સમજી શકાય તેમ હોય એટલું લખવું.

(૮૪) ઉપરના નિયમમાં ઉત્તરાર્ધનો પહેલો વ્યંજન પૂર્વાર્ધના છેલ્લા વ્યંજન વચ્ચેથી કાપ પાડી લખવાનો છે. એટલે એ કાપ વચ્ચેને બદલે છેડા તરફ પડે ત્યારે એ કાપ પાડેલા વ્યંજન પછી પણ એકાદ વ્યંજન લોપાયાનું સૂચન કરે છે. એટલે બીજી રીતે આ સમજવા યત્ન કરીએ તો છેડા તરફનો

કાપ એમ સૂચવે કે એ કાપ એ વ્યંજનને માટે નહિ પણ તેના પછીના કોઇ માટે છે.

(૮૫) આ નિયમના કારણ રૂપે એટલું જાણવું બસ થશે કે લાંબા શબ્દોમાં જે તત્ત્વ છે તે ચતુષ્પદી શબ્દોમાં માત્ર અર્ધું જ વિકાસ પામેલું હોય છે. એટલે વસ્તુતઃ સંયુક્ત શબ્દો કે સમાસો એ ચતુષ્પદી શબ્દોની સંસ્કૃત આવૃત્તિ જ છે. આથી સ્વાભાવિક જ બંનેને એક સરખા નિયમો લાગુ પડે. છતાં સમાસો પૂરતી એક ખાસ કાળજી એટલી રાખવી પડશે કે પૂર્વાર્ધમાં આવતો એકનો એક શબ્દ બીજા જુદા જુદા શબ્દો સાથે આવી જુદા જુદા સમાસો બનાવતો હોય ત્યાં એ ઉત્તરાર્ધમાં આવતા શબ્દનો જરૂર પૂરતો ભાગ બરાબર લખાય. જેમકે 'વિચારસૃષ્ટિ', 'વિચારસરણી'; 'હિંદુસમાજ', 'હિંદુસંસાર', આવા વૈકલ્પિક સમાસોમાં ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વ્યંજન તેના સ્વર સહિત કે વધારે ભાગ સંજોગો મુજબ લખવાની જરૂર રહેશે.

(૮૬) શબ્દ ઉપરાઉપર બે કે ત્રણ વાર બોલાય ત્યાં સુધી એક કરતાં વધારાના એક અથવા બે ઉચ્ચાર માટે એકેક આડી રેખા નીચે કરવી સુગમ પડે છે. આ આડી રેખા 'ત' વ્યંજન કરતાં સહેજ નાની કરવી, જેથી વાંચતી વખતે ભૂલ ન થાય. પણ જ્યારે ચાર પાંચ વખત કોઈ શબ્દ પુનરાવર્તન પામતો હોય, ત્યારે એવી રેખાને બદલે 'કુલ' જેટલી વખત તે બોલાતો હોય તેનો અંક '૪', '૫' વગેરે મૂકવો વધુ સહેલો પડે છે.

(૮૭) અગાઉ આવી ગએલ નિયમ ૪૮માં કેટલાક પ્રત્યયો શબ્દના અંગથી જુદા અને તેની નીચે લખવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ પ્રત્યયો 'ત', 'ન', 'મ', 'ય', 'લ', 'વ', 'શ'માંનો કોઇ વ્યંજન આ નિયમની રીતે લખવાનો આવે ત્યારે અસ્પષ્ટતાનો ભય રહેશે. પણ ૪૮મા નિયમ મુજબ લખાતો પ્રત્યય દર્શાવતો વ્યંજન અને આ નિયમ મુજબ પુનરુક્તિ દર્શાવતો વચ્ચેનો વ્યંજન એ બે લખવાની રીતમાં એક મુખ્ય તફાવત છેઃ નિયમ ૪૮ મુજબ લખાતો પ્રત્યય એવી રીતે લખાય છે કે પ્રત્યયની શરૂઆત શબ્દનો અંત આવ્યો હોય તેની નજદીકથી થાય. એ નિયમનાં ઉદાહરણો જોતાં આ વાત બરાબર સમજાશે; ત્યારે આ નિયમની રીતે લખાતો વ્યંજન શબ્દ જ્યાંથી શરૂ થયો હોય તેની નીચેથી શરૂ કરી લખાય છે, એટલે કે એ ઉપરનો શબ્દ અને નીચેનો વ્યંજન એ બંનેના છેડા એક જ ઊભી લીટીમાં આવી રહે છે. આટલું ખ્યાલમાં રાખતાં પ્રત્યય અને 'પુનરુક્તિની ઓળખાણ સ્પષ્ટ થઇ જશે.

(૮૮) નિયમ ૮૧ મુજબ અંત્યાક્ષર લોપી શકાતો હોય તોપણ આ નિયમનીરીતે તે લખવાથી એ લોપવાની જરૂર નહિ રહે. ખ્યાલમાં રાખવું કે આવી રીતે જોડીને લખવાના બંને શબ્દો ઠીક ઠીક લાંબા હોય તો વધારે સારૂં. કેમકે ટૂંકા શબ્દોને આમ જોડીને લખતાં એવી રીતે લખેલું રૂપ કોઇ લાંબો શબ્દ હોવાનો ભ્રમ રહે. સંકેતોમાં આ નિયમનો પ્રયોગ કરવાની સલાહ ન આપી શકાય.

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૮૩: પૂર્વાર્ધ પર કાપ પાડી લખાતો ઉત્તરાર્ધનો આદ્ય વ્યંજન] અહોરાત્ર**, આગેવાન, ગૃહપતિ, ગોળીબાર, ચિત્રકળા, દરબાર, દરવાજો, દેહપાત, ધરપકડ, નુકસાન, બલિદાન, ભૂખમરો——મનોદશા, રસાયણ, રાજીનામું, સનાતની, હડતાળ, હરગીજ.

(૨) **[નિ. ૮૪: પૂર્વાર્ધના છેડા ઉપર કાપ] ન્યાય**ખાતું, ન્યાયાધીશ, ભૂતકાળ, લોકજીવન, લોકપ્રિય, લોકમત, લોકશાસન, લોકસમૂહ, વિકાસક્રમ, વિષયવાસના, સેવકમંડળ.

(૩) **[નિ. ૮૫: સંયુક્ત શબ્દો, સમાસો] અગ્રગણ્ય**, આગ્રહપૂર્વક, આત્મકથા, આત્મસંતોષ, આવકારદાયક, કન્યાવિક્રય, કોતરકામ, ક્ષણવાર, છાપખાના, જીવનચરિત્ર, જિંદગીભર, તત્ત્વજ્ઞાન——દૈવયોગ, દઢતાપૂર્વક, ધનવૈભવ, ધર્મપત્ની, ધર્મશાળા, ધર્મસંકટ, ધારાસભા, નુકસાનકારક, પાટનગર——પુનર્લગ્ન, પૂજ્યભાવ, પ્રજાસંઘ, પ્રયોગશાળા, પ્રવાસવર્ણન, પ્રાતઃસ્મરણીય, પ્રેક્ષકવર્ગ, ફળદ્રુપ, બેટીવહેવાર, ભાવનાશીલ——ભોગવિલાસ, માતૃભાષા, માનપત્ર, માનસશાસ્ત્ર, મુખચિત્ર, મુખપત્ર, મૂર્તિપૂજા, મોટરકાર, યંત્રશાસ્ત્ર, રણકારભર્યું, રાજપ્રકરણ, રાષ્ટ્રધ્વજ——રાષ્ટ્રવિધાયક, રાષ્ટ્રસંઘ, રદ્દીચુસ્ત, લાગણીપ્રધાન, લાગણીવશ, વખાણવાલાયક, વર્તમાનપત્ર, વસીઅતનામું, વિચારશીલ, વિચારસૃષ્ટિ,

વિદ્વતાપૂર્ણ——વિશ્વયુદ્ધ, વિસ્તારપૂર્વક, શબ્દજાળ, શહેરસુધરાઈ, શિષ્યવૃત્તિ, શૌર્યકથા, સમજપૂર્વક, સમાજકલ્યાણ, સમાજવાદ——સમાજવ્યવસ્થા, સંગ્રહસ્થાન, સંભાળપૂર્વક, સુવર્ણચંદ્રક, સેવાભાવી, સ્પષ્ટપણે, સ્મરણ શક્તિ, હાઇકોર્ટ, હાનિકર્તા, હિંદુસમાજ, હિંદુસંસાર, હુન્નરકળા, હૃદયસ્પર્શી.

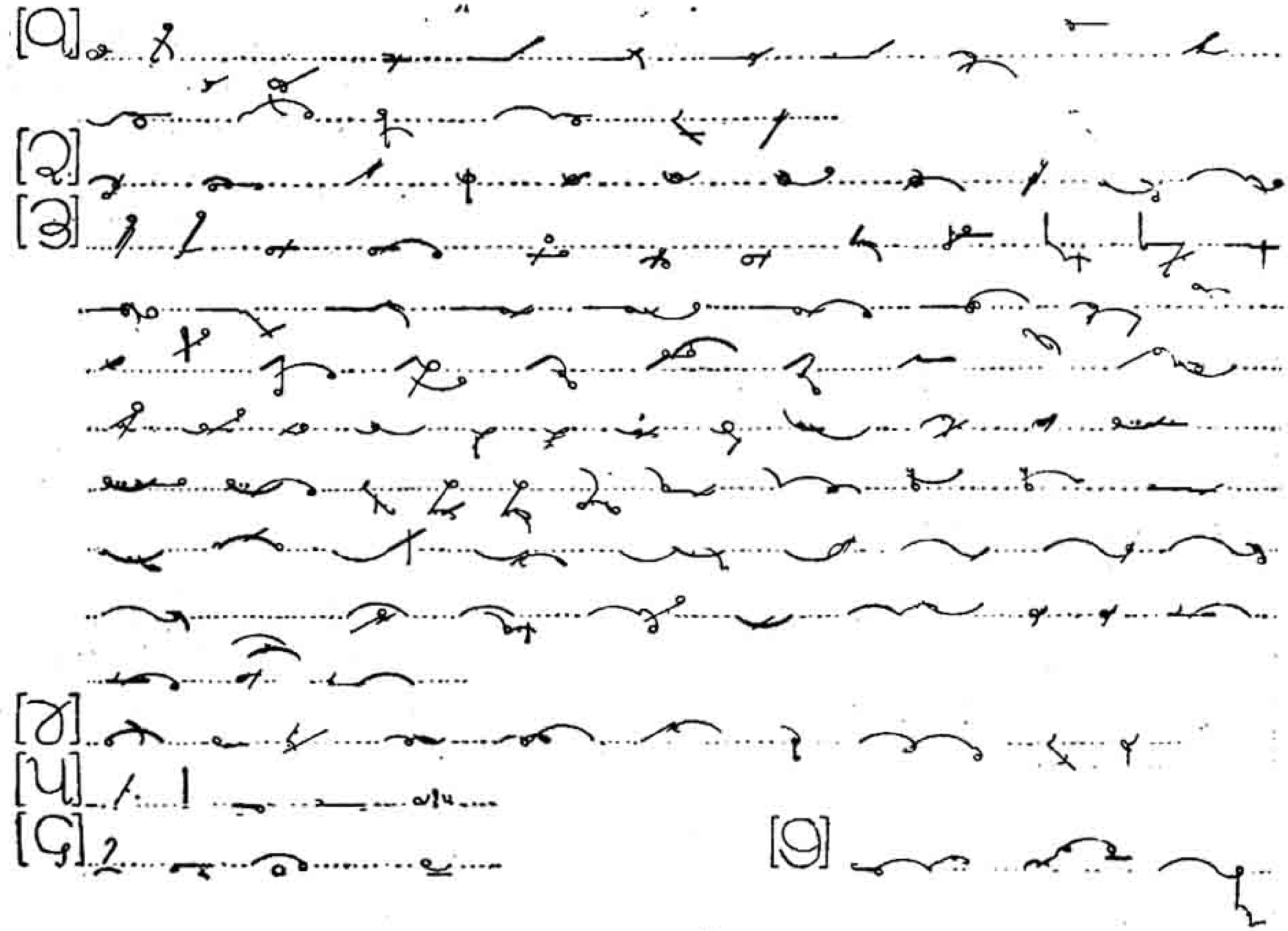
(૪) **[નિ. ૮૫ ચાલુ: દ્વિરુક્તિ]** અસ્તવ્યસ્ત, આગતેમ, ખળભળાટ, નાનુંમોટું, નાનુંસુનું, ભેળસેળ, વાતચીત, સહીસલામત, હડહડતું, હીલચાલ,

(૫) **[નિ. ૮૬: પુનરુક્તિ]** ઘણુંઘણું, જ્યાંજ્યાં, ત્યારેત્યારે, વિધવિધ, હા! હા! હા! હા! હા!

(૬) **[નિ. ૮૭: પુનરુક્તિ વચ્ચેના પ્રત્યયો વગેરે]** એકનું એક, વાદવિવાદ, સાથોસાથ...આમતેમ.

(૭) **[નિ. ૮૮: બે શબ્દો વચ્ચે એક સામાન્ય વ્યંજન]** ઇતિહાસસરખી, રેફરન્સ સાહિત્ય, સમાજજીવન.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

નવાં પુસ્તકો

સચિત્ર કાવ્ય સરિતા: લેખક–પ્રકાશક–મહાસુખભાઇ ચુનીલાલ, વીસનગર, ૪–૦–૦; **મેઘદૂત** (ભાષાન્તર): કર્તા અને પ્રકાશક–ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, ગુંદાવાડી રાજકોટ, ૧-૪-૦; **જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ:** સંપાદક, મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ; પ્રકાશક–જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ તરફથી મગનલાલ મૂળચંદ શાહ, માનદ તંત્રી, ગોડીજી નવી બિલ્ડીંગ પાયધુની મુંબાઈ ૩, ૨–૮–૦; **પુણ્યકન્થા:** લેખક–ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ, પ્રકાશક–નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ભદ્ર અમદાવાદ, ૧–૧૨–૦; **શરદચંદ્ર** (દશ્ય ત્રિઅંકી નાટક) લેખક–પ્રકાશક–હિંમતલાલ ન. શુકલ, શાન્તીનાથના પાડાની પોળ, બારી પાસે ઘર નં ૧૦૧ ધીકાંટા અમદાવાદ, ૦–૧૦–૦; **જીવન અને સાહિત્ય:** લેખક–રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઇ એમ. એ, ૨–૮–૦ તથા **સુવર્ણ રજ:** સંગ્રાહિકા–શ્રીમતી બાળા મજમુદાર ૩–૦–૦; બંનેના પ્રકાશક–આર. આર. શેઠની કું. કેશવબાગ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ ૨.

એક અભ્યાસી ને અનુભવીની કલમે લખાતી જળજંગલની જીવસૃષ્ટિની પરિચયમાળા

વન વગડાનાં વાસી

શિયાળ

'ના હું તો ગાઇશ'.[1]

—ભલે, ગાઓ ગર્દભરાજ, ગાવાનો તમને પૂરેપૂરો હક્ક છે. અજવાળી ઝોકા જેવી રાત. શાંત વાતાવરણ. નિર્જન એકાન્ત સ્થાન. સાથે સંગીતનો વેત્તા પ્રિય વયસ્ય. આ બધું હોય ત્યાં કોઇને પણ ગાવાનું મન થઇ આવે. પણ મહાપુરુષ, તમે શેરડીનું ખેતર કાં શોધ્યું? સ્વભાવે વનસ્પતિભક્ષક છો, એટલે મારનું જોખમ વહોરીને પણ વાડ ભાંગી નાખી ચરવા કાજે તમે તો ખેતરમાં પેસો. પણ તમારા ભેગો શિયાળને શીદ ખેંચ્યો? એના મુઠ્ઠીભર દેહને તો ડફણાં ખાધે પાલવે નહિ. તેમ તમારી સોબત પણ એવી—માફ કરજો—આકર્ષક નથી કે જીવનું જોખમ હોય ત્યાં યે એ છોડવી ન ગમે. ત્યારે શેરડીના સ્વાદથી લલચાઇને તો એણે તમારો અકારો સાથ નથી શોધ્યોને? પણ શિયાળ શેરડી ખાય? કે પછી પાઠ લખનાર ભૂલ્યો?

શિયાળ છે તો સ્વભાવે જ માંસાહારી: કુણું, જરઠ, તાજું, કોહેલું—ગમે તેવું માંસ પણ એમને ખપે છે. લાગ મળે તો કુરકુરીઆં, લવારાં કે મરઘાં-પીલાં પણ ઝડપી લે. વખતે ખેતરમાં ઝાડે ટાંગેલાં ખોયાંમાંથી નાનાં છોકરાં પણ ઉપાડી જાય. અમારા ગામના મસાણમાં દાટેલાં છોકરાંનાં મુડદાં ખોદી કાઢીને ખાતાં તો મેં એમને અનેક વખત જોયાં છે. છેવટે ઘો, કાચંડા અને જીવાત ખાઇને પણ ચલાવી લે. પણ ભૂખ્યા રહેવું એમને ન પાલવે. એટલે એમાંનું કંઇ યે ન મળે તો એ ગામ ફરતા ઉકરડામાંથી છાણ પણ વીણી ખાય. એમને અભાવે વનસ્પતિભક્ષક બનતાં પણ એમને વાર નથી લાગતી. ફળનાં એ ભારે શોખીન.[2] એમાં યે બોર તો એમને ખૂબ ભાવે. પાટણના પડખે સહસ્રલિંગ તળાવની પાળે પથરાએલી વાડીઓમાં અમે બોર ખાવા ભટકતા ત્યારે જમીન સાથે ઘસડાતી બોરડીઓ પરનાં મીઠાંમીઠાં પાકાં ઍંગોલા જેવાં વડબોર ચોરી ખાનારાં શિયાળની વાતો અમને વાડીવાળા વાઘરીઓ કરતા. શેરડી દેખીને પણ એમની દાઢ સળકે છે. પણ અમારા ઉત્તર ગુજરાતમાં તો શેરડી ક્યાંથી ભાળે? એટલે કુણી જારનાં મીઠાં ડાંડાં ચૂસીને એ ચલાવી લે છે.

આવા ઉભયભોજી સ્વભાવને લીધે, શિયાળ[3] એના વર્ગનાં[4] અન્ય પ્રાણીઓ (વરૂ[5] અને લોંકડી[6]) થી જુદું પડે છે. આ બંને અને કૂતરાં એનાં સગોત્રાં. કૂતરાંનો તો વંશ જ શિયાળ અને વરૂમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એવી જે માન્યતા પ્રચલિત છે, એ એના કૂતરાં સાથેના અત્યંત સામ્યને લીધે જ.

ગામનાં અન્ય પશુઓ પાસે જે સ્થાન કૂતરાનું છે, તેવું જ આરણ્ય પશુઓમાં નિકૃષ્ટ સ્થાન શિયાળનું છે. બંને તિરસ્કૃત, હડધૂત, અવમાનિત. છતાં બંનેની ઉપયુક્તતા, આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. બંને[7] રહ્યાં

---

૧ સરકારી વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીના તેરમા પાઠનું પરીક્ષા માટે રટણ કરતા વિદ્યાર્થીને આભારી લેખ.

૨ 'ખાટી દ્રાક્ષ'ની વાતમાં શિયાળનો ફળનો શૉખ પ્રતિબિમ્બિત છે.

૩ અંગ્રેજી નામ Jackal; પારિભાષિક સંજ્ઞા Canis aureus

૪ Canidae

૫ Wolf ૬ Fox આ બંને પ્રાણી કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં અનેક સ્થળે નજરે પડે છે. ઉ. ગુજરાતમાં પાલણપુર તરફ સંભળાય છે, પણ મારા જોવામાં નથી આવ્યા.

૭ કૂતરા પેઠે શિયાળને પણ હડકવા લાગે છે.

કુદરતનાં ભંગી: અવશેષ ખાનારાં. બંનેને મનુષ્યનો સહવાસ ખૂબ ગમે છે. માત્ર કૂતરાં ગામમાં રહેનારાં: ત્યારે શિયાળનો વસવાટ મુખ્યત્વે ગામના ઉકરડામાં કે સીમાડે; લાગ ફાવે તો ગામમાં યે પેસી જાય. છતાં બંનેના સ્વભાવ જુદા. કૂતરાં માયાળુ, હિંમતવાળાં. શિયાળ બીકણ, નરમ, શરમાળ. સંતાતાં છૂપાતાં ફરે છે. વખતે સપડાય તો મુડદાં જેવાં નિશ્ચલ થઇને ઢોંગ કરી જમીન પર પડી રહે છે. આહારોપાદાનની વાત બાદ કરીએ તો બીજી રીતે નિરુપદ્રવી, નિર્દોષ; વરુ અગર ચિત્તા કે ના'ર જેવો રંજાડ ન કરે. છતાં એમનાં દુર્ભાગ્યે સૃષ્ટિના આરંભકાળથી એમની ગણના ધૂર્ત, ખલ અને પરોપજીવી તરીકે થતી આવી છે. પ્રકૃતિને ખોળે પડેલો કહેવાતો કચરો એના ગજા પ્રમાણે સાફ કરવામાં સદૈવ તત્પર છતાં, આ નિર્દોષ ભંગીને દંતકથામાં ચીતરાય એટલા કાળા રંગે ચીતર્યો છે. આહારની આશાએ, કંઇક ટૂકડો મળશે એવી લાલચે એ વાઘ સિંહ જેવા હિંસ્રતમ પશુઓ પાછળ ભમે. વાઘ વગેરેને તો એની પડી યે ન હોય. એમાં પણ ચિત્તા તો એમના જન્મના વેરી: કેટલાંયે શિયાળ ચિત્તાના પેટમાં પડી ચૂકયાં હશે. છતાં કહેવાય એમ કે વાઘ સિંહનો શિકાર શોધી લાવનારાં જ એ અનુચર. આ થોડો અન્યાય છે?

શિયાળનો જેને નિકટનો પરિચય છે, તેને આમાં અતિશયોક્તિ નહિ લાગે. એનો દેખાવ કદરૂપો નથી તેમ એનો ભૂખરો રંગ, સોનેરી ઝાંયવાળા વાળ, ગુચ્છાવાળી પૂછડી, લાંબુ મોં, ટૂંકા કાન—ખાસ આકર્ષક પણ નથી. નિકૃષ્ટ આહારને લીધે, ગીધ પેઠે એના શરીરમાંથી અત્યંત ઉત્કટ, અસહ્ય દુર્ગંધ પણ નીકળે છે. છતાં એટલા પરથી એના અન્ય સદ્ગુણો ઢંકાઇ જવા ન જોઇએ, એમ હું માનું છું.

પૂર્વગ્રહરહિત શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં લાગશે કે આમાં નથી દોષ એનાં રૂપરંગનો કે નથી એના આહારવિહારનો. એની અવનત દશાનું ખરૂં કારણ તો એનો વિચિત્ર 'સ્વર'–બોલી છે. ભયાનક આર્ત સ્વરે થતો એનો ચિત્કાર ગમે તેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ કે જડ હૃદયને પણ કકળાવી મૂકે છે. એક બોલે; એનું સાંભળી બીજું, બીજાનું ત્રીજું—એમ એક પછી એક બોલતાં જાય, દિશાઓ ગજાવતાં જાય; એક દિશામાંથી આવતો, આપણી પાસે થઇને અન્ય દિશામાં આઘે લય પામી જતો એમનો આ ચિત્કાર, સંધ્યાકાળે કે બ્રાહ્મમુહૂર્તે, ભારતવર્ષના એક ખૂણેથી નીકળી બીજા ખૂણે, રામેશ્વરથી ગંગોત્રી અને દ્વારકાથી જગન્નાથ, દરરોજ પથરાઇ જતો, ભારતવર્ષનું હૃદય ભેદી આરપાર નીકળી જતો, આપણે કલ્પનાબળે સાંભળીએ છીએ.

એમની આ પ્રકારની પરુષ વાણીનો ગેરલાભ લીધો સહૃદય છતાં સૌન્દર્યપૂજક કવિઓએ અને માત્ર અગમ્યમાં જ શ્રદ્ધાવાળા શાકુનિકોએ. ધૂર્ત, શઠ, ડરપોક, ખૂની વગેરે વિશેષણો આપીને સંતોષ ન થયો એટલે કવિઓએ એને વધારામાં ચીતર્યો જ્વાલામુખી: उल्कामुख! કહે છે કે મધ્યરાત્રિએ શિકારની શોધમાં ફરતી શિયાળ 'વાસે' ત્યારે એના મોંમાંથી અંગારા ખરે છે! પછી તો કલ્પનાની પરંપરા ચાલી. કોઇએ કહ્યું કે આવી सज्वाला શિયાળ તો દેશનો નાશ જ કરનારી છે. બીજાએ તર્ક દોડાવ્યો કે 'ના ભાઇ, એના મોંની ઝાળ–ઉલ્કાના અજવાળે તો એ માંસ શોધી શકે છે:૮ એ તો એના આહારોપાદનનું આવશ્યક સાધન.' આવા ભીષણ આરોપથી કકળી ઊઠેલા અન્ય સહૃદયે ખુલાસો કર્યો કે: તમે બંને વાત વધારીને કહો છો. વાસ્તવિક રીતે તો આમાં નવાઇ જેવું કશું જ નથી. સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે પેઠે એના મોંની લાળને લીધે નીકળતી 'જ્વાળા' પણ શિયાળનો સ્વાભાવિક અલંકાર જ છે; એમાં કશી ભયંકરતા નથી.

કવિઓની આ કલ્પના જેવી જ એક માન્યતા આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં પ્રવર્તે છે. મને યાદ છે તે પ્રમાણે આવી સજ્વાલા શિયાળ 'ફાઉડી'૯ નામે ઓળખાય છે. પણ આવી 'જ્વાલા' જોઇ હોય એવી કોઈ વ્યક્તિ મારા જાણવામાં નથી, તેમ આવો આવિષ્કાર થવાની શક્યતા પણ નથી.

શિયાળ ડાબી ઊતરે તો આ થાય અને સામી બોલે તો પેલું થાય. 'યાહિ યાહિ યાહિ' બોલ નાખે તો અગ્નિભય, 'ટા ટા ટા ટા' સ્વરથી મરણની આગાહી, 'ધિગ્ ધિગ્' નાદે અનિષ્ટ સૂચન—વગેરે અનેક કલ્પના-

---

૮ રઘુ. ૧૬. नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ।

૯ કેટલેક સ્થળે ચીબરીને પણ 'ફાઉડી' કહે છે

માં શાકુનિકોને રાચતા છોડીને આપણે શિયાળના એક અવશિષ્ટ અને વિશિષ્ટ સ્વરનો પરિચય કરીએ. એ સ્વર તે 'ફીઆઉ' 'ફીઆઉ'.[10] જ્યારે જ્યારે વાઘ કે ચિત્તો નિકટમાં હોય ત્યારે જ શિયાળ આમ બોલે છે એવી એક માન્યતા છે, પણ અન્ય અનુભવીઓના મતે તો આ સ્વરને અને વાઘ ચિત્તાના સામીપ્યને કશો જ અનિવાર્ય સંબંધ નથી. માત્ર એટલું જ સાચું કે એ ખૂબ ડરનું માર્યું જ આમ 'ફીઆઉ' 'ફીઆઉ' કરે છે. પછી તે વાઘની બીક હોય કે કૂતરાની.

ગમે તે હોય પણ શિયાળના દીર્ઘ સ્વરે થતા ચિત્કારની પાસે ઝરખના વિકટ હાસ્યની ભયંકરતા પણ દબાઇ જાય છે. એના કંઠમાં નૈસર્ગિક કટુતા નથી. છતાં અનેકવાર ઉચ્ચારાતા સ્વરોની પરંપરામાંથી નીપજતો કડવો વિલાપધ્વનિ સાંભળતાં, પ્રકૃતિને ખોળે થતા સંહારના પડઘા સાંભળતા હોઇએ, એમ આપણું હૃદય વીંધાઈ જાય છે.

જે એના રૂપરંગમાં નથી, જે એના આચરણમાં પણ અલ્પતમ અંશે છે, એવી દારૂણતા શિયાળના સ્વરમાં મૂકવામાં પ્રકૃતિએ શી લહાણ લીધી હશે, એતો કોણ કહી શકે. પણ એથી આ અત્યંત ઉપકારક પણ ભંગીકર્મને યોગે હડધૂત બનેલા ગરીબ પ્રાણીના અવમાનમાં ઉમેરો થયો છે એટલું તો ચોક્કસ. પ્રકૃતિની ક્રૂર ઉપહાસવૃત્તિની કેટલી નિરંકુશતા. શો ઘોર અન્યાય.

---

10 વખતે 'ફાઉડી' નામ આ સ્વર પરથી પણ પડયું હોય; સંસ્કૃતમાં શિયાળનાં फेरुः फरेरुः વગેરે નામોનું મૂળ પણ આ સ્વરમાં જ હોય.

પોતે અભણ હોવાથી કોઇ વિદ્યાર્થી પાસેથી એક માણસે કાગળ લખાવ્યો. પણ એ લખાઇ રહ્યો કે તરત એણે એ વાંચ્યા વગર તાબડતોબ પોતાને સોંપી દેવાનું એ વિદ્યાર્થીને કહ્યું ને એ પ્રમાણે કાગળ તેની પાસેથી લઈ લીધો. પછીથી ઘનુ ડોશીએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં એણે જણાવ્યું, 'અરે, એ તો મારો ખાનગી કાગળ હતો.

—નવરંગ

વરસાદનું બહુ સખત તોફાન નીકળતાં લૉજમાં સૂતેલા બે મુસાફરોમાંનો એક બોલ્યો, 'આપણી લૉજનું મકાન પડુંપડું થઇ રહ્યું છે.'

'તેમાં આપણે શું? લૉજવાળાને આપણે ભાડું આપવા બંધાએલા છીએ; મદદ આપવા નહિ!' કહેતાં બીજા મુસાફરે ગોદડું માથે ઓઢી લીધું.

જીવનનું પરોઢ

(અનુસંધાન પાન ૨૨૪થી)

દોઢ વરસ પહેલાં જે સ્ટીમરમાં અમે આવ્યા હતા એ જ જર્મન લાઇનની લાલપીળા ચટાપટાવાળાં ભૂંગળાંની સોમાલી સ્ટીમરમાં જ અમે બેઠા એટલે મને ખૂબ મજા પડી. જૂના ખલાસી, સારંગ, દાક્તર એ બધાની ફરી ઓળખાણ કરવા લાગ્યો. એન્જિન, ડાઇનીંગ રૂમ, બરફ સોડા રાખવાની જગ્યા, ક્રેઇનો એટલે કે માલ ઊંચકી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મૂકવાનાં યંત્રો, પગ પડતાં દઝાડી દે એવા અને ઠંડી મજાની લાગતી પાઇપો બધું હું જોઇ વળ્યો. સોમાલી સ્ટીમર નાની હોવાથી એમાં ઓરડીઓ પણ નાની હતી અને બે પથારીથી વધુ પથારીવાળી બીજા વર્ગની એકે ઓરડી ન હોવાથી આ વખતે પહેલા વર્ગની એક મોટી ઓરડી અમારે માટે નિયત થઇ હતી. એ ઓરડી પણ મેં ઝીણવટથી તપાસી.

સ્ટીમરોમાં પાંચથી સાત માળ હોય છે. ત્રણ માળ તો પાણીની નીચે રહે છે. નીચેના માળમાં માલ ભરવાનાં ભંડકિયાં હોય છે. એના ભંડકિયામાં ચોખ્ખી હવા જાય તે સારૂ ઉપલા તુતક ઉપરથી હવા ભરી જનારૂં એક જાડું ભૂંગળું અમારી એ ઓરડીના એક ખૂણામાંથી પસાર થતું હતું એ મને જરાયે ગમ્યું નહિ. મેં પ્રયત્ન તો કર્યો પણ એ જાડું પોપા જેવું ભૂંગળું કોઈ રીતે દૂર કરી શકાય એવો રસ્તો મને જડ્યો નહિ. આવતી વખતે જે બે ઓરડી અમે વાપરતા એ પણ હું તપાસી આવ્યો, પણ ફર્સ્ટ કલાસમાંનો મોટો અરીસો, સરસ ચિત્રો, પાણીના નળ વગેરે એમાં ન દેખ્યું એટલે છેવટે અમારી જ ઓરડી સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ નક્કી કર્યું અને બીજાં અવલોકનો કરવા માંડ્યો. ત્યાં વખત થયો ને સ્ટીમરનું ભૂંગળું વાગ્યું. હું ઉપલા તુતક પર ગયો અને મારા ભાઇ તથા બીજા, કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ પાસેથી વિદાય લેતા હતા તેમાં ભળ્યો. થોડીવારે બીજું ભૂંગળું વાગ્યું અને મુસાફરીએ ન આવનારા લોકો સ્ટીમર પરથી ટપોટપ નીચે ઊતરી ગયા. સ્ટીમર પર ચડવાને માંડેલી સીડીઓ પણ ઊપાડી લેવામાં આવી અને સ્ટીમરને બીજાં બંધનોમાંથી મુકત કરવાની શરૂઆત થઇ, જેથી ત્રીજું ભૂંગળું વાગતાંની સાથે સ્ટીમર ચાલી નીકળે.

(ચાલુ)

પ્રભુદાસ ગાંધી

જેમાં લોકસમૂહમાંથી મળેલા જેવાતેવા જ્ઞાન પરથી ભણીગણીને પંડિત થવાની મહત્ત્વા અને ભાવનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ ને ગીરનાર રખડી, વાસ્તવિક જગતના કઠોર પરિચય

સંયોગો મનુષ્યને ઘડે છે. પ્રકૃતિ સંયોગોમાં ધકેલી દે છે. વિવેકબુદ્ધિવાળો માણસ એ સંયોગોને અનુકૂળ બની, નિર્મિત જીવન સુખી બનાવી, મુક્તિ-માર્ગગામી બને છે. વિવેકશૂન્ય જીવ એ સંયોગોને પોતે પ્રાપ્ત કરેલો સુખ કે દુઃખનો પ્રસંગ ગણે છે. સુખી સંયોગનો એ દુરુપયોગ કરે છે; દુઃખી સંયોગમાંથી બચવા અનેક પ્રકારનાં નવાં કર્મો રચીને જીવનને કર્મજાળમાં બાંધી દે છે.

દસ કે અગિયાર વરસની મારી ઉમરે પિતાજીનો દેહાંત થયો. ગામડાનું બ્રાહ્મણ કુટુંબ આફતમાં આવી પડ્યું. મારા મોટાભાઈ નિર્વાહ-વાહક બન્યા. કાચી વયે ચિંતાનો બોજો લઈ અમદાવાદ રળવા ગયા. હું ઘેર બા પાસે એકલો રહ્યો. ગામમાં નિશાળ નહિ. દોઢેક માઈલ દૂર બીજે ગામ ભણવા જતો. બીજી ચોપડી પૂરી કરીને ત્રીજીમાં ગયો. એ વખતે શાળાના શિક્ષકની બદલી થઈ. બીજા મહેતાજી બે ચાર મહિના સુધી આવ્યા જ નહિ. શાળા બંધ રહી.

મારે તો મોજ થઈ ગઈ. આખો દિવસ ભટકયા કરું. ગામના પાદરે નદીમાં નહાવાની લહેર. નહાતાં થાકું એટલે ઝાડ ઉપર ચડું-ઊતરું. આ જ કાર્યક્રમમાં દિવસ પૂરો થતો. બીચારી બા ખોળાખોળીને થાકે પણ જડું નહિ. બપોરે ભૂખ લાગે ત્યારે અને સાંજે અંધારું થાય ત્યારે જ ઘેર જાઉં.

ઘણી વાર ઝાડની ટોચે ચડીને કે ધારના પત્થર ઉપર બેસીને વિચાર્યા કરું, કે આમ સીધા ને સીધા ચાલ્યા જઈએ તો ધરતીનો છેડો આવે કે નહિ? દરિયાને સામે કાંઠે કેવો દેશ હશે?

ગામમાં એક લુહાર નવો આવ્યો. એણે તો આખા ગામના છોકરાઓ મોહી લીધા. રાત થાય કે છોકરાઓનું ટોળું જામે. લુહાર વાર્તા માંડે. બે ત્રણ દિવસે એક વાર્તા પૂરી કરે. મને તો એવો રસ પડ્યો કે સૌ પ્રથમ જઈ પહોંચું.

વાર્તાઓ મુખ્યત્વે રાજકુંવરની કે રાજાની, વાણિયાની, વણઝારા અને જાદુગરની કહેવાતી. રાજાની વાતમાં અણમાનીતી રાણીનો કુંવર તો આવે જ. જાતમહેનતથી અને બુદ્ધિબળથી સફળમનોરથ બને. વાણિયાને બેચાર દીકરા હોય જ. તેમાં એકાદ બુદ્ધિમાન છોકરો આપબળે સંપત્તિ મેળવે. વણઝારો અક્કલમંદીથી રાજાને ય હરાવે. જાદુગર કોઈને મારી નાખે. એ મૃત-વ્યક્તિનો પુત્ર મોટો થઈને દેશપરદેશ ભટકે. શક્તિશાળી બનીને જાદુગરને મારે.

કુંવર હોય ત્યાં કુંવરી હોય જ. વણઝારાને રૂપવંતી દીકરી ન હોય તે બને જ નહિ. પણ એ બધા મિશ્રણમાંથી હું તો આપકર્મી અને બહાદૂરી બતાવનાર પાત્રો ઉપર ફિદા થઈ જતો. રાત્રે સૂતી વેળા ઊંઘ આવતાં સુધી એકાદ આપકર્મી પાત્ર બનીને આમ કરું–તેમ કરુંની સૃષ્ટિ રચતો.

ઘરમાં પિતાજીનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ઢગ પડ્યો હતો. એ સામે જોઈને વિચાર્યા કરું, કે હું યે દૂર દેશ ચાલ્યો જાઉં. ખૂબ ભણુંગણું અને મોટો પંડિત થઈને ઘેર આવું. પેલી વાર્તાનાં પાત્રો આંખ સામે નાચી ઊઠે.

મારા સ્વાનુભવમાંથી ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યો છું કે વાર્તા એ આગગાડીના પાટા સમી છે. બાળકોની વૃત્તિઓ એ પાટાઓ ઉપર દોડી જાય છે. માબાપો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ ધારે તો બાળકોને યથાનિશ્ચય કેળવી શકે. શિક્ષણસંસ્થાઓનો આધાર રાખી ન શકાય. પણ માબાપોએ તો બાળકોની અવશ્ય કાળજી લેવી જોઈએ. બાળક વાંચતું થાય કે તરતજ એના હાથમાં યોગ્ય વાર્તાસાહિત્ય મૂકી દેવું. એની પસંદગી કરવાનું કામ જરા અઘરૂં છે. કેવી વાર્તા કેવો પ્રભાવ પાડશે એ જોવું જોઈએ. બાળકો માટે લખાય તે બધું બાળકોને વાંચવા જેવું નથી હોતું. બાળકો માટે વાર્તા લખવી એ અઘરામાં અઘરૂં કામ છે. સારા ગણાતા લેખકો પણ તેમાં સફળ ન થઈ શકે.

મારા બાળજીવનમાં વાર્તા દ્વારા પડેલો પ્રભાવ હજી મને સાંભરે છે.

મેં નિર્ણય કરી લીધો, કે ઘેરથી ચાલ્યા જવું. કોઈ મોટા શહેરમાં જવું. ગમેતેમ કરીને નિર્વાહ કરતાં અભ્યાસ કરવો.

બાને કહ્યું. એ તો માને જ કેમ? અજાણ્યા સ્થાનમાં, અજાણ્યા લોકોમાં આપણું કોણ? આ એનો વિરોધ હતો. છેવટે દીકરો ભણીગણીને આવશે તો

મારી સફર [૩]

કાંક્ષાને વશ થઇ હું દોરી લોટો લઇ નીકળી પડું છું પછી પાછો મારી બાની વત્સલ હૂંફ મેળવું છું એ

સુખી થશે એ હિતદૃષ્ટિએ બાએ જવાની રજા આપી. મેં ભોળી બાને સમજાવ્યું, કે શહેરોમાં તો મોટા-મોટા શેઠિયા ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મદદ કરે.

હું એક પોટલીમાં બે કપડાં અને લોટો બાંધી તૈયાર થયો. બાએ મારા હાથમાં બે રૂપિયા ખર્ચીના આપ્યા. ચાલી નીકળ્યો. ઝાંપા સુધી બા વળાવવા આવ્યાં. 'સાચવજે બેટા!' કહ્યું અને મેં સામે જોયું: બાની આંખમાંથી આંસુનાં બુંદ ટપકતાં જોયાં: માતાના વાત્સલ્યનાં એ પ્રતીક હતાં. માતૃહૃદયના એકેક ધબકારા સાથે અથાગ વાત્સલ્ય વહેતું કોણ માપી શકે!

બા પાછાં વળ્યાં. હું રસ્તે પડ્યો. ક્યાં જવું; શું કરવું એ કંઈ વિચાર્યું નહોતું. ક્યાંક જવું એ જ એક વિચાર. મારી ભૂગોળ એકદમ સરળ હતી. આકાશને એક છેડેથી ધરતી શરૂ થાય. છેડો આવે ત્યાંથી પાણી આવે તે આકાશના બીજા છેડા સુધી. આકાશ ઉપર ભગવાનનું સ્વર્ગ અને નીચે પાતાળ દેશ. દેશ આખામાં ગુજરાતી સિવાય બીજી ભાષા કે બીજા લોકો હોય કે કેમ, એ ખબર જ નહોતી. હા, એક ખબર હતી, કે બાવાની અને બ્રાહ્મણોને ભણવાની સંસ્કૃત ભાષા જુદી. આપણા લોકસમૂહમાંથી મળેલું આ જ્ઞાન.

ચૌદ માઇલ દૂર એક સ્ટેશનનું નામ યાદ હતું. ત્યાંથી લાઠી જવાય એમ પણ સાંભળી ગએલો. બસ, લાઠી જવું અને અક્કલ હોંશિયારીથી ભણવું એમ ઠરાવ્યું. તોફાન કરતા ત્યારે ગામની, પાડોશની કે ઘરની સ્ત્રીઓ 'લાઠીની શૂળી'એ ચડાવતી. એ લાઠી સ્મરણમાંથી હટે કે?

સ્ટેશનને રસ્તે ચાલવા માંડ્યો.

એટલું તો જાણતો હતો, કે આ રસ્તે સ્ટેશન જવાય. ગામના કોઇને પૂછીને તેને કંઇ પણ સામો સવાલ પૂછવાનો મોકો ન આપવો એ નક્કી કર્યું હતું.

ચાલતાં ચાલતાં એક ગામને પાધર પહોંચ્યો. એક પીપર નીચે ચાર પાંચ જણ ટોળું વળીને ઊભા હતા.

'સ્ટેશનનો માર્ગ કયો?' મેં પૂછ્યું.

'સ્ટેશન જવું છે?' આશ્ચર્યભર્યા અવાજે એક જણે મને પૂછ્યું.

'હા.'

'કેવા છો?'

'ભામણ.'

'તંયે માળું! નકર આટલો સોકરો બાર્ય નીકળી હકે?' એકે કહ્યું.

'શું જાશ્યો મારાજ?' બીજાએ પૂછ્યું.

'મારા મામા ન્યાં રે'સે' મેં કહ્યું.

'માબાપ સે?' કોઇએ પૂછ્યું.

'છે.' કહીને ટૂંકું વાળ્યું:

કાઠિયાવાડનો પ્રજાજન મને એમ છોડી દે, એ ન બને! કુટુંબની, બને તો બાપદાદાની અને છેવટે સગાં-સંબંધીની પણ હકીકત જાણવા પ્રયત્ન કરેજ.

'મામાને ત્યાં કામ સે કાંઇ?' વળી પૂછ્યું.

'હા' કહીને હું ચાલવા માંડ્યો.

ઊભો રહ્યો હોત તો કોણ જાણે શું શું ય પૂછી નાખત. કાઠિયાવાડમાં અમુક પ્રકારનો નવરો વર્ગ હોય છે. કામકાજ કંઇ નહિ. નવરા બેઠા વખત કાપવાનો કંઇ ઉદ્યોગ શોધી કાઢે; તેમાં મુખ્ય કુથલી હોય છે. અજાણ્યો કોઇ મળી આવે તો એના દાદા પરદાદાનો ઇતિહાસ પૂછવામાં વખત ગાળે છે. જેની સાથે કંઇ મતલબ નહિ, એવો રસ્તે જનાર સામો મળે તો ય પૂછી નાખે: 'ક્યાં જવું? ક્યાં રહેવું? શું જશો?' ઉત્તર હિંદમાં રસ્તે જનારને 'ક્યાં જવું?' એમ પૂછવું, એ અસભ્યતા ગણાય છે.

બે ચાર ગાઉ ચાલ્યા પછી માલનાં ગાડાં સ્ટેશને જતાં મળ્યાં. તેની સાથેસાથે સ્ટેશને પહોંચ્યો. સ્ટેશન જોવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ. હાથલો (સીગ્નલ) પડે એટલે ગાડી આવે; લીલીપીળી ધજા બતાવે; એવુંએવું સાંભળેલું. ધારીધારીને સ્ટેશન જોયું. મારા કલ્પના જગતમાં મેં એક સ્ટેશન રચી રાખ્યું હતું, પણ તેની સાથે આ વાસ્તવિક સ્ટેશનનો આકાર પ્રકાર મળ્યો નહિ. જો મારી એ કલ્પનાનો હું દદાગ્રહી હોત તો કહી દેત કે 'આવું સ્ટેશન હોય જ નહિ.' આજ મને સમજાય છે કે 'મંતવ્ય' એ કલ્પનાએ સ્વીકારેલું સ્વરૂપ છે. કોઇ પણ મંતવ્ય'નો દદાગ્રહી બને છે, ત્યારે જે વિષે મંતવ્ય બંધાયું હોય એ જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થતાં

તેને સ્વીકારવા ઇન્કાર કરે છે. જગતના બધા વાદ-વિવાદોનું આ મૂળ. કલ્પના અને તર્ક વિના મંતવ્ય બંધાતું જ નથી.

ગાડી આવવાની તૈયારી થઇ. ટીકીટબારીએ ભીડ જામી. ટીકીટનું સ્વરૂપ જોવા હું બારી પાસે ઊભો રહ્યો; એ પણ મારે મન નવાઇની વસ્તુ હતી.

ટીકીટ લઇને બધા સ્ટેશનમાં જતા હતા. ગાડી હમણાં જ આવશે એમ સાંભળ્યું. હું પણ બધાની પાછળ સ્ટેશનના આંગણામાં દાખલ થવા ગયો.

'ટિકેટ?' બારણે ઊભેલા કોઇએ મને રોકયો. હું સમજી ગયો, કે ટીકીટ તપાસનાર છે.

'ભઈશાબ હું બ્રાહ્મણ છું. ગરીબ છું. લાઠીએ જાવું છે.' એમ કહીને મેં મફત મુસાફરીની યાચના કરી.

'ઓહ્ ... અહીં ધર્માદા ગાડી નથી. ચા......લ નીકળ.' કરીને એવો બરાડો પાડયો કે હું નાઠો. બ્રાહ્મણને બધે દયાદાન મળતું હશે એ માન્યતા ખોટી ઠરી.

સારૂં થયું, અહીંથી લાઠીના બે કે ત્રણ આના ટીકીટના હતા. ટીકીટ લીધી. ગાડી આવી ગઇ. પાણીના રેલા પેઠે વહી જતી ગાડી જોઇને હું તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. બધાની દેખાદેખીએ ડબામાં જઇ બેઠો. વાતવાતમાંથી જાણ્યું કે ગાડી સીધી ભાવનગર જશે.

ગાડી ચાલી. બારી આગળ બેસીને ગાડીના વેગથી દૂર દૂરનો પ્રદેશ અને ઝાડો ફરતાં જોઇ રહ્યો. ભારે મઝા પડી.

ડબામાં બેચાર બાવા બેઠા હતા. ટીકીટ તપાસનાર આવ્યો. બાવાઓએ 'હમ તો સાધુ લોગ. હમારે પાસ ટીકીટ કહાંસે?' કહીને માફી મેળવી. મને લાગ્યું, કે બ્રાહ્મણની જાત તો બાવા કરતાં ઊંચી. લાઠીએ કંઇ જવું નથી. ગાડીમાં બેસવાની ભારે લહેર પડે છે. ચાલને સીધો ભાવનગર જ જાઉં. બાવાને માફી મળે છે તો ઊંચી જાત બ્રાહ્મણને ન મળે એવું તે કંઈ બને?

લાઠી આવ્યું અને ગયું હું ગાડીમાં જ બેસી રહ્યો. ભાવનગર ગાડી પહોંચી ત્યાં સુધી મગ્ન બનીને દોડતી ગાડીમાંથી બધે જોતો રહ્યો. ખરેખરી લહેર જામી. મોડી સાંજે ગાડી ભાવનગર ગઇ.

ગાડી અહીં જ છૂટી ગઇ. પોટલું ખભે મૂકીને હું સીધો ચાલવા માંડયો. પાટા ઉપર દૂર ચાલીને બહાર નીકળી ગયો. રસ્તા ઉપર આવ્યો તો ભારે ધમાલ જોઇ. ગાડી ને સાયકલ તો દોડે પણ સાથે માણસની પણ દોડાદોડ. આ બધી ધમાલથી હું ગભરાયો. આવા શહેરમાં શેં રહેવાય? વિસામો લેવાનું યે સ્થાન નહિ. એક બે કલાક ભટકયો. શહેર જોવાનો પણ આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો.

થાકીને એક પાનવાળાની દુકાન સામે પગથી ઉપર ઊભો થઇ ગયો.

'એઇ ... શું ઊભો છે, ચાલતો થા, નકામી ભીડ કરે છે?' પાનવાળાએ કહ્યું.

હું તેના ઘરાકને રોકતો હોઇશ. કદાચ મારા ઊભા રહેવાથી એને આડ પડતી હશે.

હું તો આવ્યો હતો એ જ રસ્તે સ્ટેશને પહોંચ્યો. અરધા કલાક પછી એક ગાડી પાછી લાઠી તરફ જતી હતી. કજેબજે બેસી ગયો. રાતનાં ઘોર અંધારાંને ચીરતી ગાડી કોણ જાણે કેટલું યે દોડી ગઇ. સૂરજ ઊગ્યો ત્યારે એક સ્ટેશને ગાડી ઊભી હતી. કોઈએ કહ્યું, એ જેતલસર છે. સામેજ એક પાટિયું વાંચ્યું. 'જૂનાગઢ જવાની ગાડી અહીં બદલાય છે.'

ઠીક થયું, જૂનાગઢ તો પરિચિત નામ. જવા દે ત્યાં. નરસિંહ મહેતાના ચોરામાં જઇને રહીશું. ત્યાં કોઇ ના નહિ કહેતું હોય એમ ધારીને ઊતરી પડયો, પણ દરવાજો પાર થઈ શકે એમ નહોતું. ટિકિટ તપાસનાર ઊભો હતો. ફરીફરીને પાટા ઉપરથી જૂનાગઢની ગાડી ઉપર ગયો.

ભૂખ લાગી હતી. કાલે આખો દિવસ ભૂખે ગયો હતો. ગાડીમાં બેઠો કે ભૂખ ઊડી ગઈ. ચાલી ત્યારે તો પ્રદેશ જોવામાં મન ચોંટી ગયું.

સાંજે જૂનાગઢ ગયો. જેમતેમ સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યો. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો પૂછતો ચોરે પહોંચી ગયો. અત્યારે તો એ સ્થાન ઝાંખુંઝાંખું યાદ છે. સાંજ પડી ગઇ હતી. પૂર્વાભિમુખે મંદિર છે. ભાવથી હાથ જોડયા અને મૂર્તિ સામે 'ભલું કરજો'ના ઊંડા ભાવે ઊભો રહ્યો. ચારે બાજુ ધર્મશાળા જેવું હતું. ત્યાં ગંદાં-ગોબરાં સાધુ-ભિખારી પડયાં હતાં. એવાં સાથે પડી રહેવાને મન કબૂલ્યું નહિ. તરત જ ચોરા બહાર નીકળ્યો. સામે જ ઝાલર બાજતી અને નગારૂં ગડગડતું સાંભળ્યું. મંદિર હશે જ એમ ધારી ત્યાં ગયો. અલમસ્ત જુવાનો ઠાકોરજીની આરતી ઊતારતા જોયા.

બહાર આંગણામાં ઓટલા ઉપર મહંત બેઠા હતા. વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરીને હું બેસી ગયો. આરતી પૂરી થઇ.

'કેમ આવ્યો છે?' મહંતે પૂછ્યું.

'રાત રહેવું છે.' મેં કહ્યું.

'કયાંથી આવે છે!'

' . . . થી આવું છું. મારે ભણવું છે; ગરીબ છું.'

'અચ્છા' કહીને મહંતજી ચેલાઓ સાથે વાતે ચડયા.

મને શાંતિ વળી. રાત કાઢવાની ચિંતા તો હતી. અગિયાર વરસનો, ગામડામાં જ ઉછરેલો, કાચો છોકરો દૂર પ્રદેશના આ શહેરમાં કેવી સ્થિતિ અનુભવતો હશે એ વિચારવા જેવું છે.

ન ભૂલાયો, હમેશાં આબેહૂબ યાદદાસ્તમાં જડાઇ ગયો, એવો પ્રસંગ હવે બને છે.

'ચલો ખાને કો' મહંતે મને કહ્યું.

હું સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો.

'ચલોજી' મહંતે ફરી પ્રચંડ અવાજે કહ્યું.

હું થીજી ગયો.

'ચલો, ચલો, રોટી ખા લો?' મહંતે ત્રીજીવાર કહ્યું.

આજે બે દિવસથી અન્ન પેટમાં પડયું નહોતું. ભૂખ ઉગ્ર બનીને શમી ગઇ હતી. પણ બાવાના ઘરનું અન્ન કેમ ખવાય, એ ધર્મજન્ય ભાવનાએ રોકી લીધો. બ્રાહ્મણનો દેહ ભ્રષ્ટ થઇ જાય જ. એ વિશ્વાસે હું ચૂપ બેસી રહ્યો. મહંત પણ મારા ભાવને સમજી ગયો હોય તેમ નરમ થઇને મનાવવા લાગ્યો. મેં એક જ જવાબ દઇને ટાળી દીધું: 'મેં હમણાં જ ખાધું છે.'

આગ્રહ કરીને મહંત મંદિરમાં ગયો.

સંસ્કારની શક્તિ અત્યારે સમજાય છે. માબાપના લોહીમાંથી એ સંસ્કારો મળ્યા હતા. ઘર, ગામ, સમાજ અને કથા સાહિત્યે એ સંસ્કારને પોષ્યા હતા. સંસ્કારમાં દબાએલો સંસ્કારના ચશ્માથી જ જુએ છે. એના સંસ્કારના રંગમાં રંગાએલી વસ્તુ જ એ જોઇ શકે છે. કોઈ પ્રજાના ઉત્થાનની લડત ચલાવવી હોય તો બાળકેળવણી ઉપર હલ્લો લઇ જવો જોઇએ. સંસ્કારનાં બીજ ત્યાં જ ઊગી શકે એવું એ ક્ષેત્ર છે.

ઉપલો પ્રસંગ ઘણા યાદગાર પ્રસંગોમાંનો એક છે. મારા એ વખતના ભાવોનું મંથન અત્યારે મને સમજાય છે. સંસ્કારોથી જ કોઇપણ સુધરી કે બગડી શકે છે, ઉપદેશથી નહિ. પ્રજાના દોરનારાઓએ સંસ્કાર રેડવા મથવું જોઇએ. ખાલી સુંદર ઉપદેશોથી કોઇ કદી સુધરે જ નહિ.

રાતની રાત એક ઓટલા ઉપર કોથળાના આધારે પૂરી કરી. ઊઠતાંની સાથે જ કોઇએ જોયો ન જોયો બહાર નીકળી ગયો.

સીધો બજાર ચાલ્યો. દામો કુંડ અને ગઢ ગીરનાર જોવા જવું, ત્યાં કોઇ સિદ્ધ જોગી જડી આવે તો 'અમર ફળ' માગી લેવું, એમ વિચાર્યું. અજાણ્યા વિષયનો બને ત્યાં સુધી આપમેળે જ તોડ કાઢી લેવો એ મારો સ્વભાવ છે. ગીરનારનો રસ્તો શું પૂછવો? હજારો લોકો જતા હશે. એવું કલ્પી ખૂબ આથડયો અને છેવટે 'ગીરનાર જવાનો રસ્તો' એવું પાટિયું વાંચીને ચાલતો થયો.

દામો કુંડ આવ્યો. પ્રેમથી ચરણામૃત ચાખ્યું. યાત્રીઓ નહાતા હતા અને બ્રાહ્મણો તેમને ઘેરી વળીને દોકડાનાં દાન માગતા હતા. મને ધંધો સૂઝયો. હું તો બ્રાહ્મણ જ. વગર પૈસાની મૂડીનો ધંધો 'દાન' શું ખોટો! તરતજ પાસે એક દુકાન હતી. પૈસાનું કંકુ લીધું. કુંડ ઉપર આવીને ઊભો રહ્યો. પણ કોઇને ચાંદલો કરીને દોકડો લેવાની હિંમત ન ચાલી. મને શરમ આવી. કંકુનું પડીકું ગજવામાં મૂકી દીધું.

આગળ ચાલ્યો. ગીરનાર ઉપર ચડવાનાં પગથિયાં પાસે ગયો. એક પત્થર ઉપર બેસીને નિરાંતે લીલુડી ડુંગરમાળ જોઇ રહ્યો.

અરધોક કલાક વીત્યો હશે. આઠ દસેક છોકરાઓનું ટોળું આવ્યું. બધા હસતા, કૂદતા, અને ગમ્મત કરતા જતા હતા. ગીરનાર ચડશે એમ ધારી હું યે પાછળ ચાલ્યો. મનને દુઃખ થયું, કે 'અરેરે! મારે ય આવી ટોળી હોત તો?' એ લોકો પગથિયાં છોડીને આડે રસ્તે જંગલમાં ઘૂસતા ગયા. કોઇએ મને પાછળ આવતો જોયો અને બૂમ મારી:

'એય, કયાં આવે છે?'

'વિદ્યાર્થી છું.' મારાથી બોલાઇ જવાયું.

બધા ઊભા રહ્યા. તેમના શિક્ષક જેવા સજ્જને કયાંથી આવું છું, વગેરે પૂછયું. 'હું જોવા આવ્યો છું' એમ મેં કહ્યું.

'ભલે આવે, થાકીશ તો નાહને?' શિક્ષકે મને સાથે લઇ જવાની પરવાનગી આપતાં પૂછી નાખ્યું.

'નહિ થાકું.' મેં કહ્યું.

ચાલ્યા. બે એક કલાક ગીરનારના પેટાળમાં ડુંગરાળ જંગલ ભમ્યા. ભૂખને લીધે મારું તો લોહી સૂકાઇ ચાલ્યું હતું. એ લોકો પણ થાકયા અને એક ઊંડી પણ પહોળી ખીણને કિનારે ઊંચા ભાગ ઉપર બેઠા. ભાથું કાઢ્યું અને ખાવા માંડયા. ગાંઠીઆ અને પેંડા મને પણ મળ્યા. મૂગે મોંએ બધા ખાતા હતા.

અમારાં કાળજાં કાંપી ગયાં. ધીમો હુંકાર થયો અને આખો ડુંગરો ધ્રુણી ઊઠ્યો. અમે બેઠા હતા એ ભાગ ઊંચો થતો ભાસ્યો. એજ પળે અમારી નીચેથી સિંહ નીકળીને ખીણ તરફ મોજથી જતો દેખાયો. અમારા શ્વાસ સુકાઇ ગયા. દબાઇને, ચંપાઇને અમે થીજી ગયા. ભાગ્ય સારાં કે સિંહ દાદા સીધા ખીણમાં ઊતરી ગયા. પછી તો અમે ત્યાં રોકાઇએ જ શાના? સીધા મારગે ચડી ગયા.

બધા સાથે હું પણ સ્ટેશને ગયો. ટોળા સાથે ઘૂસી ગયો અને ગાડીમાં જગા મળી ગઇ. ગાડી સીધી રાજકોટ જતી હતી. ચાલો, રાજકોટ જઇશું. એ વખતે ટીકીટ તપાસનાર નીકળ્યો નહિ હોય કે પછી 'બાપુ–ખાતું' હશે, પણ મને કોઇએ ટોકયો જ નહિ. રાતના દસ વાગ્યે રાજકોટ ઊતર્યો. પેલા લોકો વચ્ચે જ કયાંક ઊતરી પડયા. જેમ તેમ સ્ટેશન બહાર નીકળ્યો. જવું કયાં? બીજું તો ઠીક, પણ રાત કયાં ગાળવી? ફરાશે ત્યાં સુધી ફરીશું, થાકીશું ત્યારે ગમે ત્યાં પડી રહેશું. એમ ધારી હું બજારે ચાલ્યો.

અમારા ગામના જ એક માણસને અહીં કંદોઇની દુકાન હતી. કંદોઇઓળમાં ઘૂસતાં જ મેં એમને જોયા. ઓહો! જાણે મને મહાન આશ્વાસન મળી ગયું, એ ભાવે રાજી રાજી થઇ ગયો. હર્ષમાં ને હર્ષમાં 'કેમ, કાકા?' કહેતોકને દુકાને જઇ ઊભો.

કાકાએ ખુશી–ખબર પૂછ્યા.

'સારું થયું બેટા, તું આવ્યો. મારે ત્યાં કામ કરજે.' કાકાએ કહ્યું.

'ભલે, કરીશ.' મેં રાજી થઇને કહ્યું.

બે રૂપિયા પગાર ઠેરવ્યો. બીજે જ દિવસે હું દુકાને કામ કરવા માંડ્યો. સવારના પાંચે ઊઠીને રાતના બાર સુધી સખ્ત મજૂરી કરું. પંદરેક દિવસ એમ કાઢ્યાં. પછી તો બપોરે દુકાને બેઠાં બેઠાં આંખમાં ઊંઘ ભરાય અને ઝોલું ખાઈ જાઉં. ધબ કરતોને કાકાનો પહાડી મુક્કો પીઠ ઉપર પડે.

દુકાન પાસેથી નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ સામે હું જોઇ જ રહેતો. એક દિવસે મારી આંખ ઊઘડી. દુકાને હું એકલો જ હતો. વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં જતાં જોયાં. વિચારમાં પડ્યો. અરે! હું કયાં આવી બેઠો. આ બળદિયા સમું જીવન જીવવું? મારે ભણવું જોઇએ. આ બીજા રૂવાબથી ચાલે છે તેમ ચાલવું જોઇએ. ભણ્યા વિના એ નહિ બને.

બીજે દિવસે કાકાએ પગાર આપ્યો. ન કહ્યું કે ન પૂછ્યું. સવારમાં ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યો. ધીમે ધીમે ચાલીને ગામ પહોંચતાં સૂરજ ડૂબાવી દીધો. જરા અંધારું થતાં ઘેર જતો રહ્યો.

મને જોતાં જ બાએ 'ભલે આવ્યો મારો વહાલો' કહેતાં મને બાથમાં લઇ લીધો.

સંયોગે મને પાછો ઘેર પહોંચાડ્યો. પ્રકૃતિ મારો જીવન–માર્ગ સાફ કરતી હતી. એ માર્ગની બંને બાજુએ પરિસ્થિતિની વાડ હતી. વિટમ્બણાની અનેક નદીઓ ઉપર સંયોગના પૂલ બંધાયા હતા. પરિસ્થિતિની વાડ ટપી જાઉં, સંયોગના પૂલ પાર કરું તો જ હું અણુરોક મેદાનમાં જઇ શકુંને? હા, એ તો વીરલા!

જીવરામ જોષી

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

પુસ્તકો કરતાં મનુષ્યોને વાંચવા એ વધુ અગત્યનું છે. ને મનુષ્ય કરતાં યે પોતાની જાતને વાંચવી સૌથી અગત્યનું છે.

સ્નેહીઓ વચ્ચે તારા મગજ ઉપર કાબૂ રાખજે, સમાજ વચ્ચે જીભ ઉપર.

પૈસાને તારો ચાકર રાખ, અંતઃકરણને માલિક.

પ્રમાણિક ખોટ સહન કર, પણ શરમિંદી ભર્યો નફો જતો કર.

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૨મું : નવી સૃષ્ટિ, ચોરીનો પ્રસંગ, સંસ્કાર પલટો, પાછા ઊપડયા

માતૃભૂમિ, સ્વદેશ, ભરતખંડ એવાં નામો એ દિવસોમાં ભાગ્યે જ સંભળાતાં. ગંગા જમનાનો પ્રદેશ, હિમાલય, લંકાની સીમા તથા બંગાળ, પંજાબ, મદ્રાસ, રજપુતાના અને બિહાર-મહારાષ્ટ્રના અંગપ્રત્યંગવાળા હિંદુસ્તાનનું ભાન પણ મને ન હતું, છતાં દેશ જોવાની અને દેશી રહેણીકરણી જાણવાની મનમાં ભારે હોંશ હતી. દાદાજી, દાદીજી, ફોઇબા, માસીબા, મામા અને કાકાઓનાં નામ સાંભળ્યાં હતાં. કોઇ કોઇ વાર પિતાશ્રી મારી પાસે દાદાજીને કાગળ પણ લખાવતા. એ સૌ વડીલોનાં દર્શન કરવાની તથા ગુજરાતી પાઠમાળામાં વાંચેલાં પોપટ, ચકલી, કાગડા અને હાથી જોવાની ઉત્કંઠા મને હતી. એથી ઘરમાં જ્યારે દેશ જવાની વાતો શરૂ થઇ ત્યારે હું ખુશખુશ થઇ ગયો. એ વાત સાંભળ્યા પછી કોર્ડિસશાળામાં જવું મને આકરું થઇ પડયું. દેશ જવાના દિવસો જેમ લંબાય તેમ મનમાં કચવાટ થાય. બે વાર તો સ્ટીમર અને વાર તિથિ બધું નક્કી થઇ ગયું તો યે ફીનિક્સથી નીકળવાનું મહિનાઓ સુધી મુલતવી રાખવું પડયું.

પહેલી વાર બધી તૈયારી થઇ ત્યાં મિ. વેસ્ટ માંદા પડયા. ૨૦—૨૫ દિવસ સુધી ચિંતાજનક હાલત રહી. એમના જ ઘરમાં નહિ પણ ફીનિક્સનાં બધાં ઘરોમાં ચિંતા દેખાવા લાગી. ઘેરઘેરથી મોટાં માણસો દિવસના બેત્રણ વાર એમને ઘેર જતા. અત્યંત ધીમે સ્વરે કંઇક ઘુસપુસ કરતા અને ગમગીન ચહેરે પાછા ફરતા. પ્રેસમાં મારા પિતાશ્રી અને મિ. વેસ્ટ સંયુક્ત વ્યવસ્થાપક હતા. એક વ્યવસ્થાપક માંદા પડે એટલે બીજા વ્યવસ્થાપકને લાંબી રજા મુલતવી કરવી જ પડે. આમ ત્રણ મહિના માટે અમારું જવાનું ઠેલાયું.

એ ત્રણ મહિના માંડ પૂરા થવા આવ્યા ત્યાં મારો નાનો ભાઇ કૃષ્ણદાસ દાઝી ગયો. જમવાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં કૃષ્ણદાસ 'દાળ દાળ' કરતો તપેલા પાસે જઇ પહોંચ્યો અને ઢાંકણું ઉઘાડવા ગયો ત્યાં તપેલું ઢળી પડયું, તે પડી ગયો અને ગરમગરમ દાળ તેના ઝભલા ઉપર ઢોળાઇ ગઇ. ઘરનાં બધાં મોટેરાં એકી સાથે તેની મદદે ધસી આવ્યાં. ઉતાવળમાં તેનું ઝભલું ઉતારવામાં આવ્યું, પણ એમ કરતાં તેનો કાન અને ગાલ સખત દાઝી ગયાં. બાવડું પણ સારી પેઠે દાઝયું. સાધારણ ઉપચાર તત્કાળ કરવામાં આવ્યો; બીજે દિવસે મગનકાકા ડરબન દાક્તર પાસે જઇ ચૂનાના પાણીની દવા મલમ વગેરે લઇ આવ્યા. કૃષ્ણદાસ એ વખતે અઢીત્રણ વરસનો હશે. દઝાયાની વેદના મોટું માણસ ન ખમી શકે એવી હતી. સ્થિતિ ગંભીર થઇ જશે કે શું એ ચિંતા પાંચેક દિવસ સુધી સહુને રહી. કૃષ્ણ તો સાવ મૂગો મૂગો ખાટલામાં પડી રહેતો. બહાર સખત પવન ફૂંકાતો રહેતો તેથી ઓરડાનાં બારીબારણાં બંધ રહેતાં. દિવસનો મોટો ભાગ મારે એની પાસે ઓરડામાં બેસી રહેવામાં જતો. તેને હવા ન લાગે અને તે માગે તે તુરત તેને મળે એ મારે જોવાનું હતું. એના દુઃખ આડે મને બીજાં તોફાનો ન સૂઝતાં, કોઇ ગંભીર ગુફામાં દુનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી પ્રૌઢ ચિંતક જે મનોવૃત્તિથી બેસી રહે તેવી સ્થિતિમાં હું એ બીમાર ભાઇની પડખે બેસી રહેતો. મનમાં ને મનમાં કેટલાય સવાલો ઊઠતા ને ઓસરી જતા. માંદાની માવજતનો એ પાઠ એવો મળ્યો કે એટલા ગાંભીર્ય અને ભાવુકતાથી હવે જો રોગીની સેવા થઈ ન શકે ત્યારે વેઠ ઉતાર્યા જેવું અને મનને છેતર્યા જેવું જ મને લાગે છે.

ત્રણચાર અઠવાડીએ કૃષ્ણ સાજો થયો કે દેશ આવવાની અમારી તૈયારી પૂરજોશમાં શરૂ થઇ. બીજી તૈયારીઓ સાથે કેશુને અમારી સાથે મોકલવાની તૈયારી પાછળ મગનકાકાએ ખૂબ મહેનત કરી. કેશુને સરસ તાલીમ આપી ઉચ્ચ બનાવવાના એમને કોડ હતા. માબાપને વળગી રહી એ સંકુચિત ન રહે, મારુંતારું ભૂલી ઉદાર દિલનો બને એ હેતુથી મગન

કાકાએ એ ત્રણ વરસની વયના બાળકને માવતરથી વેગળો સમુદ્રપાર મોકલી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. મોટા ભાઇ અને ભાભી વિષે એમની એ અગાધ શ્રદ્ધા હતી. એમના પ્રત્યે અભેદ બુદ્ધિ કેળવવાનો એમનો એટલો તીવ્ર આગ્રહ હતો કે કેશુ મારાં માતપિતાને કાકાકાકી ન સમજતાં જનકજનની સમજે એ હેતુથી તેમણે કેશુને મારી બાનું નામ કાકી કે કાકીબા ન શીખવતાં 'મોટીબા' શીખવ્યું, અને એ ભાવના આચારમાં ઉતારવા કેશુને અમારી સાથે દેશની યાત્રા કરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

એ સંકલ્પ પાર પડવા આડે એક મોટી શંકા હતી. મોટી ઉમરે એકલો ચોરોની પાછળ પડનારો અને રમતવાતમાં નાગને પકડનારો કેશુ નાની ઉમરે બહુ બીકણુ હતો. કૂતરું જોઇને ચીસ નાખતો અને રેલગાડીના એંજીનથી તો એટલો બધો ડરતો કે એને તેડી રેલગાડી પર ચડવું કઠણુ થઇ પડતું. એ સ્ટીમરથી, દરિયાથી અને ડરબન શહેરની ટ્રામ વગેરેથી ભડકતો રહે તો તેને સાથે કઇ રીતે લઇ જવાય? આ બીક ભાંગવાનો મગનકાકાએ રીતસર અભ્યાસક્રમ બનાવ્યો. એ અભ્યાસક્રમને અંગે અમારે ત્યાં રમકડાનું એક એંજીન આવ્યું. કેશુને એ રમકડાંની બીક ન રહી ત્યારે વારંવાર સ્ટેશને ફરવા લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યારપછી બેચાર સ્ટેશનની એક ટૂંકી મુસાફરી થઇ. મિ. સેઝના શિકારી કૂતરાઓનો પણુ તેને પરિચય કરાવ્યો. આમ અમે ભાતું પોતું બાંધી સમુદ્રયાત્રા માટે તૈયાર થયા ત્યાં સુધીમાં મગનકાકાએ કેશુને નિર્ભયતાનું ભાતું બંધાવી આપ્યું. છતાં અમારી સ્ટીમર ડરબનની ગોદીમાંથી નીકળતાં સુધી એવી તૈયારી રાખેલી કે કેશુ કોઇ રીતે સમુદ્રયાત્રા માટે તૈયાર ન જ થાય તો તેને છેલ્લી મિનિટે સ્ટીમરમાંથી ઉતારી શકાય અને તેનાં કપડાંનું પોટકું પાછું આપી શકાય.

ડરબનથી અમારી સ્ટીમર પોરબંદર પહોંચતાં ૪૧ દિવસ થયા. આજકાલ મુંબાઇથી ડરબન સોળ દિવસમાં જવાય છે. ત્યારે યે ૨૨ દિવસમાં એ યાત્રા પૂરી થતી પણ પિતાશ્રીએ મેલ સ્ટીમરને બદલે સાધારણ સ્ટીમર પસંદ કરેલી જે આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કિનારાનાં બધાં મહત્ત્વનાં બંદરો કરતી પોરબંદર થઇ મુંબાઇ જવાની હતી. અમારી એ સ્ટીમરનું નામ 'કૈઝર' હતું. બ્રિટિશ સ્ટીમરની જેમ એ કાળાં ભૂંગળાંવાળી ન હતી; તેનાં ભૂંગળાં પર લાલપીળા રંગના સુંદર પટાઓ હતા. પિતાશ્રીએ કહ્યું કે એ 'જર્મન લાઇન'ની સ્ટીમર છે. બહુ વિશાળ સ્ટીમર હતી. અમારી ઓરડીમાંથી એકલો બહાર નીકળું તો ભૂલો પડી જાઉં. વહેલી સવારે સ્ટીમર ઊપડવાની હોવાથી રાત્રે જ અમે તેમાં જઇ સૂતા.

બીજે દિવસે સવારે સૂર્યોદય થતાં મગનકાકા અને કાકી અમને વળાવવા આવ્યા. અમે ઉપલા તુતક પર ઊભી તેમની વિદાય લીધી. છૂટા પડતાં કેશુએ કંઇ કજીઓ ન કર્યો અને તેનો છૂટો રાખેલો સામાન સ્ટીમર પરથી જમીન પર ફેંકવાની જરૂર ન પડી. અમે છ જણુ દેશ ભણી આવ્યા અને ત્રણુ જણુ પાછા ફીનિક્સ ગયા. પાછા જનારમાં મગનકાકા, કાકી અને રાધા. અમારા જૂથમાં પિતાશ્રી, માતુશ્રી, કેશુ, કૃષ્ણુ, મારી નાની બ્હેન નંદી અને હું. અમારો એ સંઘ જેવો નીકળ્યો તેવો તૂટ્યા વિના પાછો ફરી ન શક્યો. આઠનવ મહિનાની એ બ્હેન રાજકોટથી પાછી ફરવા ન પામી. રાજકોટમાં દાદાજીને હાથે તેનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. એ દોઢેક વરસની ઉમરથી વધુ મોટી ન થઇ શકી છતાં એના જતાં એક પૂરા માણસની ખામી અમને લાગી.

એકતાલીસ દિવસની એ સમુદ્રયાત્રા જેવો આનંદ તે પછી ફરી આટલી ઉમરમાં કદી માણ્યો નથી. ચિંતા નહિ, ફિકર નહિ, રોજ નવાં બંદરો, નવાં માણસો, નવી વનશ્રી, નવાં પ્રાણીનાં દર્શન, વિરાટ સમુદ્ર અને એથી યે વિરાટ આકાશનું સતત દર્શન. પિતામાતાની હૂંફ—કોઇનો દાબ કે ડર નહિ. બધે જ મજા. બધી જ મજા. ઘણા યે ઉતારૂઓ સ્ટીમરની ધીમી ચાલથી અધીરા થઇ જતા હતા. ઝટ દેશ આવે ઝટ ઘર ભેગા થઇ જઇએ એમ સૌને થતું. પણ મને તો એ પ્રવાસ એટલો બધો રૂચીકર થઇ પડ્યો હતો કે એ દોઢ મહિનો પણ સાવ ટૂંકો લાગ્યો અને પોરબંદર બહુ જલદી આવ્યું તે મને ન ગમ્યું. લોકો સ્ટીમરની ધીમી ચાલને ભાંડતાં. હું સમુદ્રને મનમાં ભાંડવા લાગ્યો કે શા સારૂ આવડો ટૂંકો જ રહ્યો? હજુ વધુ મોટો હોત તો સારૂં થાત. ધરવ જ ન

થાય એવી રસભરી એ સફર હતી, છતાં ડરબનથી પોરબંદર આવવાના પ્રવાસવર્ણનને મુંબાઇથી ડરબન જવાના વર્ણનમાં સમાવી દેવા વિચાર છે. જતાં-આવતાંના સ્મરણો એક બીજા સાથે એટલાં ભળી ગયાં છે કે તેને જુદાં તારવવાં કઠણ છે. પાછા ફરતી વખતે હું દોઢ વરસ વધુ મોટો થયો હતો એટલે ત્યારનું નિરીક્ષણ બધું સ્પષ્ટ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એટલું જ જણાવી દઉં કે લગભગ દોઢ મહિના સુધી સમુદ્રનો અખંડ આનંદ લીધા પછી જીવનની અનેક આકાંક્ષાઓમાં એક એ આકાંક્ષા પણ રહી ગઇ છે કે ધીમી સ્ટીમરમાં જ નહિ પણ ધીમા વહાણમાં વરસ બે વરસ સુધી દરિયો ખેડવાનો અનુભવ લેવો જોઇએ.

અમે પોરબંદર પહોંચ્યા છતાં પોરબંદર દૂર રહ્યું. કિનારાથી બહુ દૂર સ્ટીમર ઊભી રહી હતી. એક નાનકડી સ્ટીમર--લૅાંચ--માં અમને સામાન સાથે ઊતરવામાં કલાકો નીકળી ગયા.

કિનારા પાસે પહોંચતાં આંખ એકીટશે બધું જોઇ નાખવા મંડી. કિનારા પર લોકોની ભારે ઠઠ્ઠ જામી હતી. જાતજાતની પાઘડી અને ટોપીઓ દેખાતી હતી. દૂરદૂર ઘરો પણ ધોળાં વિશાળ અને લોકોની જેમ જ ખભેખભો અડાડી ઊભાં દેખાતાં હતાં. જે કાગડાને જોવાની બહુ ઉત્કંઠા હતી તે સહેજે કાન અને આંખ ભરી દેતા હતા, આકાશમાં પક્ષીઓ ને નીચે માણસો પોતાની વાત બીજાને સંભળાવવામાં હરીફાઇ કરતાં જણાતાં હતાં. આ બધું શું છે એ મારા નાના ભેજામાં સમાતું ન હતું. કોઇ ચીજ પર સ્થિરતાથી નજર ઠરતી ન હતી. એટલામાં પિતાશ્રી આશ્ચર્ય સાથે બોલી ઊઠ્યા: ‘અરે એ તો નારાયણદાસ લાગે છે.’ મારી બાએ પણ ટેકો આપ્યો અને મને કહ્યું, ‘જો, એ રહ્યા નારાયણદાસ કાકા!’

સાવ કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે મને નારાયણદાસ કાકા દેખાયા. સૌથી ઊંચા અને હાસ્યથી વાતાવરણ ભરી દેતા બધાની વચ્ચે જુદા જ તરી આવતા હતા. તેઓ પિતાશ્રી અને બાને પગે લાગ્યા. હું તેમને પગે લાગ્યો. એકબીજાને મળવાના એવા રસમાં તણાયા કે સમુદ્ર અને સ્ટીમરની મજા વિસારે પડી. અને રાજકોટ પહોંચવાની ઉતાવળ થઇ પડી. પોરબંદરમાં બહુ થોડું રોકાયા. બાપુજીના મોટાભાઇ કાળાકાકાને ત્યાં પગે લાગવા અમે ગએલા એવો ખ્યાલ છે. તેઓનું પૂરૂં નામ હતું લક્ષ્મીદાસ ગાંધી; પણ ઘરમાં સૌ કાળાકાકા કહેતું. મોહનદાસકાકાના મોટાભાઇ એટલે કેટલા મોટા માણસ હશે એ કલ્પનાથી હું ત્યાં ગએલો. તેઓ હીંડોળે બેઠા હતા. કપાળ બહુ વિશાળ હતું. આખા ઘરમાં ભારે ગાંભીર્ય ફેલાઇ રહ્યું હતું. પિતાશ્રીએ તેમની સાથે થોડીઘણી વાતો કરી ને અમે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

રાજકોટ જતાં રસ્તે નારાયણદાસકાકાએ ખૂબ વિનોદ કરાવ્યો. સાંજ પડચે અમે રાજકોટ પહોંચ્યા. અમારી રાહ બહુ જ આતુરતાથી જોવાતી હતી. મોટીબા, બંને ફઇબા વગેરેએ દરવાજામાં ધસી આવી અમારૂં સ્વાગત કર્યું. પચીસ ત્રીસ દિવસને બદલે અમને ચાળીસ દિવસ ઉપર વીતી ગએલા તેથી ઘરમાં ભારે ચિંતા થઇ પડી હતી. દિવસે દિવસે ઉદ્વેગ વધતો જતો હતો. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ટીપણું ખોલી જોષી મહારાજ પિતાઓનો ને અમારો પત્તો મેળવવા એટલે બેઠા હતા. જોષીઓ નિર્ણય આપે એ પહેલાં અમને આવી પહોંચેલા જોઇ સૌના હરખનો પાર ન રહ્યો.

મારે માટે બધી નવી સૃષ્ટિ હતી. બધાં નવાં સ્નેહીઓ હતાં. દરેક જણ સાથેનું સગપણ જાણવું અને તેમની મુરબ્બીવટ અનુભવવી એ એક અધ્યયનનો વિષય હતો. ઘરમાં માણસો નવાં અને બહાર પશુપંખી નવાં. અસંખ્ય પોપટો ખોરડા પર બેસતા, કલ્લોલ કરતા ચણતા ને ઊડી જતા. કાગડાની કૂદાકૂદ જોતાં તો થાક જ ન લાગતો. સડક પર જતી ભેંશ અને પાડા પણ મારે માટે નવા જ હતા. આઠ દસ દિવસ સુધી જાણે હું સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ હોઉં એમ લાગ્યું. અધુરામાં પૂરૂં સ્ટીમર પર દોઢ મહિનો વીતાવેલો, એટલે ઘરની ભીંતો પણ સ્ટીમરની ભીંતોની જેમ ડોલતી ને ઊંચી નીચી થતી ભાસતી અને ચક્કર આવવા જેવું થતું. મનને બહુ સમજાવું કે નહિ, બધું સ્થિર છે, છતાં જમીન, ભીંત, ક્ષિતિજ બધું ઊંચું નીચું થતું દેખાયા કરે ને મગજ ઘેનમાં રહ્યા કરે.

દસેક દિવસે મારી આ સ્વપ્નાવસ્થા ઊતરી. ડેલીથી ઘરમાં અને ઘરમાંથી ડેલીમાં દોડાદોડ કરવાનું ને જોતા ઊભા રહેવાનું પત્યું. પિતાશ્રી મિ. પોલાક સાથે દક્ષિણ

આફ્રિકાના અન્યાયો સંબંધી પ્રચાર માટે દેશ આખાની યાત્રા માટે ઊપડ્યા. નારાયણકાકા મુંબાઈની ઑફિસમાં પહોંચ્યા અને મને એક નિશાળમાં બેસાડવામાં આવ્યો.

રાજકોટ અને પોરબંદરમાં મળી આશરે દોઢ વર્ષ અમે રોકાયા હોઈશું. પિતાશ્રી દેશભ્રમણ પૂરું કરી મહિનો બે મહિના રાજકોટ રોકાયા ને પછી બૅરિસ્ટરીનો અભ્યાસ કરવા લંડન ગયા. દર અઠવાડીએ કાગળો લખી તથા ચિત્રવાળાં પોસ્ટકાર્ડો મોકલી એમણે વિલાયતની ઘણી ઘણી વાતો અમને જણાવી. મારા સૌથી નાના કાકા—જમનાદાસ કાકા—ત્યારે અંગ્રેજી હાઇસ્કૂલમાં ભણતા. તેઓ પિતાશ્રીના કાગળો વિસ્તારથી સમજાવતા અને વિલાયતની રસમય કલ્પના ખડી કરતા. વિલાયતનું અને અંગ્રેજી રીતભાતોનું વર્ચસ્વ સહેજે મારા મન પર ઠસતું. તથા પિતાશ્રી બૅરિસ્ટર થઈને આવશે ત્યારે અમે કેવા મોટા બની જશું એ ખ્યાલથી મન ભરાઈ જતું.

પણ એવા પ્રાકૃત પ્રવાહમાં તણાવામાંથી બચી જવાનું જ મારે નસીબે હતું. પિતાશ્રી બૅરિસ્ટરીની પરીક્ષા પૂરી કરે એ પહેલાં જ માંદા પડી ગયા અને તેમને ભણતર અધૂરું મૂકી વિલાયતથી પાછા ફરવું પડ્યું. મારે યે રાજકોટની અંગ્રેજી મિડલ સ્કૂલમાં પહોંચવાની હોંશ જતી કરવી પડી અને જમનાદાસકાકાને મૅટ્રિક પાસ કરવાની આકાંક્ષા છોડવી પડી. અમારે સૌને બાપુજીની મહાન શાળામાં પાછા ફીનિક્સ જવાનું થયું.

દેશની નિશાળોમાં જે અનુભવ થયા એ મારે માટે નવા હતા. જીવનના ઘડતરમાં એની ગણતરી થોડી ન ગણાય પણ બાપુની શાળાની સાથે અહીંની સરખામણી વાચક સ્વાનુભવને આધારે કરી લે એ વધુ સારું. રાજકોટની પાદરીની શાળા પોરબંદરની ગામઠી શાળા અને રાજકોટની મોટી નિશાળમાં ગાળેલા એ થોડાથોડા મહિનાના ગાળામાં એટલા કડવા અનુભવો મને મળી ગયા કે ત્યાર પછી કદી શાળામાં ભણી પરીક્ષાઓ પાસ કરવામાં મોટાઈ અને શ્રેષ્ઠતા મને ન જણાઈ. ગુણાકારમાં હું કાચો છતાં પરીક્ષામાં મારો નંબર ચડી જતો, કારણ ચોકી કરનાર માસ્તર જ ચોરીથી જવાબ લખાવી દે. સાત સાત કલાક શાળામાં ગોંધાઈ રહેવાને અંતે માંડ પા કલાક નવું શીખવાનું મળે. અને તે યે સાહેબનો મિજાજ ઠેકાણે હોય તો, નહિ તો ચારચાર પાંચ પાંચ દિવસ પાડાના રાગડા તાણવા સિવાય કંઈએ કરવાનું ન હોય. સારી ને જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને બદલે છોકરાઓના અસંસ્કાર અને કુસંસ્કારમાં રહેવાનું વધારે મળે. ઘેરે ટ્યૂશન મેળવવા માટે નિશાળમાં માસ્તર ભણાવે જ નહિ અને વાતવાતમાં ધમકી ને ચીંટીઆ ખાવા પડે. એ બધાંને કારણે નિશાળમાં ભણવું પ્રતિષ્ઠાભર્યું છે એ વાત કોઈ સમજાવે તોયે મારે ગળે ઊતરે એમ ન રહ્યું. અને નિશાળમાં બેસવાને તથા ભણવાને કંઈ ખાસ સંબંધ નથી, ભણતર તો 'લેસન'—રમત છોડી જાતે મહેનત—કરવામાં છે એમ હું સમજ્યો.

એક પ્રસંગ છોડી દેવા જેવો નથી. મારા જીવનની દિશા બદલનાર એ પ્રસંગ પોરબંદરમાં બનેલો. ચોરી તો ફક્ત બે આનાની ચોપડીની હતી. અને એ યે બીજાની ખોવાએલી ચીજ પર પોતાનો હક સાબિત કરવા પૂરતી જ. એ ચોપડી પર નામ ન હતું. નિશાળમાં રેઢી પડેલી એ ચોપડી નવી હતી અને મારી મેલી ને ફાટેલી હતી. સારી ચોપડી જોઈ મારું મન લલચાયું ને છાને છાને મેં તેનાં બેચાર પાનાં પર મારું નામ લખી દઈ એ ત્યાં જ મૂકી દીધી. એ કોની છે તે હું જાણતો હતો છતાં મેં કપટ આદર્યું. મારું નામ તે પર જોઈ બીજા એક છોકરાએ મને તે આપી દીધી. હું એ બાંધી ઘર ભેગો થયો. ત્રીજે દિવસે ચોરી પકડાઈ. માસ્તરે મારા મામાને ચિઠ્ઠી લખી મોકલી. જોતજોતામાં ઘર અને શેરીમાં ચોર તરીકેની મારી અપકીર્તિ ફેલાઈ ગઈ. કયે ખૂણે જઈ સંતાઉં એની મને ખબર ન પડે. ચોપડીનો લોભ કરવા માટે મનમાં ને મનમાં મેં રડવા માંડ્યું. મામા આકરી સજા કરશે એ ડર પણ મનને ખાવા લાગ્યો. બા પાસે જવાની યે હિંમત ન થઈ. રાત્રે બે મામા, ત્રણ મામી, નાનીમા, મોટી બેનો બધાંની વચ્ચે મારી હાજરી લેવાઈ. કોઈએ મને ધમકાવ્યો નહિ, ડરાવ્યો પણ નહિ, પરંતુ બધાં કુટુંબીઓના ચહેરા પર ગ્લાનિ ને અફસોસ એવાં હતાં કે જાણે કોઈ ગંભીર માંદગીએ પડેલા બાળકને ઓશીકે થડકતે હૃદયે વડીલો ઊભાં હોય. એની અસર મન પર સોટીના મારથી યે વધુ થઈ. મને ઊપજેલી કુમતને સારુ બધાયે બળાપો કર્યો. ધર્મનિષ્ઠ માતપિતાને લજવવા સારુ મામાએ મને

ફટકાર્યો. ઉજળા કુળમાં મારા જેવો પામર ડાઘો બેય કુળને લજવશે કે શું એ વિષેની પ્રશ્નમાળાએ મારાં ગાત્રેગાત્ર ઢીલાં કરી દીધાં. આ રાત પછી લાગલાગટ પાંચ છ દિવસ સુધી રોજ સાંજે મામા મને પોતાની સાથે દોઢ બે માઈલ સુધી ફરવા લઇ જવા લાગ્યા અને રોજ ચોરીનો પ્રસંગ ચર્ચી સારાનરસા માણસનું સમાજમાં સ્થાન મને સમજાવ્યું. સમાજમાં જો સજ્જન તરીકેની ખ્યાતિ ન મેળવી શકાય તો જીવતરમાં ધૂળ પડી સમજવી એ વાત મારા હૃદયમાં જડાઇ ગઇ. સદ્‌ગુણોને વળગી દુર્ગુણો છોડવાની મને અક્કલ આવી.

ચોર તરીકેની ફજેતી પછી બે મહિના સુધી મને ક્યાંયે ચેન ન પડ્યું. ઘરમાં પાટલે બેસતાં પણ ગળું સૂકાવા લાગતું. ધીમે ધીમે એ નીમાણાપણું ઊતર્યું. એ જ અરસામાં મામાએ બે નાટક બતાવ્યાં. નરસિંહ મહેતો અને પીપો ભગત. બંને નાટકની મારા પર સારી અસર પડી. એમના જેવા સારા ડાહ્યા અને ભગવાનને વહાલા થવાની હોંશ થઇ. દુન્યવી લોકોની હડફેટમાં ન આવવું અને બધા વહે છે તેમ વહ્યે ન જવું એ નરસિંહ મહેતાના સ્વભાવની વધારે ઊંડી છાપ પડી. પોરબંદર છોડતી વખતે મારા સોબતીઓ બદલાઇ ગયા હતા. વર્ગના છોકરાઓ અને નિશાળમાં ઊતરેલ ગણાતા છોકરાઓની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરવાને બદલે મોટા ઘરના ડાહ્યા ને સદ્‌ગુણી લેખાતા છોકરાઓ વચ્ચે જ દિવસ પસાર કરતો થયો હતો.

પિતાશ્રીના વિલાયત વાસ દરમિયાન થોડા મહિના મામા પાસે પોરબંદર વીતાડી અમે પાછા રાજકોટ આવ્યા. રાજકોટમાં દાદાજીના રોજના છ અધ્યાયનો ગીતાપાઠ, મોટીબા પાસેથી ભાગવત કથાનું શ્રવણ, ફઇબાની મરજાદ અને વૈષ્ણવ આચાર, જમનાદાસ કાકાની પરાક્રમ અને ચતુરાઇભરી વાર્તાઓ તથા ફોઇની દીકરી બ્હેનની સોબતે ઘરના વિશિષ્ટ સંસ્કાર મારા પર પાડ્યા. વૈષ્ણવ આચાર, મંદિરદર્શન, પૂજા, ઉપવાસ વિષેની શ્રદ્ધા દૃઢ થઇ. ઇતર જનોમાં અને પોતાનામાં વૈષ્ણવપણાને લીધે ભેદ અનુભવવા લાગ્યો. 'અમે તો સારા ઘરના; આ બધા હીન પ્રકારના' એવી જાતની ભાવના મનમાં સતત રહેવા લાગી. એ ઉદ્ધતાઇ ન હતી, અભિમાન પણ ન હતું. પોતાને પડવાથી બચાવી લેવાની એ ચિંતા હતી. અને એ ભ્રમ હતો કે વૈષ્ણવેતરો અસંસ્કારી જ હોય. વાતાવરણમાંથી ગ્રહણ કરેલું એ આભડછેટનું ઝેર હતું.

આમ, ધાર્મિક આચારમાં, અને નિશાળમાં પરીક્ષા પાસ કરી અંગ્રેજી નિશાળમાં પહોંચવાની મહેનત કરવામાં મારો જીવનપ્રવાહ સ્થિર થતો જતો હતો. પિતાશ્રી વિલાયતથી આવી રાજકોટમાં સ્થિર થયા હતા અને નિત્યના જીવનમાં કંઇ નવાજૂનીની વાત ન હતી. તેવામાં એક સાંજે નિશાળેથી પાછો ફર્યો ત્યારે ઘરમાં ઓસરીમાં ઓટલા પર બધે સામાન અને કપડાંના ઢગલા પડેલા જોયા. બા ને મોટીબા એ બધાંની ગોઠવણ કરતાં હતાં ત્યાં જઇ મેં પૂછ્યું, 'આજ શું છે?' મોટીબાએ કહ્યું, 'નાતાલથી તાર આવ્યો છે. તમારે બધાએ ફીનિક્સ જવાનું છે. તારે જવું છે કે મારી પાસે રહીશ?'

એ અણધાર્યો સવાલ હતો. મને કંઇ જવાબ સૂઝ્યો નહિ. દફતર પાટી ઠેકાણે મૂકી ઘરમાં બીજાઓ પાસે પહોંચ્યો. આઠ દિવસ પછી મુંબાઇ જવાનું અને ત્યાંથી સ્ટીમરમાં બેસવાનું છે એ જાણ્યું. મુસાફરીના આનંદની તથા અમદાવાદ, સુરત ને નર્મદા તાપી જોવા મળશે એની વાતો હું બીજાઓ સાથે કરતો હતો ત્યાં દાદાજી આવીને કહે 'પ્રભુ, તું અહીં રોકાઇ જા. મારી પાસે રહીને ભણજે. હવે તો તું અંગ્રેજી શાળામાં પહોંચવાનો!' પિતાશ્રીએ પણ આવી સંમતિ આપી કે 'પ્રભુ ઇચ્છે તો ભલે રહે. ફીનિક્સમાં કંઇ ભણવાનું નથી મળવાનું. અહીં નહિ ને હરદ્વારના ગુરુકુળમાં પણ તેને દાખલ કરી શકાય એમ છે.'

મારે માથે એ પહેલું સંકટ આવ્યું હતું જેમાં મારે ત્રણ મનગમતી ચીજમાંથી એક પસંદ કરવાની હોય. રાત પડ્યે હું ખાટલામાં પડ્યો ને આકાશના તારા જોતો વિચારે ચડ્યો. એક તરફ ફીનિક્સની યાદ, સમુદ્રયાત્રાનો આનંદ ને મુંબાઇ જોવાનો લ્હાવો મને આકર્ષવા લાગ્યો. બીજી તરફ મોટીબા અને મોટાબાપુજીની ગોદ અને મૅટ્રિક સુધી ભણવાની તક છોડવામાં ડહાપણ ન દેખાયું અને ત્રીજી તરફ પિતાશ્રી પાસે સાંભળેલી ગુરુકુલની વાત ગમી અને એ રીતે હરદ્વારમાં ભણવાની હોંશ થઇ. ઊંઘતાં સુધી હું કંઇ નિર્ણય ન કરી શક્યો. બીજે દિવસ પણ વિમાસણમાં ગયો. નિશાળે જવાનું કોઇને વગરપૂછ્યે માંડી વાળ્યું અને

કોઇએ કહ્યું પણ નહિ કે નિશાળે જા.

જોષી આવ્યા. નીકળવાનું મુહૂર્ત જોયું. પસ્તાનામાં સોપારી અને ચોખાની પોટલી અમારે ઘેરથી મોટાં ફઇબાને ત્યાં—પૂ. બાપુજીનાં બહેનને—(અસલ કરમચંદબાપાને) ઘેર મોકલાયાં અને જવાની તૈયારી જોશભેર થવા લાગી. જેમજેમ વખત ભરાતો ગયો તેમ તેમ ફીનિક્સ જવાની મારી લાલચ વધતી ચાલી.

રાજકોટમાં દાદાજીની છાયામાં રહી વરસો સુધી નિશાળે જતા રહેવું અને પરીક્ષાઓમાં ઝળકવા પ્રયત્ન કરવો એ કરતાં ફીનિક્સનું વિવિધ રસભર્યું જીવન વધુ આકર્ષક લાગ્યું. ત્યાં મોહનદાસ બાપુજી આવે ત્યારે કેવીકેવી મજા આવે છે એ યાદ આવ્યું. દેવદાસ કાકા જેવો દોસ્ત રાજકોટની એટલી મોટી નિશાળમાં યે મને જડ્યો નહિ. મન ફીનિક્સ પહોંચી ગયું.

મગનકાકા, કાકી, બગીચો અને ફીનિક્સનાં બધાં રમ્ય દૃશ્યો નજર સામે તરવા લાગ્યાં. પહોંચવાની ઉતાવળ થવા લાગી. ફક્ત એક વાતે ફીનિક્સ જવાની હિંમત નહોતી થતી. ડરબનથી છુટા પડતાં મગનકાકાએ કાગળ લખવાનો વદાડ લીધેલો. પણ રાજકોટ આવી મેં એક પણ કાગળ લખ્યો નહોતો અને મારૂં વચન ખોટું પડ્યું હતું. એથી કાકા મારા પર ગુસ્સે થયા વિના નહિ રહે એવી મનમાં ખાત્રી થતી અને જવાનું માંડી વાળવું વધુ ઠીક જણાતું, પણ વળી રાજકોટ રહેવા કરતાં મુસાફરી અને ફીનિક્સનું આકર્ષણ વધીજતું.

જવા આડે બે દિવસ માંડ બાકી રહ્યા ત્યારે મને ઉપાય સૂઝ્યો કે જો મોટા બાપુજી મગનકાકાને ન મારવા વિષે લખી દે તો પછી મને માર નહિ પડે. આ તોડ નીકળતાં મન હળવું થયું ને હું ઉમંગમાં આવી ગયો. મોટા બાપુજી પાસે પહોંચી ગયો અને કહ્યું કે 'મારે જવું જ છે. પછી મને મુંબાઇ અને રસ્તામાં આવતી તાપી અને નર્મદા નદી, એ બધું ક્યારે જોવાનું મળે? તમે મગનકાકાને એક કાગળ લખો કે એ મને મારે નહિ.' છોકરાંઓ માવતર પાસે જ ભલાં એમ વિચારી મારે ફીનિક્સ જવું એમ જ આખરે ઠરાવ્યું. પિતાશ્રીએ જમનાદાસ કાકાને પણ સાથે લઈ ચાલવાનો ઠરાવ કર્યો. કારણ જમનાદાસ કાકા નબળા રહ્યા કરતા અને ગુમડાં વગેરેથી પીડાયા કરતા. હાઇસ્કૂલનું ભણતર છોડી વરસેક તેમને ફીનિક્સ રહી આવવાની મોટા બાપુજીએ પણ સંમતિ આપી.

એક દિવસ જતાં કેટલી વાર લાગે? પણ ટ્રેનમાં બેસી તલપી રહેલા મને એ વખત બહુ લાંબો લાગ્યો. નિશાળે જવાની કડાકૂટમાંથી માંડ છૂટ્યો હતો અને થોડા દિવસ તો વાંચવા લખવાનું કે દાખલા ગણવાનું કોઇ કહે એમ ન હતું એટલે પેટભરીને મેં હસવા રમવા માંડ્યું. એમ કરતાં અમારા ઘર પાસેથી મુંબાઇ જવાની ચારપાંચ આગગાડીઓ ભાગી ગયા પછી એક પરોઢિયે અમે પણ આગગાડીમાં બેઠા. સામાન ગોઠવવાની ધમાલમાં પડેલા અને છેલ્લા રામરામ કહેવામાં રોકાએલા બધા સ્નેહીઓને તથા લાલલીલી બત્તીઓને હું કૌતુકથી જોયા કરતો હતો એટલામાં ટ્રેન ઊપડી. વીરમગામ, અમદાવાદ, ચેવડાવાળું વડોદરા, તાપી, નર્મદા વગેરે ભૂગોળમાં ગોખેલી જગ્યાઓનું સર્વ શક્તિ ખર્ચીને નિરીક્ષણ કરવામાં તથા નાસ્તાપાણી કરવામાં સહેજ વાતમાં એ ટૂંકો પ્રવાસ પૂરો થયો.

ટ્રેનમાંથી ઊતરવું પડ્યું એ ગમ્યું નહિ. તેમાં યે જ્યારે એક ઊંચા માળાની બે સાંકડી ઓરડીઓમાં, મારા જેવડા પણ મારાથી વધુ ચાલાક, સુધરેલા અને મુંબાઇમાં એકલા ફરી શકનારા છોકરાઓ સાથે રહેવું પડ્યું ને હું અચતુર લેખાયો ત્યારે મનમાં એમ થઇ આવ્યું કે આના કરતાં રાજકોટ રહ્યા હોત તો સારૂં થાત. પણ વધુ વખત આ સંકડામણમાં ન રહેવું પડ્યું. બે દિવસમાં બધી તૈયારી થઇ ગઇ અને અમે સ્ટીમર ઉપર જવા સાબદા થયા. કોટ, પાટલૂન, મોજાં વગેરે ખૂબ મહેનત લઇને જમનકાકાએ મને સુઘડ રીતે પહેરાવ્યાં. એક ટોપીથી જ ભરેલી ભીંતોવાળી દુકાનમાંથી મારે માટે ગોળ કાળી ટોપી પણ પિતાશ્રીએ મને અપાવી. આમ સ્ટીમર પર ચડવાને પૂરી ટાપટીપથી અમે શણગારાયાં.

ઉતારેથી નીકળવાને થોડી વાર હતી ત્યાં પિતાશ્રીએ કાતરથી જમનાદાસ કાકાની ચોટલી કાપી નાખી. કેટલે વર્ષે મહામહેનતે મોટી કરેલી ચોટલી કપાઇ જતાં જમનાદાસ કાકાની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં, પણ આફ્રિકા જવા માટે એટલું કરવું જ પડશે અને ઘોડાની પૂછડી માથે લટકાવવા સમું જંગલીપણું ત્યાં ન શોભે એમ સમજી એમણે પોતાનું મન વાળ્યું.

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૨૦૩મે)

શિયાળભાઈનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એક હતા શિયાળભાઈ. એમણે બહુ મરઘા-બતકાં માર્યાં'તા અને બહુ બકરીઓ ખાધી'તી. પછી ઘડપણમાં પસ્તાવો થયો કે 'અરેરે! જિંદગીભર મેં પાપ કર્યું. હવે મને એની સજા ભોગવવી પડશે!' ભાઇ ચાલ્યા કોઇ બ્રાહ્મણની શોધમાં. ચાલતા જાય ને બોલતા જાય, 'મને કોઇ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો! મને કોઇ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો!' એવામાં ત્યાં આવી ચડ્યા એક વરૂભાઇ. માથે ટીલું ને હાથમાં માળા, અને મુખથી રામરામ જપતા જાય. શિયાળભાઇ કહે, 'વરૂ મહારાજ, વરૂ મહારાજ, મને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો!' તો વરૂભાઇ કહે, 'તું મરઘાબતકાં મારવાનું છોડી દેશે?' 'પણ તો હું ખાઉં શું?' શિયાળભાઇ બોલ્યા. 'મને બીજો કોઇ ધંધો આવડતો નથી. મારા પર જરા તો દયા કરો મહારાજ!'

આખરે વરૂભાઇએ એને માછલી ખાવાની પરવાનગી આપી. પછી શિયાળભાઇ ચાલ્યા માછલી પકડવા. પણ એ ધંધો ભાઇએ જિંદગીમાં કદી કરેલો નહિ, એટલે વિચાર કરતા નદી કિનારે જઇ ઊભા. એવામાં એક બકરીના ટોળા પર એમની નજર પડી. તરત દોડીને એક બકરીબાઇને એ પકડી લાવ્યા. પણ . . . બકરી તો ખવાય નહિ! એની તો એમને મના હતી. એટલે માથું ખંજવાળતા ભાઇ ઊભા. ત્યાં તો તરત એમને એક વિચાર સૂઝ્યો.

શિયાળભાઇએ કાનેથી બકરીને પકડી ને ડપ લઇને એને પાણીમાં બોળી. બોળીને તરત એને બહાર કાઢી. પાછી બોળી ને પાછી કાઢી. આમ બોળતા જાય ને કાઢતા જાય અને સાથેસાથે

'બકરીબાઇ, બકરીબાઈ, નીચે જજો. . . .
માછલીબાઇ, માછલીબાઇ, ઉપર આવજો. . .'

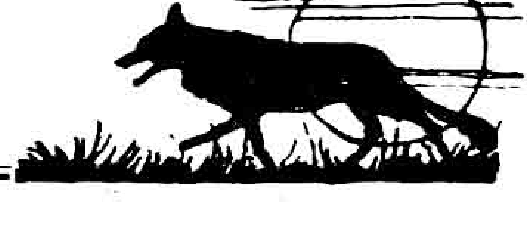
એમ બોલતા જાય.

એ જ બકરી ને એ જ માછલી! આખરે બિચારાં બકરીબાઈ મરી ગયાં અને શિયાળભાઇએ એમને 'માછલી' ગણીને મન મનાવી પેટ ભરી ખાધાં. પછી ભાઈસાહેબ લાંબા થઇ એક ઝાડ નીચે સૂતા અને વિચાર કરે છે, 'હું કેવો સુંદર લાગું છું! ફક્ત એક જ વાતની મણા છે. મારા પેટમાં એક સરસ તીર ખોસ્યું હોય તો હું કેવો સરસ લાગું?'

એવામાં બકરીનો રખેવાળ ત્યાં બકરી શોધતો શોધતો આવી ચડ્યો, અને શિયાળભાઇને જોતાં જ એમને તીરથી વીંધી નાખ્યા. મરતાં મરતાં શિયાળભાઈ કહે, 'અરેરે! હવે સુંદર તો લાગું છું, પણ મને શી ખબર કે મારી ઇચ્છા આવી રીતે પૂરી થશે?'

હીરાલાલ ગોદીવાળા

(પંદરમી સદીના સ્કૉટીશ કવિ હેન્રીસનના કાવ્ય ઉપરથી)

ગયો મહિનો (માર્ચ) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૩ મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ દૈનિક બૉમ્બે ક્રૉનિકલનો જન્મ—ઇ. ૧૯૧૩ * * નેપાળી જનરલ ચંદ્રશેખર ઉપાધ્યાયે જનરલ ઑક્ટોરલોની સાથે સંધિ કરી જેથી કાઠમંડુમાં રેસિડન્ટ રાખવાની છૂટ અને દાર્જીલિંગ તથા સીમલા સહિતનો પ્રદેશ બ્રિટિશોને મળ્યો—ઇ. ૧૮૧૬.

તા. ૯ અંગ્રેજો સાથે કોલકરાર કરી ટીપુ સુલતાને અરધું મ્હૈસુર તેમને આપી દીધું—ઇ. ૧૭૯૨.

તા. ૧૦ વડોદરાના શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ—ઈ. ૧૮૬૩.

તા. ૧૧ હિંદના ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પર રાજા નંદકુમારે લાંચ લેવાનો આરોપ મૂક્યો.

તા. ૧૨ રશિયામાં રાજક્રાંતિ—ઇ. ૧૯૧૭. * * સાબરમતીના આશ્રમેથી હિંદ સ્વાતંત્ર્ય અર્થે મહાત્મા ગાંધીજીએ દાંડીની ઐતિહાસિક કૂચ આદરી—ઇ.૧૯૩૦.

તા. ૧૩ શ્રી રમણભાઇ નીલકંઠનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૮.

તા. ૧૪ 'સાપેક્ષવાદ'ના સિદ્ધાંતથી વિજ્ઞાનજગતમાં ઉહાપોહ મચાવનાર જર્મન વિજ્ઞાની આઇન્સ્ટાઇનનો જન્મ—ઇ.૧૮૭૯ * * મહમદ ઘોરીનું અવસાન—ઇ. ૧૨૦૬.

તા. ૧૫ હિંદમાં હથીઆરબંધી તથા દેશી છાપાં સંબંધેના કાયદાનો અમલ શરૂ થયો—ઇ. ૧૮૭૮.

તા. ૨૧ ગુજરાતના ભરત કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું અવસાન-ઇ.૧૮૯૮.

તા. ૨૪ લાહોર કાવતરા કેસને અંગે શ્રી ભગતસિંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવની ત્રિપુટીને ફાંસી અપાઈ-ઇ.૧૯૩૧ * * ભારત પરના અંગ્રેજ વર્ચસ્વ ઉપર પ્રાણવાન પુસ્તકો લખનાર મેજર વામનદાસ વસુનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૭.

તા. ૨૫ કવીશ્વર દલપતરામ વિદેહ થયા—ઇ. ૧૮૯૮. * * કાનપુરમાં ભયંકર કોમી રમખાણ, જેમાં પંડિત ગણેશશંકરજી વિદ્યાર્થી શહીદ થયા—ઇ.૧૯૩૧

તા. ૨૮ પેશ્વાઇના સ્તંભ સમા નાના ફડનવીસનું અવસાન—ઇ. ૧૮૦૦ * * બાળલગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતું શારદા બિલ અમલમાં મૂકાયું—ઇ. ૧૯૩૦.

તા. ૨૯ દક્ષિણ ધ્રુવની શોધે ઊપડેલો કૅપ્ટન સ્કૉટ પોતાની આખી ટોળી સાથે ત્યાંના બરફોમાં ગારબ થયો—ઇ. ૧૯૧૨ (તેની ડાયરીમાં છેલ્લી એ તારીખ મળી હતી.) * * અંગ્રેજોએ પંજાબ સર કર્યું—ઇ. ૧૮૪૯.

આ માસની વિભૂતિ
શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ

તા. ૧૮મી માર્ચે એ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ દિન સ.ઇ.૧૮૬૩માં, મહારાજા ખંડેરાવ જ્યારે વડોદરાની ગાદીએ હતા ત્યારે ખાનદેશના એક ગામડાના એક ગોવાળને ત્યાં એમનો જન્મ થયો.

ઈ. ૧૮૭૫ ખંડેરાવ પછી ગાદીએ આવેલા એમના ભાઇ મલ્હારરાવને સરકારે ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકતાં રાજમાતા ચીમનાબાઇએ ત્રણ ભાઇઓમાંથી સયાજીરાવની ગાદીવારસ તરીકે પસંદગી કરી એટલે રાજા સર ટી. માધવરાવના હાથ નીચે તેમને શિક્ષણ માટે મૂકવામાં આવ્યા. રાજાના પ્રબળ વ્યક્તિત્વે સયાજીરાવના ઘડતરમાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ઈ. ૧૮૭૭ યુરોપની પહેલી સફર.

ઇ.૧૮૮૦ તાંજોરની રાજકન્યા સાથે લગ્ન.

ઇ. ૧૮૮૧ રાજ્યલગામ અર્પણ થઇ, ૨૮મી ડિસેમ્બર.

ઇ. ૧૯૦૨ મહાસભામાં હાજરી આપી ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.

ઇ. ૧૯૦૪ ઇન્ડીઅન સોશિયલ કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ નીમાયા. પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપતાં એમણે જણાવેલું કે, 'પશ્ચિમને આપણી ફિલસૂફી શીખવી તેનું વિજ્ઞાન આપણે અપનાવીએ એથી મહાન કોઈ કાર્ય નથી.'

ઇ. ૧૯૧૬ હિંદના રાજાઓની કૉન્ફરન્સમાં ભાગ લઇ હિંદના રાજકારણમાં રાજાઓનો સાથ હોવાની હિમાયત કરી.

ઈ. ૧૯૩૬ રાજપદે આવ્યે તા. ૨૭મી મેના રોજ સાઠ વર્ષ પૂરા થતાં આખા રાજ્યે મણિમહોત્સવ ઊજવ્યો.

વીસમી સદી શરૂ થયા પહેલાં સ્વામી દયાનંદના ટંકારે હિંદમાં જે જે વિભૂતિઓને જન્મ આપ્યો તેમાંના મહારાજા સયાજીરાવ એક છે. પશ્ચિમમાં ફરી, ત્યાંની પ્રજાએ સાધેલો ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણાત્મક વિકાસ તેમણે જોયો ને પ્રગતિનાં એ મુખ્ય બી એમણે પોતાની ભૂમિમાં પણ વાવ્યાં. વડોદરાની પ્રજાને નવા યુગને ઘટતી તાલીમ આપવા તેમણે ખૂબ કર્યું છે. આદર્શ રાજવી તરીકે હિંદના રાજાઓની હરોળમાં તેમને પહેલા મૂકી શકાય, પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એમના ઉત્સાહનાં પાણી વળતાં થયાં હોય એમ જણાય છે.

આ મહિનો (એપ્રિલ) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ પોર્ટુગીઝ ગવર્નર અલબુકર્કે દખ્ખણના આદિલશાહ પાસેથી ગોવા જીતી, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો સુદ્ધાં ૮૦૦ મુસલમાન શહેરીઓની કતલ કરી—ઇ. ૧૫૧૦. * * હૈદરઅલીએ અંગ્રેજો સાથે કોલકરાર કર્યા—ઇ.૧૭૬૯.

તા. ૩ હિંદુત્વના તારણહાર છત્રપતિ શિવાજીનું અવસાન—ઇ. ૧૬૮૦.

તા. ૬ અમેરિકન રીઅર ઍડમીરલ રૉબર્ટ પીઅરીએ ઉત્તરધ્રુવ સર કર્યો—ઈ. ૧૯૦૯.

તા. ૮ વિઠ્ઠલભાઇ પટેલના ધારાસભામાંના ભાષણ વચ્ચે શ્રી ભગતસિંહ અને બટુકેશ્વર દત્તે બૉંબનો ધડાકો કર્યો—ઈ. ૧૯૩૧.

તા. ૧૦ શિવાજી મહારાજનો જન્મ—ઇ. ૧૬૨૭. * * રશિયાના ઉદ્ધારક લેનિનનો જન્મ—ઇ. ૧૮૭૦. * * બ્રિટિશ અને હિંદી લશ્કરને જોડી દેવામાં આવ્યું—ઇ. ૧૮૬૧.

તા. ૧૪ હરિજન નેતા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનો જન્મ—ઇ. ૧૮૯૨.

તા. ૧૯ સર જમશેદજી જીજીભાઇ બૅરોનેટનું અવસાન—ઇ. ૧૮૫૯.

તા. ૨૧ પાણીપતનું પહેલું યુદ્ધ—ઇ. ૧૫૨૬.

તા. ૨૩ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે હિંદમાં ચલાવેલી ગેરવર્તણૂકના કારણસર લંડનમાં તેના પર ચાલેલા કેસમાંથી તેનો છુટકારો—ઇ. ૧૭૯૫.

તા. ૨૫ ઇંગ્લંડના ક્રાન્તિકારી પ્યૂરીટન નેતા ઓલીવર ક્રૉમવેલનો જન્મ—ઈ. ૧૫૯૯. * * રીઝાખાં પહેલવીએ ઈરાનના શાહને પદભ્રષ્ટ કરી ઇરાનના શાહ તરીકે એ દેશનું સુકાન હાથ ધર્યું—ઇ. ૧૯૨૬.

તા. ૨૬ રાજા કુંવરસિંહનું અવસાન—ઈ. ૧૮૫૮.

તા. ૨૮ ઈ. ૧૯૧૦ના પ્રેસ ઍક્ટને સજીવન કરી હિંદમાં ઑર્ડીનાન્સ રાજ્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું—ઇ. ૧૯૩૦.

તા. ૨૯ પશ્ચિમની પ્રજામાં 'હિંદના એડીસન'નું બિરુદ મેળવનાર હિંદી વિજ્ઞાની ડૉ. શંકરરાવ આબાજી ભીસેનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૭. * * મહમૂદ ગીઝનીનું મરણ —ઇ. ૧૦૩૦.

તા. ૩૦ ભારતીય વિપ્લવદળની વિપ્લવવાદની પ્રથમ ઘોષણા—ઇ. ૧૯૦૮ * * ફ્રેંચ વિજ્ઞાની પ્રો. રૉંજને 'એક્સ રેઝ' શોધી કાઢ્યાં—ઇ ૧૮૯૫.

આ માસની વિભૂતિ

સર જમશેદજી જીજીભાઈ બૅરોનેટ

ઇ. ૧૭૮૩નાનવસારી મહાલના જીજીભાઇ ચાનજીભાઈ નામના એક સાધારણ પણ આબરૂદાર પિતાને ત્યાં જન્મ.

ઇ. ૧૭૯૮ એક જ વર્ષમાં માતાપિતા બંનેનું અવસાન થતાં પોતાના સસરા ફરામજી નસરવાનજી બાટલીવાળાને ત્યાં મુંબાઇમાં જઇ રહ્યા.

ઇ. ૧૭૯૯ શેઠ મહેરવાનજી માણેકજીના મુનીમના હાથ નીચે વેપારી અનુભવ લેવા રહ્યા. પછી પોતાની બધી મળીને બે હજાર રૂપિયાની મૂડી પોતાના સસરા સાથે જોડી, વેપારમાં પાંતી ઠરાવી; અને કરકસર અને કુશાગ્ર વેપારીબુદ્ધિએ થોડા જ વખતમાં તેમાંથી ૩૫,૦૦૦ રૂપિયાનું ભંડોળ જમાવ્યું.

આમ તે સ્વતંત્ર વેપારી બન્યા. પછી ચીન ગયા. ત્યાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઇ જામતાં તેમણે અંગ્રેજોને મદદ આપી. અંગ્રેજોનો વિજય થયો અને એની સાથે જમશેદજીનું નામ પણ ખૂબ પ્રકાશમાં આવ્યું.

ઈ. ૧૮૦૭ ચીનની છેલ્લી સફર કરી. કલકત્તા, સિંગાપોર, સીઆમ વગેરે બધાં સ્થળોની મુલાકાત લઇ ત્યાં ધમધોકાર વેપારનાં ક્ષેત્રો ઊભાં કર્યાં. એ બધાંમાં એમને અભૂતપૂર્વ સફળતા મળી ને અઢળક દોલત એકઠી કરી. અને એ દોલતનો ઉપયોગ પણ એવી સરસ રીતે કર્યો કે સાધારણ લોકોમાં યે 'બાટલીવાલા' નામ સુપ્રસિદ્ધ થઇ પડ્યું. એમણે કરેલા દાનનો આંકડો ઓછામાં ઓછા પચાસ લાખ રૂપિયા પર જાય છે. એ અનુપમ ઔદાર્યની કદર કરી, મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પણ એમને હિંદના પહેલા જ બૅરોનેટ બનાવ્યા. ઈ. ૧૮૫૯ના એપ્રિલની ૧૫મી તારીખે ૭૬ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

સાધારણ કુટુંબમાં જન્મી સાધારણ સંજોગોમાંથી માર્ગ કરી માત્ર ઉદ્યોગ દ્વારા જ લક્ષ્મી સંપાદન કરી, એનો આવો સદ્વ્યય કરનાર સર જમશેદજી જીજીભાઇ જેવી વ્યક્તિનું જીવન આપણને એક અમૂલ્ય બોધપાઠ જેવું છે.

થોડો સુધારો

આ વિભાગના જાન્યુઆરી મહિનામાં, સરસ્વતીચંદ્રના કાદંબરીકાર શ્રી ગોવર્ધનરામની અવસાન સાલ ઇ.૧૮૯૮ છપાઈ છે તેને બદલે ૧૯૦૭ જોઇએ. ૧૯૦૧માં એમની કાદંબરી 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ચોથો ભાગ બહાર પડ્યો અને ૧૯૦૫માં તે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. તેમજ ફેબ્રુઆરી મહિનામાં શ્રી સરોજિની નાયડુની જન્મસાલ જે ૧૮૯૭ છપાઈ છે તેને બદલે ૧૮૭૯ જોઇએ.

બૅંક ડૂબી ને એ સાથે જ એમની યશસ્વી કારકિર્દિ પણ ધૂળમાં મળી. કોટ્યાવધિ રૂપિયાનો વ્યવહાર કરનાર એ કુબેર, ભિખારી બન્યા. દુનિયા એમને ભિખારી માનતી થઇ. એમની સર્વ સંપત્તિ ગઇ, જમીન ગઇ ને છેલ્લે હાઇકોર્ટનું અપમાન કરવા ખાતર જેલની હિવાલો મળી. થોડા વખત પર જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ એક કલબમાં સાધારણ માણસ જેવું જીવન તેઓ જીવી રહ્યા હતા.

અને આવી રીતે સંપત્તિ અને કીર્તિથી પરિત્યક્ત છતાં એની સહેજ પણ તમા ન કરનાર એ વ્યક્તિની હિંમતનો તો ખ્યાલ કરો, કે ગયા માસમાં એ વિદેહ થયા ત્યારે, પંજાબમાં નવી કંપની કાઢવાના ઉદ્દેશથી એ 'કંપની ઍક્ટ' વાંચી રહ્યા હતા. એ પુસ્તક વાંચતાં ૨૨મીની રાતે છાતી પર જ એ પુસ્તક મૂકી ઊંઘી ગયા ને એ જ સ્થિતિમાં એઓ અવસાન પામ્યા.

એક વખત પંજાબના એ સૌથી શક્તિશાળી અને ભાગ્યશાળી પુરુષ ગણાતા. પીપલ્સ બૅંક તૂટી એટલે બાજી પણ જે કંપનીઓ જોડે એમને સંબંધ હતો એમની દશા યે બગડી ગઇ. એ બાબતમાં સરકારી તપાસ ચાલી રહી છે ત્યાં લાલાજી સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા.

પણ આ ઉપરથી એવું નથી સમજી લેવાનું કે તેઓ જિંદગીભર એક વ્યવસાયી પુરુષ જ રહ્યા હતા. હિંદના રાજનૈતિક જીવનમાં પણ એમણે ઓછા મહત્ત્વનો ભાગ નહોતો લીધો. લાહોર મહાસભાની સ્વાગતસમિતિના મંત્રીત્વ ઉપરાંત મહાસભાની બીજી બે બેઠકોની સ્વાગતકારિણીના અધ્યક્ષપદે તેઓ રહ્યા હતા. ડાયર અને ઓડવાયરે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવી ત્યારે તેમણે સરકાર સામે જબરો મોરચો માંડ્યો હતો ને તેને એટલી મક્કમતાથી વળગી રહેલા કે એમના માટે ફાંસીનો હુકમ દેવાયો હતો. પછીથી ફાંસીને બદલે કાળાપાણીની સજા એમને ફરમાવવામાં આવેલી.

અને આ કાળાપાણીના કેદી, હિંદમાં મૉન્ટ-ફૉર્ડ સુધારાનો અમલ થયો ત્યારે પંજાબના પ્રથમ જ ભારતમંત્રી બન્યા! એ ગાળામાં સરકાર સામે એમણે લીધેલી ટક્કર એમની નીડરતાનો ચોખ્ખો પુરાવો છે. જીવનથી એમણે રાજકારણને કદી નોખું પાડ્યું ન હતું. 'સ્વરાજ્ય', 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' એ શબ્દોની અસર એમના મન પરથી કદી ઢીલી નહોતી પડી.

જિંદગીના ૭૨ વર્ષના ગાળામાં લાલાજી ઘણી લીલીસૂકી જોઇ ગયા. પણ એ બધી સામે જે ધીરતાથી એ ઊભા રહ્યા એ એમના પ્રત્યે સન્માન જન્માવવા પૂરતી છે. લાહોરના 'ટ્રિબ્યૂન' પત્રે એમના ગુણોનું આ પૃથક્કરણ કર્યું છેઃ (૧) પંજાબના વ્યાપારશિરોમણિ, (૨) જન્મથી જ સંઘર્ષપ્રેમી, (૩) ભલા ભૂપની સામે પણ સર ન ઝુકાવનાર અણનમ સ્વાભિમાની, (૪) પુસ્તકપ્રેમી અને વિનોદપ્રિય, (૫) સરકાર સામે જિંદગીભર ટક્કર ઝીલનાર સ્વદેશભક્ત, (૬) મહેલોમાં જન્મી ભાડૂતી મકાનમાં મર્યા છતાં એ સ્થિતિ પર કદી અફસોસ ન કરનાર અજોડ હિંમતબાજ.

આજે લાલા હરકિસનલાલ આપણી વચ્ચે નથી. સંભવ છે કે જીવનના અંતભાગે સાંપડેલી નિષ્ફળતાને અંગે દેશના ઔદ્યોગિક જીવનમાં એમણે આપેલો ફાળો આવતાં વર્ષોમાં ભુલાઈ જવાય. પણ ૧૯૨૧નો એમનો ત્યાગ અને બલિદાન તો અમર જ રહેશે; એટલું જ નહિ, પંજાબમાં કૉંગ્રેસ આંદોલનના આરંભ, વિકાસ અને પ્રગતિ સાથે પણ એમનું નામ હમેશ માટે જોડાએલું રહેશે

હિંદુ ધર્મની નવવસંત

* * * 'સહુ મહાધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ લાંબામાં લાંબો આયુષ્યવન્તો છે.' બધા ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓના પિતામહ એ ધર્મે જે જે ધર્મો ને સંસ્કૃતિઓને પોષણ આપ્યું છે તેની તો તવારીખ પણ ભૂંસાઇ ગઇ છે. બુદ્ધના જન્મ પછી એના પર એક પછી એક એવા ફટકા પડતા ગયા કે છેલ્લી સદીઓમાં તો તે લગભગ મૃતપ્રાયઃ બની ગયો. પણ એ નિરાશ વાતાવરણમાંથી ગઈ સદીમાં જ એક હુંકાર ઊઠ્યો, 'હિંદુ ધર્મ જીવંત છે,' ને પછી તો એક પછી એક એવી સંજીવની તેના પર છંટાતી ગઇ કે આજે એ પુનઃ નવપલ્લવિત બન્યો છે. એ સંજીવનીના સ્રોતોની, કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એમના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામાં આપેલા ભાષણમાં જે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરેલી તેનો અગત્યનો ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે.

ત્રણચારેક અઠવાડિયાંની તાજી વાત છે. પા સદીની અનુભવસિદ્ધિ પછી ડૉ. કઝીન્સ જયરામ થયા, હિન્દુ બન્યા, ને બોલ્યા કે હિન્દુધર્મ સજીવન ધર્મ છે.

આર્યસન્તાનો! ઓરાયનના પુસ્તકમાં-મૃગશીર્ષ અને પૂર્વ મૃગશીર્ષના ગ્રન્થોમાં ટિળક મહારાજ કહી ગયા છે કે ઋગ્વેદ આજથી ઓછામાં ઓછાં બાર હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયાં. એ છેલ્લાં બાર હજાર વર્ષોથી હિન્દુ ધર્મ સજીવન ધર્મ છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ બોલે છે કે જગતના સહુ મહાધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ લાંબામાં લાંબા આયુષ્યવન્તો છે. પણ પૃથ્વીવાસી કોઇની યે સઘળી ઋતુઓ સરખી ગઇ છે?

વર્ષામાંના રેવાજી તે શરદમાંના રેવાજી નથી; અને શરદમાંના રેવાજી તે ગ્રીષ્મમાંના રેવાજી નથી. હિંદુધર્મ પણ ઋતુએ ઋતુએ મ્હોર્યો છે, કરમાયો છે અને પાછો યુગેયુગે પલ્લવિત થએલો છે.

આજના નવયુગના પ્રથમ પ્રહરે ૧૮૬૨માં કરસનદાસ કહેતા કે હિંદુ ધર્મ કરમાએલો છે. આજ ૧૯૩૭માં ડૉ. જયરામ કઝીન્સ કહે છે કે હિંદુ ધર્મ સજીવન છે. કરમાએલા હિંદુ ધર્મને સંજીવની કોણે છાંટી? ૧૮૬૨ પછી ઇતિહાસમાં

સો ચમત્કાર થયો કે કરમાએલો હિંદુ ધર્મ સજીવન થયો ?

ઇતિહાસના એ કોયડાનો ઉત્તર શોધવાને નવયુગના આદિની, હિંદ અને ગુજરાતની ઇતિહાસપ્રશસ્ત કેટલીક સાલો વિચારી જોઇએ.

૧૮૪૮માં શીખવિગ્રહ પૂરો થયો ને સિન્ધુતટ સુધીનો ભારત રાતા રંગે રંગાયો. આરકોટના ઘેરા પછી એક સો વર્ષે હિંદ હારી ગયું.

એ પછી હિંદમાં તાર આવ્યા, ટપાલ આવી, આગગાડી આવી. લોક આગગાડીનાં ત્યારે ગીત ગાતું કે, 'ગાડી આવી ગુજરાત અગન ફેરી ગાડી રે આવી.'

એ જ સાલમાં અમદાવાદમાં દલપતશિષ્ય ને મિત્ર ફારબસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટી સ્થાપી; એ જ સાલમાં મુંબાઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ; એ જ સાલમાં ગુજરાતે નવયુગ બેઠો.

૧૮૫૭: ઇતિહાસનવેશો એને બળવાની સાલ કહે છે; હું એને સારસ્વત દૃષ્ટિએ શારદાપીઠની સાલ કહું છું; કારણ કે Pen is mightier than sword. બળવાની ઉથલપાથલથી શારદાપીઠોની ઉથલપાથલ અતિ મહાન છે. ૧૮૫૭માં બળવો થયો. એ જ સાલમાં કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબાઇની શારદાપીઠો સ્થપાઇ; બળવો ક્ષણિક હતો. શારદાપીઠો ચિરંજીવ છે.

૧૮૫૪માં વૂડનો ડિસ્પાચ. ૧૮૫૫માં કેળવણી ખાતાં સ્થપાયાં. ૧૮૫૭માં શારદાપીઠો સ્થપાઇ. એ શારદાપીઠોએ શાંતિથી ક્રાંતિ કીધી અને કરે છે.

એ પછીની ઇતિહાસપ્રખ્યાત સાલ છે ૧૮૭૫. એ સાલમાં વડોદરામાં રાજપલટો થયો અને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ આવ્યા; અને એ જ સાલમાં મુંબાઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઇ. પછી પશ્ચિમ પૂજતી પ્રજા પૂર્વ પૂજતી થઇ.

એવામાં થીઓસૉફિકલ સોસાએટીની સ્થાપના થઇ. થીઓસૉફીએ પૂર્વ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની તુલના કીધી ને કહ્યું કે, પૂર્વની સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મવાદી છે; પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જડવાદી છે.

એવામાં બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્ર સેન હિંદભરમાં ઘૂમ્યા; ઇંગ્લંડ જઇને ત્યા 'East and West'નું પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન આપ્યું; એમના શિષ્ય શ્રી પ્રતાપચન્દ્ર મઝુમદારે 'The Oriental Christ'નો ગ્રન્થ લખ્યો. ન વાંચ્યો હોય તો એ મહાગ્રન્થ વાંચશો. એણે હિંદની ખ્રિસ્તભાવનામાં પલટો કીધો.

એવામાં પં. મૅક્સમૂલરે ઋગ્વેદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કીધું. Sacred Books of the East છપાવા માંડી. યુરોપના દેશદેશમાં પૌર્વાત્ય કૉંગ્રેસો ભરાવા માંડી. 'What India Can Teach Us'નો ગ્રન્થ પં. મૅક્સમૂલરે લખ્યો. એવામાં પરમહંસ રામકૃષ્ણ થયા, જેમના શિષ્યે શિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુ ધર્મનો ડંકો વગાડ્યો.

એવામાં ત્યારના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ હિંદયાત્રાએ આવ્યા. એવામાં કયસરે હિંદનો દિલ્હી દરબાર ભરાયો અને એ રાજપ્રકરણી દરબાર વચ્ચે એક સંન્યાસીએ ઓંકારનો ઝંડો રોપ્યો, દિલ્હીના મયદાનમાં, પાંડવોની રાજધાનીમાં. એ સંન્યાસી તે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, પરમ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી. પછી હિંદુ ધર્મ Static મટી Dynamic થયો. દયાનન્દ અને વિવેકાનન્દ આપણા નવયુગના હિંદુ ધર્મના મહાન Dynamic Forces હતા. પછી પશ્ચિમ પૂજતી પ્રજા પૂર્વ પૂજતી થઇ.

પણ ધર્મના Dynamics સાત્વિક હોય, રાજસ કે તામસ ન હોય. ખ્રિસ્તને વધસ્તંભે ચડાવ્યો, માથે કાંટાનો મુગટ પહેરાવ્યો, પણ ઈશુ ખ્રિસ્ત તો એટલું જ વદ્યા, 'Father forgive them; for they know not what they do.'

સ્વામીનારાયણ ગુજરાતે આવ્યા. કયાંક ઇંટાળા પડ્યા, કયાંક ઢેખાળા પડ્યા, સહુ સહ્યા. અમદાવાદમાં પેસવા ન દીધા તો પછી આવીશું કહી પાછા ગયા, અને પાછા આવ્યા ત્યારે મહેલ અધિકું મંદિર બાંધ્યું.

અને મહર્ષિ દયાનંદ! સમશેર ઉગામી વધેરવા આવનારને મસ્તક ધર્યું. મહારાણાજીએ ધરાવેલી એકલિંગજીની મહન્તાઈ ન સ્વીકારી. ઝેર દેનારને જીવતદાન દીધું. પેશ્વાની પાટનગરીમાં સ્વામીજી ગયા ત્યારે એક ગધેડા ઉપર ભગવું વસ્ત્ર નાખી સરઘસ કાઢ્યું હતું. એ જ પૂના આજ સ્વામીજીની જયંતી ઊજવે છે.

દયાનંદની ધાર્મિક Dynamics સાત્વિક હતી; કારણ કે સ્વામીજીના નવજન્મો નદીઆરે થયા હતા. સ્વામી દયાનંદ સરિતશુદ્ધ હતા.

સ્વામીજીનો જન્મ થયો ડેમીને કાંઠે; સંન્યસ્ત જન્મ થયો નર્મદાજીને કાંઠે; મેધાજન્મ થયો જમનાજીને કાંઠે—જ્યાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જન્મ્યા હતા ત્યાં મથુરાનગરીમાં, શ્રી વિરજાનંદ સ્વામીના મઠમાં. મહર્ષિ સરિતશુદ્ધ હતા. સરિતાના સમ જળસાત્વિક ને અખંડ પ્રવાહી હતા.

મહર્ષિએ શું શું કીધું ? એનો ઉત્તર આર્યસમાજનો ઇતિહાસ આપશે. હું તો સૂત્ર ઉચ્ચારૂં છું કે મહર્ષિ દયાનંદે કરમાએલા હિંદુ ધર્મને સંજીવની છાંટી સજીવન કીધો. મહર્ષિએ ઉત્થાપનાનાં ચોઘડીઆં વગાડ્યાં. હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન કીધું. હિંદુ ધર્મનાં બારણાં ફરીથી ઉઘાડ્યાં, પણ જગતને માટે. પછી ડૉ. કઝીન્સ, જયરામ કઝીન્સ થઇ શક્યા. તે પૂર્વે? ૧૮૬૨ પછી એ ઐતિહાસિક ચમત્કાર થયો.

પછી હિંદુ ધર્મની ઋતુ પલટાઈ. પાન ઊતરી નવપલ્લવ પ્રગટ્યા, ત્યારથી હિંદુ ધર્મની નવવસંત બેઠી. પુણ્યશ્લોક સ્વામી દયાનંદે હિંદુ ધર્મનું આંબાવાડિયું મ્હોરાવ્યું. ડૉ. જયરામ કઝીન્સ કહે છે કે 'Hinduism is a Living Religion.' ગુજરાત અને હિંદનો ઇતિહાસ કહે છે કે, કરસનદાસ ને કઝીન્સની વચ્ચે ૧૮૬૨ પછી મહર્ષિ દયાનંદ થયા. દયાનંદે હિંદુ ધર્મને સંજીવની છાંટીને સજીવન કીધો.

કુલુ

***બ્રિટિશ હિંદમાંનાં હિમાલયનો 'કુલુ વૅલી' એ સર્વસુંદર પ્રદેશ ગણાયો છે. હિંદમાં જન્મેલા અને આયાત થએલા બધા ધર્મોની અસર તેના પહાડી રહેવાસીઓ પર થઈ છે ને એને લઇને એના રહેવાસીઓમાં અ-સમંજસ છતાં રંગભર્યું જે વૈવિધ્ય ખીલ્યું છે તેનું આ ટૂંકું બયાન પણ રસભર્યું લાગશે.

તા. ૨૬–૧૦–૩૬.

ગઈકાલથી અહીં દશેરાનો મોટો મેળો ભરાએલ છે. નાવીન્ય તરીકે એ જોવા જેવો ખરો. એ વખતે આ તરફના પહાડી ગામોના અને બીજા અસંખ્ય લોકો એકઠા થાય છે. મેળો સાત દિવસ ચાલે છે અને અહીં વખણાતી અને થતી બધી વસ્તુઓનું બજાર ભરાય છે. અહીંના માણસોની પ્રસન્નતા અને સંતોષનો અહીં જ પૂરતો ખ્યાલ આવે. અહીંના રીત-રિવાજો અને રથયાત્રા વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધર્મઘેલછા પણ જોવામાં મજા આવે.

તમે જાણતા હશો તેમ અહીંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય તો અનુપમ કહેવાય. હિંદના આ બધા ભાગો જોવા જેવા તો ખરા જ. અહીંના માણસો પણ સૌંદર્યમાં ઊતરે એવા નથી. ઘણા જ ભલા અને શ્રદ્ધાળુ હોય છે. પણ અફસોસની વાત એ છે કે અજ્ઞાનમાં સબડતા એ લોકોમાં મેદાનમાંથી આવતા માણસોના સહવાસે કેટલીક અનુચિત બદીઓ ઘૂસી ગએલ છે; જોકે એકદમ ઊંડાણમાં આવેલ ગામો બચી જવા પામ્યાં હશે. હિંદુ ધર્મના ઉદ્ધાર માટે અને ગ્રામઉદ્યોગની ખીલવણી અર્થે અહીં પહાડોમાં રાષ્ટ્રસેવકો માટે બહોળું કાર્યક્ષેત્ર છે. ખરેખર અહીંના માણસોની આંતરિક ભાવના ઉચ્ચ છે. તેમની પાસે હસ્તકળા છે. એમના સિદ્ધહસ્ત કૌશલ્યના નમૂના પણ જરૂર જોવા મળે. પણ અજ્ઞાન અને ગરીબાને કારણે તેમના ઉદ્યોગો વિનાશને પંથે જઈ રહ્યા છે. હિંદના કલ્પવૃક્ષ જેવા હિમાલયમાં આટલી ગરીબીનું શું કારણ હશે, ભલા? અહીંના ગ્રામસમાજને ઉપલક નજરે જોતાં યે આ બધું જણાઇ આવે છે.

મુખ્યત્વે અહીંનાં ઘેટાં, ઊન ને ઊનની વસ્તુઓ વખણાય છે. એ ઘેટાં ઉનાળે હિમાલયની ઉત્તરે આવેલ લાહોલ, ચાર-કંદ વગેરેના મેદાનોમાં ચરે છે. તેઓ રૂટાંગ પાસને માર્ગે આવે જાય છે. અહીંનાં સફરજન તો કહે છે કે દુનિયામાં બધે મશહૂર છે. એની ઘણી જાતો થાય છે અને બધામાં એક પ્રકારની સર્વસાધારણ સૌરભ હોય છે, જે હિંદના બીજા ભાગોમાં થતાં સફરજનોમાં ઘણુંખરૂં માલૂમ નથી પડતી. અમે એ સફરજન રોજ પેટભરી ખાઇએ છીએ.

કુલુ ને કાંગરા વૅલી અંગ્રેજીમાં 'ધી વૅલી ઑાવ ગૉડ્ઝ' કહેવાય છે; અને સાચે અહીં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠેરઠેર ક્ષીરગંગા જેવી નદી વહી રહી હોય અને તેને કિનારે હિંદુ ધર્મની સનાતનતા સૂચવતું એકાદ સુંદર પુરાણું દેવાલય શોભી રહ્યું હોય.

ડાબી બાજુ • કુલુની ઉચ્ચ કોમની એક યુવતી
જમણી બાજુ • દશેરાના મેળાની રથયાત્રા

જુદાજુદા દેવાલયનો ઘાટ પણ જુદો જુદો હોય છે. અને તે સકારણ છે. અહીંનો ધર્મ નાગપૂજામાંથી ઉત્ક્રાન્ત થતો આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે ને તેના ઘડતરમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને શીખ બધા ધર્મો ભાગ ભજવી ગયા છે. અત્યારે પણ ઘણાં મંદિરોમાં નાગ અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રતીકો સમી કોતરણીઓ મળી આવે છે.

કુલુના દશેરાના મેળામાં ત્યાંના બધા જ પહાડી ગામોના માણસો, પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવતાઓ સહિત એકઠા થાય છે. ઘણુંખરૂં તેમાં ભગવાન શંકરની મૂર્તિઓ હોય છે જે તેઓ પાલખીમાં લાવે છે. મુખ્ય દેવતા રામચંદ્રજીને ગણવામાં આવે છે. કુલુના રામમંદિરમાંથી તેમને રથમાં પધરાવવામાં આવે છે અને રથયાત્રા દ્વારા મેળા વચ્ચે લઇ જઈ ત્યાં સાત દિવસ માટે એક મોટા મંડપમાં તેમની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ચોતરફના પહાડમાં આવેલા બધા જ પહાડી ગામોના દેવાલયોમાંથી એકેએક દેવદેવીઓને ત્યાં રામચંદ્રજીના દર્શનાર્થે લાવવામાં આવે છે–નથી આવતા માત્ર વસિષ્ઠ જેવા રામચંદ્રજીના ગુરુ.

મેળામાં કેટલાક મોટા માણસો પોતાના તંબૂઓ લગાવી રહે છે. સાંજે ત્યાં કચેરી કે બેઠક હોય છે; સ્ત્રીઓ પણ તેમાં હોય છે. તે વખતે ત્યાં માણસો લૌકિક એટલે તેમનો દેશી નાચ કરે છે. વચ્ચે વાજીંત્રોવાળા બેસે કે ઊભા રહે અને તેને ફરતા નાચનારાઓ, ફૂલો અને મનાલપિચ્છની કલગી લગાવી નાચતા ઘૂમે કોઈ કોઇ ખુલ્લી તરવાર કે એવાજ કોઇ બીજા હથીઆરનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

હલકી કોમની ગામડીઆણો મેળામાં છૂટથી ભાગ લે છે અને પૂરતો આનંદ અનુભવે છે. કહે છે કે આ તરફના પહાડીઓ પોતાની કમાણી આ મેળામાં વેડફે છે. પણ ખરી રીતે આ જ સમૂહમાં આનંદ કરવાનો એમનો સમય કે એક માત્ર મોકો ગણી શકાય. નહિ તો એમને તો એમના દસ વીસ ઘરના ગામડાના એકાંતમાં કામની ઋતુમાં ઉત્સાહથી કામ કરતા રહેવાનું કે શીઆળે ચોમાસે ગરીબીની બેડીમાં

જકડાઇ પોતાના દરિદ્ર ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવાનું. તેમનાં સગપણ પણ દશેરા વખતે થતા લાગ્યાં.

હિમાલય પારના લાહોલ અને ચારકંદ જેવા પહાડી ઈલાકાઓમાંથી ઘેટાં અને બકરાંના ટોળાં શીઆળે કુલુ અને કાંગરામાં ચરવા આવે છે. સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળકો પણ એ પરિભ્રમણમાં આખાં કુટુંબ અને સ્થાવર મિલ્કત સાથે ફરે છે.

ઘેટાં કે બકરાંની પીઠ પર પણ ઊન કે એવો જ કોઈ બીજો બોજ લાદવામાં આવે છે. એ કામ માટે ખચ્ચરોનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. માણસો પણ બોજ ઉપાડે છે જ્યાં તેઓ પડાવ નાખે છે ત્યાં નાની રાવટીઓનાં ઘર બનાવી રહે છે. સાથે તેમના દેવતાઓ અને ધર્મગુરુ (લામા જેવા) પણ હોય છે. તેમની સાથેના એક બે જાતના નાના મોટા કૂતરાઓ બહુ વફાદાર અને વિશિષ્ટ ખાસીઅતના હોય છે. એ માણસો ખુશમિજાજી અને મસ્ત દેખાયા.

અહીંનું મનાલીનું મંદિર ખાસ જોવા જેવું ગણાય. ત્રિલોકનાથનું મંદિર બાંધનાર પ્રખ્યાત શિલ્પીએ એ બાંધેલું. અહીંના ઇતિહાસ વિષે કશું બહાર નથી આવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. જો કે સાતમી સદીમાં ચીના મુસાફર હુએનસંગે અહીંની મુલાકાત લીધેલી, પણ પ્રમાણબદ્ધ ઇતિહાસ તો પંદરમી સદીમાં શુદ્ધસિંહના રાજ્યારોહણથી જ શરૂ થાય છે.

૧૮૬૪માં જ્યારે પહેલો શીખવિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારે જલંધર દોઆબ સાથે આ પ્રદેશ પણ બ્રિટિશોને કબજે ગયો અને લાહોલ તથા સ્પિટી સાથે કુલુ પણ કાંગરા વેલીની એક તહેસીલ બની ગયું.

કુલુને બ્રિટિશ હિમાલયનો સર્વસુંદર પ્રદેશ ગણવામાં આવ્યો છે. વ્યાસ ને પાર્વતી નદીનાં મીઠાં પાણીનો સ્વાદ તો જીવનભર યાદ રહે. મણિકર્ણ, વસિષ્ઠ વગેરે આપણા તાપસોનું તપસ્થાન જોતાં હિંદના ગૌરવનો, અને બરફની નદી, બરફના પહાડો, ઊના પાણીનાં ઝરણો, ધોધ, વિવિધ વનસ્પતિ વગેરે નિસર્ગશ્રીનાં અવનવાં રૂપો ને અંગો જોતાં સહેજે હિંદની ભવ્યતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે છે.

—રામસિંહજી કા. રાઠોડ

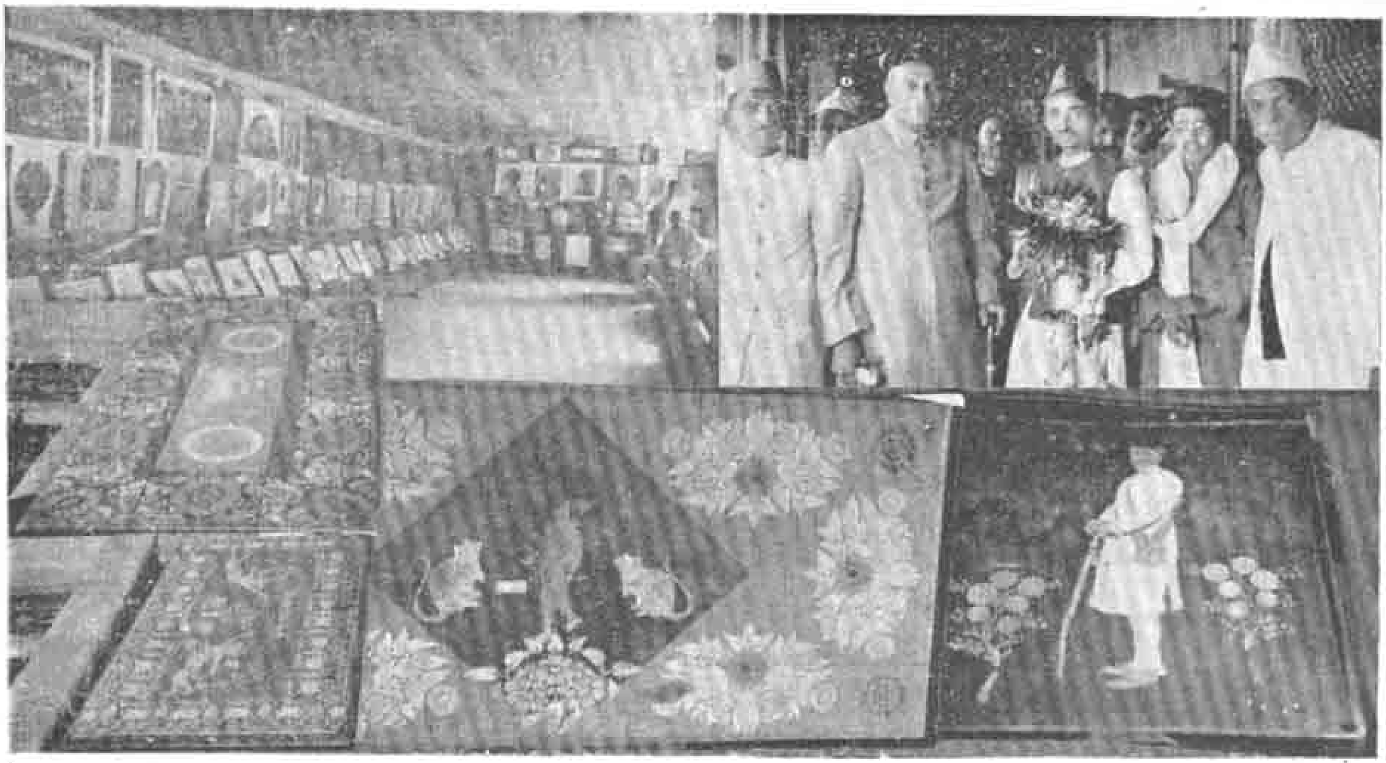
ચરોતર ચિત્રકળા પ્રદર્શન પ્રસંગે

તમારા પ્રદર્શનમાં મેં બહુ સુંદર ચિત્રોનો સંગ્રહ જોયો છે. ચિત્ર શબ્દનો અર્થ કરીએ તો ચિત્ત+ર=ચિત્તને રમાડનાર, એટલે ચિત્તને આનંદ આપે તે ચિત્ર એમ અર્થ થઈ શકે છે. ચિત્રકળાનાં અનેક અંગો છે. કયું અંગ વધારે સુંદર છે અને કયું નથી તેનો નિર્ણય પ્રેક્ષક ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ તમે બધાએ દોરેલાં ચિત્રો મને અનેક રીતે સુંદર લાગ્યાં છે, અને તેથી આજે મને ખરેખર ખૂબ આનંદ થયો છે.

ચિત્રકળા એ નવા જમાનાની આધુનિક કળા નથી પરંતુ જૂના વખતની અતિપ્રચલિત કળા છે. રામાયણમાં પણ ચિત્રોની વાત આવે છે. આપણા પૂર્વજો પણ મકાનોની દીવાલો ઉપર ચિત્રો દોરાવતા, કારણ કે ચિત્ર એ નાના મોટા તમામનું મન રંજન કરી શકે છે. ચિત્રકળાનો વિકાસ અને મનુષ્ય જાતિનો વિકાસ એ બંને પરસ્પરાવલંબી વસ્તુઓ છે. એકના વિકાસની સાથે બીજાનો વિકાસ જરૂર થાય છે. ચિત્ર એ મનુષ્યના વિકાસને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે. ઘણાં યે શહેરોમાં હજુ પણ ચિત્રોના એટલા બધા સુંદર નમૂના જોવામાં આવે છે કે તેમની પૂજા કરવાનું ને તેમની આગળ શિર નમાવવાનું સ્વાભાવિક મન થઇ જાય.

ચિત્રકળા પ્રદર્શનમાં રંગોળીનો વિભાગ રાખીને તમે તાલુકાની બ્હેનો આગળ એક સુંદર વસ્તુ રજૂ કરી છે. મને તો કલ્પના પણ નહોતી કે ચરોતરમાં આટલી સુંદર રંગોળી પુરાતી હશે. હું હમણાં જ મુંબાઈના પ્રદર્શનમાં રંગોળીવિભાગ જોઈ આવ્યો છું અને હું મગરૂરી સાથે કહી શકું છું કે અહીંનું રંગોળી કામ ત્યાંના કરતાં પણ સુંદર છે. આવા સુંદર નમૂનાના ફોટોગ્રાફ પાડી વર્તમાનપત્રોને મોકલી આપી આપણે બતાવી આપવું જોઇએ કે ચરોતર એ અગાઉની જેમ કળાવિહોણો શુષ્ક પ્રદેશ નથી. રંગોળી એ સ્ત્રીકેળવણીનું એક સુંદર અને આકર્ષક સાધન છે. રંગોળી ચિત્રો વગેરે મનુષ્યના આત્માના સૌંદર્યનાં પ્રતિબિંબ છે એટલે કે ચિત્રકાર કે રંગોળીકારનો આત્મા જેટલા પ્રમાણમાં સુંદર હોય, પવિત્ર હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાના ચિત્રમાં કે રંગોળીમાં સૌંદર્ય—આકર્ષણ લાવી શકે છે. સુંદર ચિત્રો પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં પણ એક જાતનું પવિત્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે જ સુંદર ચિત્રોની આવશ્યકતા બેવડા મહત્ત્વની છે. તેથી હું તમને બધાને વિનતિ કરું છું કે પાણીની પરબો કે જ્ઞાનની પરબો વસાવો છો તેમ તમે બધા પોતપોતાના મકાનની અંદર અને બહાર સુંદર ચિત્રો દોરાવીને ચિત્રકળાની પરબ મંડાવજો, જેથી કરીને જતાઆવતા યાત્રિકો પણ તે ચિત્રોનાં દર્શનથી પોતાનું મન વધારે વિમલ બનાવી શકે. અસલના વખતમાં મોટા મકાનોની દીવાલો ઉપર જે સુંદર ચિત્રકામ થતું તેમાં આ જ હેતુ હોવો જોઇએ.

વળી કોઇ એમ ન માને કે ચિત્ર એ મનને આનંદ આપવા માટેનું સાધન માત્ર છે. ચિત્રમાં તો આખી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ સમાએલો છે. ચિત્રકળાની પ્રગતિથી મનુષ્યજાતિની પ્રગતિનું માપ નીકળી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ચિત્રો એ દરેક જમાનાના સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન છે. ચિત્રકારનો પોતાનો ઇતિહાસ પણ તેનાં પોતાનાં ચિત્રો જોવાથી કલ્પી શકાય. આ સ્થળે મારે ચિત્રકારોને—કળાના ઉપાસકોને—એક વાત જણાવવાની રહે છે કે કળા માત્ર પવિત્ર છે, દૈવી છે, પૂજ્ય છે; એટલે કોઇ પણ કારણે કળાના પવિત્ર નામને કલંક લાગે તેવું કોઇ પણ કાર્ય ગમે તેવાં પ્રલોભનોથી લલચાઇને પણ કદી ન જ કરશો. કળાના ઉપાસકે સદાય પવિત્ર રહેવાની જરૂર છે. ચિત્રકાર પોતે ભલે અમર ન હોય,

પેટલાદ મહાલ કેળવણી મંડળ તરફથી ચિત્રપ્રદર્શન તથા સાથિયા રંગપૂરણીના હરીફાઇ દરસાલ યોજવામાં આવે છે. આથી પ્રજામાં ચિત્રકળા માટે અભિરૂચિ ઉત્તેજન પામે છે આ વખતનું પ્રદર્શન નાર ગામે ભરવામાં આવ્યું હતું એ વખતે મહાલના ઊગતા ચિત્રકારો ભાઇ રમણલાલ પંડયા, ભાઇ સોની અને ચિત્રવિદ્યાર્થીઓ અને બહેનોનાં ડીઝાઇનો પ્રદર્શનનાં વિશેષ આકર્ષણો બન્યાં હતાં. ખાસ કરીને મિ. મઝમુદાર અને મિ. રાનડેની રંગોળીઓના પ્રકારમાં ઉત્કૃષ્ટ નમૂના રજૂ થયા હતા. ઉપર • પ્રદર્શન તથા રંગોળીનાં દશ્યો સાથે એ પ્રસંગના મહેમાનો રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઇ અને પેટલાદના દાનવીર શેઠશ્રી તથા ર. મ. રા., શ્રીમાન છોટાભાઇ તથા ચિત્રગુરુઓ શ્રી રામભાઇ અને ભીખાભાઇ નજરે પડે છે

પણ તેની કૃતિઓ અમર છે એટલે ચિત્રકારની હયાતી બાદ પણ તેનાં ચિત્રો ભાવિ પ્રજાને ઊંચે ચડાવવામાં કે નીચે ઉતારવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવવાનાં છે. માટે ચિત્રકળા પવિત્ર છે એવા ઉચ્ચ આશયથી પીંછીને હાથ અડકાડજો. ચિત્રનો મહિમા નાનોસૂનો નથી. આપણાં પુરાણોમાં વિષ્ણુપુરાણમાં તો એક સ્થળે એમ લખ્યું છે કે ચિત્ર વિનાનું ઘર શ્મશાન સમાન છે. ઘરમાં સારાં પુસ્તકોની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ સુંદર ચિત્રોની જરૂર પણ છે. મને ખરેખર અહીં આવવાથી આજે ખૂબ આનંદ થયો છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્ય સંસ્કૃતિના ઉદ્ધાર અર્થે અનેક ગુરુકુલો સ્થાપ્યાં છે, તેમ ભાઇ રામભાઇએ આવી યોજનાઓ કરીને અને તે દ્વારા ઊગતા કળાધરોને પ્રોત્સાહન આપીને જેટલા જેટલા ચિત્રકારો તૈયાર કર્યા છે તે બધા એક રીતે કળાનાં ધામ છે, ચિત્રકળાનાં ગુરુકુલો છે. એકમાંથી અનેક થઇ સમસ્ત ચરોતરમાં કળાનું વાતાવરણ જામે અને આખા પ્રદેશની ઉન્નતિ કરે એવી મારી અંતઃકરણની અભિલાષા છે.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ચિત્રકારોએ એટલું તો સદાય લક્ષમાં રાખવું જોઇશે કે તેમણે સમાજથી વિખુટા પડીને પોતાના પ્રિય વિષયમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાથી તેઓ ધારે તે સ્થળે નહિ પહોંચી શકે. સમાજમાં રહીને લોકોમાં કળા માટે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરો, કળાની સુવાસ સમાજને અંધારે ખૂણે પણ પહોંચાડો અને તેમ કરીને સમાજને પણ તમારી સાથે લઇને ઊંચે ઊડો. અખૂટ ધીરજ અને અવિરત શ્રમ રૂપી બે પાંખના બળે હરકોઇ ચિત્રકાર સમાજને સાથે લઇને ઊડી શકશે પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે કળા ઉકરડા પર ન જ શોભે. ઇષ્ટદેવનું આવાહન પવિત્ર સ્થળે પવિત્ર વાતાવરણમાં જ થાય છે, તેમ કળાદેવીનું સ્થળ સુંદર પવિત્ર અને સુગંધીમય હોવું જોઇએ. રંગોળીથી સુશોભિત, સુગંધીથી ભરપૂર અને શુદ્ધ વાતાવરણ કળાનું પોષક છે. માટે જેમ કળા પવિત્ર છે તેમ તેનું સ્થાન પણ પવિત્ર રાખજો. આ કળાની દિવ્ય પ્રસાદી સમસ્ત ચરોતરમાં ખૂબ પ્રસરો એવી મારી આશિષ સાથે તમે બધાએ મારૂં કહેવું શાંતિથી અને ધીરજથી સાંભળ્યું તે બદલ આભાર માનું છું અને ચરોતરના એક ખૂણામાં પ્રવેશ કરાવી આવું સુંદર કામ જોવાની જે તક આપી તે બદલ કાર્યકર્તાઓ તરફ મારૂં ઋણ વ્યક્ત કરૂં છું.

— રવિશંકર મ. રાવળ

ફ્રાન્સના શહેનશાહ સોળમા લૂઇ પાસે એક સ્ત્રી ફરિયાદ લઇ જતાં તેણે જવાબ આપ્યો, 'મને તારી ફરિયાદ સાંભળવાની ફુરસદ નથી.' 'ત્યારે તને રાજા રહેવાની યે ફુરસદ નહિ મળે' કહેતી પેલી સ્ત્રી ચાલી ગઇ. ને એમ જ બન્યું. ફ્રેન્ચ રાજક્રાન્તિમાં આ લૂઇ-નો આખા કુટુંબ સહિત વધ થયો.

અનેકાર્થી શબ્દ: **માંકડી**=માંકડની માદા; ઘંટીના ઉપલા પડમાં બેસાડેલો લાકડાનો કકડો; ઢોર બાંધવાના દોરડાના ગાળામાંની મોઇ; ભૂરી ભેંસ; માંકડીકૂકડી; ચામડીનો એક રોગ.

ગણિત ગમ્મત

$૨૦૨૫ = ૨૦ + ૨૫ = ૪૫^{૨}$

$૩૦૨૫ = ૩૦ + ૨૫ = ૫૫^{૨}$

$૯૮૦૧ = ૯૮ + ૦૧ = ૯૯^{૨}$

આવી બીજી સંખ્યાઓ પણ શોધતાં મળી આવે. (મ. ના. ખત્રી)

કહેવતોના અર્થ: 'પાઘડી ભેંસ ચાવી ગઇ.' છતો ઘસારો સહન કરતાં યે કામમાં ભલીવાર ન નીવડે ત્યારે આ કહેવત બોલાય છે. એની ઉત્પત્તિ કથા આવી છે: કોઇ એક જણે કેસનો ફેંસલો પોતાના લાભમાં કરવા, અધિકારીને પાઘડીની લાંચ આપી. સામેના પક્ષવાળાને એની ખબર પડતાં તે જઈ અધિકારીને ભેંસ આપી આવ્યો, એટલે ફેંસલો યે તેના લાભમાં થયો. પાઘડીવાળાએ અધિકારીને ઠપકો આપ્યો, 'સાહેબ, પાઘડીની તો શરમ રાખવી હતી?' ત્યારે અધિકારીએ ઉપરનો જવાબ આપ્યો કે, 'પાઘડી ભેંસ ચાવી ગઇ.'

તમાકુમાં નિકોટીન નામનું ઝેર આવે છે એ તો જાણો છો ને? ફ્રાન્સમાં પહેલવહેલી તમાકુ લાવનાર જીન નિકોટના નામ પરથી એ નામ પડ્યું છે. ત્રણ શેર તમાકુમાં એનું પ્રમાણ અધોળનું હોય છે. સોમલથી પણ એ કાતિલ હોઈ એનાં બે જ ટીપાંથી કૂતરું મરી જાય છે.

ચાનાં પાંદડાં એક કલાક સુધી પાણીમાં ઉકળવા દીધા પછી એક શીશીમાં ભરી લેજો. વાર્નિશવાળું ફર્નિચર, કાચનાં બારીબારણાં, આયના વગેરે સાફ કરવા માટે એ એક ઉત્તમ પ્રવાહી બની રહેશે.

ઘણા સમય સુધી પાણીમાં પડ્યા રહેલા હાથને એમ ને એમ લૂછી નાખવા કરતાં ચપટી મીઠા વડે ચોળી પછી લૂછજો. જોજો કેવા મુલાયમ રહે છે.

વિમાનમાં ઊડનારા પહેલા મુસાફરો કોણ હતા તે જાણો છો? એક ઘેટું, એક કૂકડો અને એક બતક. ઇ.૧૭૮૩માં સપ્ટેંબરની ૧૯મીએ એ વર્સાઇલ્સ મુકામે ઊડેલા.

જર્મનીનો એક હજામ પોતાની આખી જિંદગી સુધી ત્યાંના વરરાજાઓની હજામત મફત કરી આપતો હતો.

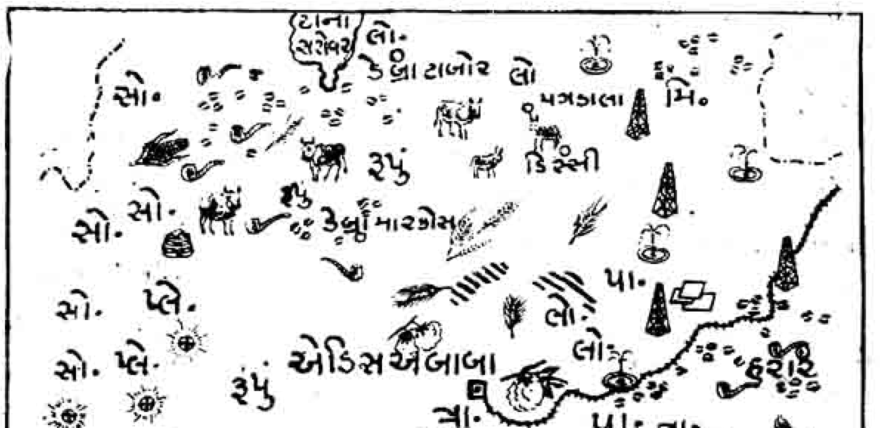
લાપલાંડમાં સ્ત્રી પુરુષ બંનેનો પોષાક એકસરખો હોય છે.

ખાટા થઇ ગએલા દૂધથી આરસપહાણ બહુ સરસ રીતે સાફ થાય છે.

બંગાળ નાગપુર રેલવેના કુલ ટ્રાફીકનો ત્રીજો ભાગ એકલા તાતાના કારખાનાનો જ હોય છે.

હિંદમાં માતૃભાષામાં લખી વાંચી શકનારાની સંખ્યામાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં માત્ર એક ટકાનો વધારો થયો છે. હજુ આપણા ૯૨ ટકા ભાઇઓ તો નિરક્ષર જ રહ્યા છે. એમને સાક્ષર બનાવવા હોય, તો આજની પ્રગતિના માપે તો તે માટે હજુ ૯૨૦ વર્ષ જોઇએ!

કાનખજૂરાના આપણે સો પગ ગણીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી મોટામાં મોટા કાનખજૂરાના પણ હજુ વધુમાં વધુ છેતાળીસ પગ માલૂમ પડ્યા છે.

ઉહ્રી આડખીલો રૂપ રાસ દેસ્તાનો વધ કરી ઈટલીએ હવે તો હબસીનિયા સાવ હજમ કર્યું છે; પણ તે માટે વસ્તીના વધારાનું તેનું બહાનું તો ગૌણ છે. ખરી રીતે તો નકશામાં ઉપર બતાવેલી એની સમૃદ્ધિના લોભે જ ઇટલીએ એ હજમ કર્યું છે.